9(С2)1
Б77

У книзі на основі великого фактичного матеріалу докладно висвітлюється розвиток сільського господарства, ремесла та промислів і тяжке становище закріпаченого селянства. Автор детально аналізує поземельні відносини, форми залежності селян, їх повинності, економічне розшарування, а також боротьбу проти феодально-кріпосницької експлуатації.

Розрахована на істориків, економістів, викладачів і студентів.

Відповідальний редактор
доктор історичних наук *К. І. СТЕЦЮК*

Иван Давидович Бойко

**Крестьянство Украины
во второй половине XVI—первой половине XVII в.**

(На украинском языке)

*Друкується за постановою вченої ради
Інституту історії АН УРСР*

Редактор *В. І. Коробко*

Художній редактор *В. М. Тепляков*

Оформлення художника *В. К. Стеценка*

Технічний редактор *Ю. Б. Дахно* Коректор *І. С. Євдощук*

БФ 04959. Зам. № 538. Вид. № 538. Тираж 630. Формат паперу 84×108¹/₃₂. Друкарськ. фіз. аркушів 10,375. Обл.-видавн. аркушів 18,72. Умовн. друк. аркушів. 17,01. Підписано до друку 6/III 1963. Ціна 1 крб. 22 коп.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Львів, Стефаника, 11.

ВСТУП

Період 1550—1650 рр. характеризується значними зрушеннями в суспільно-економічному житті України і розвитком героїчної боротьби українського селянства, козацтва і міських верств населення проти гніту польських та українських феодалів. Хвиля селянсько-козацьких і міських повстань прокотилась по Україні в 1591—1596, 1618—1622, 1625, 1630 і 1637—1638 роках. У 1648 р. антифеодальна боротьба народних мас переросла у визвольну війну всього українського народу проти гніту панської Польщі, за возз'єднання України з Росією. Основною силою у цій війні було пригноблене селянство.

Висвітленню селянсько-козацьких і міських повстань кінця XVI — першої половини XVII ст. та визвольної війни 1648—1654 рр. радянські історики присвятили чимало праць. Дальше поглиблення наукової розробки історії антифеодальної боротьби народних мас і визвольної війни українського народу зазначеної епохи потребує нових досліджень тогочасного економічного життя, особливо вивчення стану продуктивних сил і соціально-економічних відносин у сільському господарстві та промисловості.

Велику увагу основним питанням епохи феодалізму приділяли класики марксизму-ленінізму, оскільки в надрах цієї формації зароджувалися нові, прогресивні для свого часу буржуазні відносини. Виходячи з матеріалістичного світогляду на суспільство, К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін дали глибоке наукове пояснення соціально-економічних процесів, що відбувалися як у мі-

ському ремеслі і промислах, так і в сільському господарстві.

Щоб правильно зрозуміти суть феодалізму, як і інших суспільно-економічних формацій, слід мати на увазі теоретичне положення К. Маркса про те, що «безпосереднє відношення власників умов виробництва до безпосередніх виробників — відношення, всяка дана форма якого кожного разу природно відповідає певному ступеневі розвитку способу праці, а тому і суспільній продуктивній силі останньої,— ось у чому ми завжди розкриваємо найглибшу таємницю, приховану основу всього суспільного ладу...» [1]. Винятков теоретичне значення для вивчення проблем соціально-економічного життя України XVI—XVII ст. має також вчення К. Маркса про феодальну ренту; в ньому розкривається суть ренти як пануючої і нормальної форми додаткової вартості або додаткової праці [2].

Розробляючи далі наукові основи марксизму і творчо застосовуючи теорію марксизму в революційній діяльності, В. І. Ленін учив, що для з'ясування мотивів історичної діяльності людей треба розкрити причини цих мотивів і об'єктивну закономірність у розвитку системи суспільних відносин, вбачаючи корені цих відносин у стані матеріальних продуктивних сил, в ступені розвитку матеріального виробництва [3].

Зразком геніального застосування матеріалістичного світогляду при дослідженні суспільно-економічних проблем, і зокрема історії російського та українського селянства, є праця В. І. Леніна «Розвиток капіталізму в Росії». Хоч у книзі висвітлюється головним чином розвиток капіталізму в пореформений період, але методологічні оцінки В. І. Леніним суспільно-економічних явищ попередніх часів дають ключ до правильного з'ясування соціально-економічних процесів на Україні в XVI—XVII ст.

Важливе значення для основних проблем з історії середньовічного селянства має праця Ф. Енгельса «Селянська війна в Німеччині». Досліджуючи проблеми се-

---

[1] *К. Маркс*, Капітал, т. III, Держполітвидав УРСР, 1952, стор. 797.

[2] Див. *там же*, стор. 800—819.

[3] Див. *В. І. Ленін*, Твори, т. 21, стор. 37—38.

лянської війни 1525 р., Ф. Енгельс показав, що «політичний лад Німеччини того часу, повстання проти нього, політичні і релігійні теорії епохи були не причиною, а результатом того ступеня розвитку, на якому перебували тоді в Німеччині землеробство, промисловість, сухопутні і водні шляхи, торгівля і грошовий обіг» [1].

В основу даної праці покладено методологічні настанови класиків марксизму-ленінізму щодо правильного розуміння історії селянства феодальної епохи. Автор досліджує головним чином дві проблеми — розвиток феодальної ренти за століття, що передувало визвольній війні українського народу, і розшарування селянства. Ці питання найменше розроблені в історіографії, а саме вони і дають ключ до глибшого розуміння суспільно-економічного і політичного життя України того часу, зокрема класової і національно-визвольної боротьби. Автор вважав також за доцільне, крім історіографічного розділу, подати загальну характеристику становища України в складі Польської держави. В окремому розділі висвітлюється стан продуктивних сил у сільському господарстві і промисловості України.

Як зазначено вище, протягом другої половини XVI—першої половини XVII ст. в соціально-економічному житті України відбулися великі зрушення. По-перше, помітно зросли продуктивні сили в сільському господарстві; по-друге, значно посилився поділ праці між містом і селом, розширилися товарно-грошові відносини; по-третє, погіршилось становище селянства внаслідок жорстокої феодальної експлуатації і національного гніту. При цьому загальна еволюція соціально-економічного, політичного й культурного життя України в цілому і класу феодального селянства зокрема відбувалася далеко не рівномірно. У другій половині XVI ст. Україна, власне, являла собою кілька районів, дуже відмінних щодо рівня продуктивних сил і характеру господарської діяльності населення.

Загарбання панською Польщею українських земель у 1569 р. зумовило посилення експлуатації безпосереднього виробника, зміцнило панівний клас і поширило на ці території кріпосне право Польщі, яка, як відзначав

---

[1] *К. Маркс, Ф. Енгельс,* Вибрані твори в двох томах, т. I, Держполітвидав УРСР, 1955, стор. 554.

Б. Д. Греков, «у встановленні кріпосницьких відносин ішла попереду Росії приблизно на півстоліття» [1]. Отже, іноземний гніт зумовив значні особливості в житті України, яка опинилася фактично на становищі колонії в Речі Посполитій.

Вказуючи на основні фактори, що визначають стан всякого суспільства,—рівень розвитку продуктивних сил і характер виробничих відносин, К. Маркс разом з тим вважав неодмінною умовою наукового дослідження врахування конкретно-історичних особливостей розвитку кожного окремого суспільства. Один і той самий економічний базис, писав К. Маркс,— «один і той самий з боку головних умов — завдяки безконечно різним емпіричним обставинам, природним умовам, расовим відносинам, діючим іззовні історичним впливам і т. д.—може показувати у своєму прояві безконечні варіації і градації, які можна зрозуміти лише за допомогою аналізу цих емпірично даних обставин» [2].

У другій половині XVI — першій половині XVII ст. на Україні безпосереднє відношення власників умов виробництва до безпосередніх виробників характеризувалося, як і в попередні часи феодальної епохи, привласненням феодалами створеного селянами додаткового продукту на тій підставі, що феодал наділяв селянина засобами виробництва, насамперед землею. Привласнення це відбувалося з явним переважанням відробіткової ренти в найбільш економічно розвинутих районах.

Причину зростання експлуатації слід шукати в перебудові натурального господарства феодалів у товарне відповідно до вимог часу: розвитку внутрішнього ринку на основі товарно-грошових відносин, посилення економічних зв'язків Польщі та України з західноєвропейськими ринками і дедалі зростаючих економічних зв'язків України з Росією. У той час на внутрішньому і зовнішньому ринках виник значний попит на землеробську продукцію; остання стала доходною статтею господарства.

Ф. Енгельс відзначав, що «американське золото і срібло наводнили Європу і як розкладаючий елемент проникли в усі щілини, тріщини і пори феодального суспіль-

---

[1] *Б. Д. Греков*, Крестьяне на Руси, М., 1946, стор. 388.
[2] *К. Маркс*, Капітал, т. III, стор. 797.

ства»[1]. Це висловлювання про розкладаючий вплив грошей у певній мірі стосується і Польщі та України XVI—першої половини XVII ст. У польських та українських феодалів з'явилася ненаситна жадоба до грошей, потрібних їм для купівлі цінної зброї, дорогих меблів, породистих коней, утримання дворової челяді, влаштування банкетів тощо. Але гроші, говорив Ф. Енгельс, міг дати тільки селянин. Звідси — новий натиск на селян, збільшення оброків і панщини[2].

Польські та українські магнати пішли головним чином по шляху збільшення панщини. З цією метою створювалось фільваркове господарство, яке давало більше товарної продукції. Реорганізація феодалами сільського господарства здійснювалась шляхом часткового обезземелення селян і посилення їх експлуатації. Для поміщицького господарства створились також і необхідні передумови: насамперед, зріс рівень продуктивних сил, збільшилась кількість робочих рук і тяглової сили в селянському господарстві.

Перебудова поміщицького господарства розпочалася ще в першій половині XVI ст. А в середині XVI ст., з проведенням аграрної реформи Сигізмунда-Августа у Великому Литовському князівстві 1557 р., що дістала назву Волочної поміри, або «Устави на волоки»[3], вона розгорнулася і на державних землях.

Аграрна реформа Сигізмунда-Августа була в основі своїй реакційною. В результаті проведення Волочної поміри частина селян була обезземелена, а решта відтиснута на гірші грунти. Реформа прискорила перехід від продуктивної і грошової ренти до тяжчої форми ренти—відробіткової. Реформа в основному ліквідувала общинне землеволодіння, а там, де воно лишилося, значно підірвала його і встановила повинності від індивідуального селянського господарства, що також в цілому збільшувало експлуатацію селянства.

Ліквідація общинного землеволодіння ослаблювала

---

[1] *Ф. Енгельс,* Анти-Дюрінг, Держполітвидав УРСР, 1953, стор. 89.

[2] Див. *К. Маркс* и *Ф. Енгельс,* Соч., т. 19, стор. 340.

[3] Волочна поміра була проведена на Україні тільки на частині Волині, але вона дала поштовх до створення фільварків і в інших районах України.

селянство в його боротьбі з поміщиком, оскільки відтепер захищати свої класові інтереси доводилося окремій селянській сім'ї, а не групі сімей, об'єднаних в общині. Крім того, прикріплений до фільварку селянин втрачав і ту незначну господарську ініціативу, яку він мав в умовах продуктивної та грошової ренти; віднині все господарство селянина було підпорядковане інтересам фільварку. Значно зросла залежність селянина від особи феодала і посилилися можливості останнього здійснювати позаекономічний примус.

Аграрна реформа 1557 р. закріплювала селянське ремесло на його примітивному рівні, значною мірою підкорила його потребам фільварку і перешкоджала відокремленню ремесла від сільського господарства. Реакційність цієї реформи полягала також і в тому, що селяни, які мали земельні наділи тільки в розмірі трьох моргів (що ніяк не забезпечувало прожиткового мінімуму), не могли вільно відходити до міст чи на промисли для додаткових заробітків.

Разом з тим виділення з общини заможних селянських елементів сприяло їх збагаченню. Вони вже не були зв'язані общинними регламентаціями в своїй господарській діяльності, діставали деяку свободу дії в організації промислів (звичайно, коли це не суперечило інтересам феодала або було вигідно для нього) і в торгівлі. Заможні селяни ширше, ніж за общинного ладу, використовували найману працю і, таким чином, вели своє господарство в якійсь мірі на основі розширеного відтворення.

Говорячи про злам общинного землеволодіння, не можна не враховувати того, що в середині XVI ст. община як суспільно-економічний інститут селянства уже в значній мірі зжила себе. Як відзначав Ф. Енгельс, «у всіх народів, що перейшли вже через певний ступінь первісного стану, общинна власність на землю стає в ході розвитку землеробства оковами для виробництва. Вона знищується, зазнає заперечення і, після більш або менш довгих проміжних стадій, перетворюється в приватну власність» [1]. Це стосувалось насамперед Західної Європи, а також Польщі і України [2].

---

[1] *Ф. Енгельс,* Анти-Дюрінг, стор. 118.

[2] Див. *К. Маркс* и *Ф. Энгельс,* Соч. т. 18, стор. 543—546.

Отже, ліквідація общинного землеволодіння на Україні в середині XVI ст. диктувалася потребами виробництва. Але здійснюване класом феодалів, а не самим селянством перетворення общинної власності у подвірне володіння мало багато реакційних рис, що перешкоджали нормальному розвиткові продуктивних сил у сільському господарстві, а тим самим і в економіці країни в цілому. По суті, замість одних форм експлуатації селянства панівний клас створював інші форми, регламентуючи земельні наділи, ярові і озимі посіви, встановлюючи високі норми феодальної земельної ренти і т. д. З середовища селян, що одержували в результаті реформи земельні наділи в $^1/_4$ чи $^1/_8$ лана землі, а особливо з городників, халупників та іншого безземельного люду утворювався прошарок сільської бідноти, яка вже не могла існувати з свого натурального господарства і через те змушена була ставати на шлях продажу своєї робочої сили.

Багато істориків відстоювали думку, ніби перебудова поміщицького господарства в Польщі, Литві, Білорусії і на Україні в напрямі створення фільваркового господарства визначалася попитом на сільськогосподарську продукцію виключно з боку зовнішнього ринку. Насправді ж у другій половині XVI — першій половині XVII ст. Україна мала значний внутрішній ринок для землеробської продукції. Протягом століття він значно зріс у зв'язку з розвитком старих і виникненням нових міст і містечок та збільшенням у них торгового і ремісничого населення, повністю або частково відірваного від землеробства. Досить значна частина зернової продукції і худоби вивозилася на польський, російський та європейський ринки.

Ми не маємо точних даних про кількісне співвідношення продукції, збутої на зовнішньому і на внутрішньому ринках; можна лише констатувати, що вивіз хліба за кордон був дуже значним і що він протягом кінця XVI—першої половини XVII ст. неухильно зростав. За даними Т. Корзона, Польща вивозила до Гданського порту в другій половині XVI ст. близько 10 000 лаштів зерна щороку, а в 1648 р. — вже 128 790 лаштів (близько 10 млн. пудів). Яка частка цього зерна припадала на Україну, встановити, мабуть, не вдасться, але можна вважати, що вона була досить значною.

Зростання товарності поміщицьких господарств зумовило зміни і в правовому становищі селянства. Класу феодалів потрібні були такі закони, які б краще відповідали їх економічним інтересам у нових обставинах. К. Маркс влучно зауважував, що «за всіх часів монархи змушені були підкорятися економічним умовам і ніколи не могли диктувати їм закони. Як політичне, так і цивільне законодавство всього тільки виражає, протоколює вимоги економічних відносин» [1].

Правове становище українського селянства з другої половини XVI ст. визначалося в основному польським державним законодавством. За законами Речі Посполитої селянство як клас не мало будь-яких політичних прав. Воно позбавлене було права представництва як у загальному сеймі, так і в місцевих сеймиках, участі в центральних і місцевих органах влади. Одночасно на Україні діяв, згідно з актом Люблінської унії, і Литовський Статут в редакції 1566 року.

До середини XVI ст. остаточно склалося польське і литовське феодальне земельне право. Відповідно до литовського законодавства право власності на землю належало тільки шляхетському стану, було його класовим привілеєм. В «Уставі про волоки» 1557 р. вказувалося, що не тільки майно, а й сам селянин належить феодалу: «Кметь і все його майно є наше» (тобто короля) [2].

Феодальне право було основою регулювання поземельних відносин між класом феодалів і класом селянства як в державних володіннях, так і в приватних маєтках. Що ж до державних земель, орендованих шляхтою, взятих нею в заставу або одержаних в тимчасове володіння за військову чи адміністративну службу, то юридично право регулювання поземельних відносин між феодалами і селянством належало королівській адміністрації, але практично воно передоручалося феодалам-володільцям. Уряд лишав за собою тільки право контролю відносин між феодалами і селянством.

Жодний селянин, що дістав державний наділ, не мав

---

[1] *К. Маркс і Ф. Енгельс*, Твори, т. 4, Держполітвидав УРСР, 1959, стор. 110.

[2] Памятники, изданные Киевской комиссиею для разбора древних актов, т. I, отдел II, Киев, 1898, стор. 532 (далі — Памятники Киевской комиссии...).

права без дозволу королівської адміністрації піти з своєї ділянки; селяни не мали права самочинно освоювати нові землі.

Зовсім безправним було становище селян тих володінь, що перебували у феодалів на основі приватного права. Землевласникові надавалися виключні права щодо своїх підданих, аж до права смертної кари. Таке законодавство випливало з характеру тодішніх виробничих відносин, воно повинно було забезпечити феодалові необхідні робочі руки для зростаючого господарства. «Якби поміщик не мав прямої влади над особою селянина,— писав В. І. Ленін,— то він не міг би змусити працювати на себе людину, яка наділена землею і веде своє господарство» [1].

У своєму прагненні посилити закріпачення селянства польські та українські феодали використовували не тільки польське і литовське право, а й римське, яке, як відомо, прирівнювало селянина до раба. Становище українського селянина другої половини XVI—першої половини XVII ст. дійсно мало чим відрізнялося від становища раба. Феодал не тільки мав право сам карати на смерть свого підданого, а й передоручати це право іншим [2].

Польський і литовський уряди протягом XVI ст. видали ряд законів, які суворо забороняли селянам переходити з місця на місце без дозволу володільців (конституції 1505 і 1543 років, артикули Генріха Валуа 1573 р., Литовський Статут 1529, 1566, 1588 рр. та ін.). А якщо селянин ішов, за згодою феодала, він повинен був, згідно з ухвалою Радомського сейму 1505 р., дати викуп і залишити в повній справності хату і все господарство. За Литовським Статутом 1566 р., «похожий» селянин (ще не закріпачений), проживши за домовленістю з феодалом кілька років «на слободі», мав право відійти, але при умові відслужити стільки років, скільки він перебував «на слободі». Якщо ж селянин-слободянин тікав, то шляхтич мав право спіймати його і обернути на «отчича», тобто на селянина, що втратив право від-

---

[1] *В. І. Ленін*, Твори, т. 3, стор. 156.

[2] Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов (далі — Арх. ЮЗР), ч. VI, К., 1876, т. I, стор. 268, 286.

ходу. За Литовським Статутом, феодалові дозволялось продавати селянина-втікача без землі. В дійсності ж феодали продавали своїх підданих-отчичів без землі й таких, що не робили спроби до втечі.

Ми відзначили тільки основні акти феодального законодавства Польщі й Литви, спрямовані на зміцнення влади феодалів над селянством. Крім них існувало безліч королівських і князівських грамот, які видавалися окремим землям, волостям, феодалам; вони не втрачали сили з виданням законів, що діяли в державному масштабі. У XVI ст. частина селян перебувала на старому руському праві, частина — на німецькому, а частина — на волоському (головним чином в гірських районах). Ці права давали деякі можливості для захисту від феодала, і селянство боролося за їх збереження. У другій половині XVI ст. феодали стали на шлях ліквідації німецького, волоського і старого руського права з таким його атрибутом, як копний суд. А втім феодал завжди вдавався до того права, яке було йому вигідніше в певних конкретних умовах.

Отже, все феодальне законодавство в цілому мало відкрито класовий характер. Воно мало на меті сприяти — і воно дійсно сприяло — експлуатації класом феодалів найрізноманітніших груп селянства в державних і приватних володіннях — вільних (була ще невелика частина й таких), залежних, закріпачених, дворової челяді, що перебувала фактично на становищі рабів, та інших.

На становищі українського селянства надзвичайно негативно відбилась колоніальна політика польського уряду і чвари та усобиці, що виникали на цьому грунті. Польський уряд всіляко підтримував польських світських і духовних феодалів, які були тут провідниками колоніальної політики. Одночасно уряд давав грамоти на приватне чи умовне володіння й місцевим українським феодалам за військову чи державну службу. Місцеві феодали відстоювали «свої права» на природні багатства України і на неподільну експлуатацію народних мас. Протягом століття між місцевими і польськими феодалами точилася одчайдушна боротьба за землі і за робочі руки. З цього приводу Ф. Енгельс указував, що «основне відношення всього феодального господарства — віддача землі в ленне володіння за певну особисту служ-

бу та побори — навіть в своєму первісному, найпростішому вигляді давало досить матеріалу для суперечок, особливо коли так багато народу було заінтересовано в тому, щоб знаходити приводи для усобиць. Як можна було уникнути конфліктів в часи пізнього середньовіччя, коли ленні відносини в усіх країнах утворили клубок прав і обов'язків, пожалуваних, відібраних, знову поновлених, відібраних за злочини, змінених або якимсь іншим чином обумовлених, — клубок, який ніяк не можна було розплутати?» [1].

Суперечки феодалів часом переростали у справжні війни і були великою перешкодою для розвитку продуктивних сил країни в цілому і особливо для розвитку селянського господарства. Про наїзди феодалів на міста й села України опубліковані численні документи [2].

У боротьбі за землю і за робочі руки переможцями над дрібною і середньою шляхтою виходили магнати. В їх руках були зосереджені на Україні величезні земельні багатства. Як відзначає П. І. Лященко, «пани і шляхта добивались від польського уряду пожалування цілих повітів, «староств», з українськими містами, з вільним населенням, яке потрапляло у феодальну залежність від панів. У безкраїх, ніким не міряних українських степах польські пани просто захоплювали самовільно у своє володіння величезні земельні простори. Від простої шляхти не відставала велика земельна знать — ті ж Острозькі, Вишневецькі, Потоцькі, Конєцпольські та ін. Вони захоплювали величезні території і цілі області і влаштовувались тут як найкрупніші феодальні володільці цілих районів. Розкрадання земель, правда, формально ніким не зайнятих, було колосальне» [3].

У Київському воєводстві в 1640 р. 27 магнатам належало 68% дворів, середній шляхті (117 власників) — 26% і дрібній (242 володільця) — 6%. Ще глибшою була економічна диференціація серед феодалів на Поділлі і Волині. За даними подимного побору 1629 р., 18 магнатам належало тут 80% дворів, середній шляхті (70 власників) — 16% і дрібній (127 володільців) —

---

[1] *Ф. Энгельс,* Крестьянская война в Германии, М., 1952, стор. 158.

[2] Арх. ЮЗР, ч. VI, т. I; Україна перед Визвольною війною 1648—1654 рр. (1639—1648), К., Вид-во АН УРСР, 1946.

[3] *П. І. Лященко,* Історія народного господарства СРСР, т. I, К., 1951, стор. 337.

близько 4% [1]. Найбагатший з українських магнатів князь Костянтин Острозький володів на початку XVII ст. майже третиною всієї Волині. Крім того, йому належали великі володіння на Київщині, Брацлавщині та Поділлі.

На Лівобережній Україні в 30-х роках XVII ст. найбагатшим землевласником був полонізований український магнат Дмитро Корибут Вишневецький. Успадкувавши частину земель на Переяславщині, він збройною силою приєднав до них володіння сусідніх феодалів, а потім добився від королівського уряду закріплення їх за ним. В результаті цих заходів під його владою опинилося близько 40 тисяч підданих тільки на Лубенщині [2].

Створення великого магнатського та шляхетського землеволодіння на Україні в другій половині XVI ст. на довгі роки затримало соціально-економічний і політичний розвиток України і лягло важким тягарем на плечі народних мас, насамперед селянства.

К. Маркс зазначав, що «велика земельна власність підриває робочу силу в тій останній галузі, в якій знаходить притулок її примітивна енергія і в якій вона зберігається як резервний фонд для відродження життєвої сили націй: в самому селі» [3]. В. І. Ленін, говорячи про велике землеволодіння поміщиків у Росії на початку XIX ст., вказував, що «величезні латифундії, які перебувають в їхніх руках,... не можуть оброблятися реманентом власника і найманими робітниками. У значній мірі неминучою є... стара панщинна система, тобто існування дрібної культури, дрібного господарства на великих латифундіях, обробіток поміщицької землі реманентом дрібного селянина» [4]. Кріпосницькі латифундії, пише В. І. Ленін далі, — «опора *дрібного* кабального землеробства, а зовсім не великого виробництва. На величезних ділянках землі, понад 500 дес., майже неможливо або, принаймні, дуже важко в більшості місцевостей Росії вести *велике господарство*, обробляти свою землю реманентом власника і вільнонайманою працею» [5].

Коли так стояла справа з веденням господарства у

---

[1] *І. Крип'якевич*, Богдан Хмельницький, К., 1954, стор. 18—19.

[2] *А. Лазаревский*, Лубенщина и князья Вишневецкие, «Киевская старина», К., 1896.

[3] *К. Маркс*, Капітал, т. III, стор. 818.

[4] *В. І. Ленін*, Твори, т. 18, стор. 54.

[5] *Там же*, стор. 55—56.

великих латифундіях на початку XIX ст., то тим більше весь тягар обробітку їх падав на дрібне селянське господарство в XVI—XVII ст.

Надзвичайно великої шкоди продуктивним силам України завдавали постійні вторгнення ворогів.

Говорячи про винятково великий негативний вплив воєн на розвиток продуктивних сил країни, К. Маркс і Ф. Енгельс писали: «Досить простих випадковостей, як-от вторгнення варварських народів або навіть звичайні війни, щоб довести яку-небудь країну з розвинутими продуктивними силами і потребами до необхідності починати все з початку» [1].

Українські землі ще не оправилися від тяжкого татарського іга, яке було встановлене з моменту татарської навали 1240 р., як в 1482 р. вони зазнали страшного спустошення з боку кримської орди. Особливо постраждала Київщина та Волинь; спалено було тисячі сіл і міст, в тому числі й Київ, десятки тисяч жителів забрано в полон [2]. З того часу напади татар на Україну майже не припинялися. Великі напади орди на Україну відбулися в 1575, 1577, 1593, 1595, 1615, 1617, 1618, 1624 рр.

Татарська агресія проти Росії та України досить докладно висвітлена в працях А. А. Новосельського, І. Я. Франка, Н. А. Смирнова, В. А. Голобуцького, А. М. Мохова та ін. [3]

Несприятливі умови для розвитку продуктивних сил існували не тільки на селі, вони мали місце і в українському місті. Великим гальмом у розвитку українських міст, зокрема міської промисловості, було те, що переважна більшість їх перебувала під владою феодалів на становищі приватних міст або на певних умовах «держання» їх від уряду. У приватному місті феодал користувався необмеженою владою над населенням і спрямовував усе економічне життя міста у своїх власних інтересах.

За підрахунками О. Яблоновського, в кінці XVI ст.

---

[1] *К. Маркс* і *Ф. Енгельс*, Твори, т. 3, стор. 51.

[2] Полное собрание русских летописей, т. VI, СПб., 1853, стор. 234.

[3] *А. А. Новосельский*, Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в., М., 1948; *Н. А. Смирнов*, Россия и Турция в XVI—XVII вв., т. I—II, М., 1946; *Його ж*, Борьба русского и украинского народов против агрессии султанской Турции в XVII—XVIII вв., Воссоединение Украины с Россией», М., 1954,

міста Волині і Поділля розподілялися між королівським урядом, духовенством і приватними володільцями так [1]:

Воєводства	Повіти	Міста			
		всього	королівських	духовних	приватних
Волинське	Луцький	30	1	2	27
	Володимирський .	13	1	1	11
	Кременецький . .	25	1	—	24
	Разом	68	3(4,4%)	3(4,4%)	62(91,2%)
Подільське	Кам'янецький .	12	2	2	8
	Летичівський . . .	11	3	—	8
	Червоноградський	14	2	—	12
	Разом	37	7(18,9%)	2(5,4%)	28(75,7%)

Слід відзначити ще один фактор, який негативно позначався на соціально-економічному і політичному розвиткові міст, — політику по відношенню до них польського уряду. Виходячи насамперед з інтересів класу феодалів, польський уряд забезпечував їм монополії на ряд промислів, широкі привілеї в торгівлі і цим різко обмежував господарську й торговельну ініціативу міщанства. Щоправда, уряд нерідко брав під захист міщанство в його тяжбах зі шляхтою, бо не міг зовсім не дбати про економічний стан міст, які були джерелом державних прибутків. Проте в цілому міська політика уряду в своїй основі мала багато реакційних рис.

У першій половині XVII ст. на Україні існувало близько 1000 міст і містечок. Вони зростали, розширювали економічні зв'язки з селом і посилювали розвиток товарно-грошових відносин, а це у значній мірі впливало на соціальні процеси в середовищі селянства. Проте несприятливі умови, в яких перебувало українське місто, обмежували поглиблення процесу поділу праці між

т. I; *В. А. Голобуцкий,* Запорожское казачество, К., 1957; *І. Франко,* Наш погляд на польське питання. — «Публіцистика», К., 1954; *А. М. Мохов,* Боевое содружество украинских казаков и молдаван в 70—80-х гг. XVI в. и деятельность Ивана Подковы, «Ученые записки Молдавского филиала Инстнтута истории, языка и литературы», т. VI, Серия истории, 1957.

[1] *A. Jabłonowski,* Pisma, Варшава, 1911, стор. 130.

містом і селом, уповільнювали зростання економічних зв'язків між ними, стримували рух до них економічно міцних сільських елементів, які шукали в місті кращих можливостей для організації промислів чи вкладали гроші в торгівлю. Українські міста не могли також приймати велику кількість спауперизованого сільського населення, і останнє, гнане голодом і гнітом феодала, шукало засобів до життя не стільки в місті, як то було в передових країнах Західної Європи, а на степових окраїнах, де наймалось на сільськогосподарські роботи і на промисли. Частина його наймалась на роботу в поміщицькі підприємства, яких було багато тоді в усіх районах України. Все це затримувало нормальний процес соціального і політичного розвитку українського міста.

* * *

Селянським питанням в широкому обсязі історики почали займатись головним чином з середини XIX ст., у зв'язку з розгортанням антикріпосницького селянського руху і революційною ситуацією кінця 50-х — початку 60-х років. Проведення царизмом селянської реформи 1861 р. зумовило перехід Росії на новий капіталістичний шлях розвитку за прусським зразком. «Якщо кинуть загальний погляд на зміну всього укладу російської держави в 1861-му році, — говорив Ленін, — то треба визнати, що ця зміна була кроком по шляху перетворення феодальної монархії в буржуазну монархію. Це вірно не тільки з економічної, але й з політичної точки зору» [1].

Особливості пореформеного капіталістичного розвитку Росії полягали в тому, що селянське питання лишилось, як і раніше, нерозв'язаним, і нове, буржуазне суспільство, поруч з новими класовими суперечностями між робітничим класом та буржуазією, успадкувало і старі класові суперечності — суперечності між селянством та поміщиками. Своєрідність розстановки політичних сил у країні після реформи полягала в тому, що російська (і українська) буржуазія, яка в цей час формувалася, стала відкрито йти на угоду з поміщиками, підтримувати їх в боротьбі з селянською революцією. Однак між класом кріпосників і класом буржуазії існували роз-

[1] *В. І. Ленін,* Твори, т. 17, стор. 84.

ходження щодо методів дальшого розв'язання економічних та політичних проблем, і, незважаючи на прагнення обох класів до політичного об'єднання в боротьбі з революційним рухом, ці розходження повністю ніколи не знімалися.

Революційна ситуація на початку XX ст., а потім і сама революція 1905—1907 рр. знову активізували селянське питання в буржуазній історіографії.

Переважна більшість істориків дожовтневого періоду, які розробляли історію селянства, належали до ліберально-буржуазного табору, а деякі — до ліберально-народницького. Їх історичні концепції визначала не тільки економічна й політична обстановка в країні, але й пануючі в Європі соціологічно-філософські погляди. Найбільш прийнятною для буржуазії філософською системою другої половини XIX ст. був позитивізм Огюста Конта, який заперечував можливість пізнання суті і закономірності розвитку природи та суспільства і проголошував принцип дослідних знань.

Виразником цього напряму в Росії був професор Московського університету В. О. Ключевський. «Науковий інтерес історії того чи іншого народу, — писав він, — визначається кількістю своєрідних місцевих комбінацій і виявлюваних ними властивостей, тих чи інших елементів суспільного життя. З цього погляду історія країни, яка являла б собою повторення тих явищ і процесів, які вже були в інших країнах, **якщо тільки в історії можливий такий випадок**, становила б для спостерігача невеликий науковий інтерес» [1]. Такий погляд на історію як науку пропагував на Україні Д. І. Багалій [2].

Позитивізм Ог. Конта як на Заході, так і на російському грунті був проявом кризи буржуазної науки. Характеризуючи кризу історичної науки, яку вона переживала за доби імперіалізму, В. І. Ленін писав, що настав «відчай у можливості науково розбирати сучасне, відмовлення від науки, намагання наплювати на всякі узагальнення, сховатися від усяких «законів» історичного розвитку, загородити *ліс* — деревами...» [3].

---

[1] *В. Ключевский,* Курс русской истории, ч. I, М., 1957, стор. 15.
[2] *Д. Багалій,* Нарис української історіографії, т. I, вип. I, К., 1923, стор. 12 та ін.
[3] *В. І. Ленін,* Твори, т. 20, стор. 176—177.

Необхідно відзначити ще одне явище в історіографії кінця XIX—початку XX ст. — появу цілої течії, що дістала назву «легального марксизму». «Легальний марксизм» з'явився в боротьбі з народницьким соціалізмом і являв собою намагання буржуазних істориків та економістів пристосувати вчення Маркса до інтересів буржуазного лібералізму. Найбільш типовою працею цього напряму була книга М. Струве «Критичні замітки до питання про економічний розвиток Росії» (1894 рік).

З 80-х років у Росії виникає і справжня марксистська історіографія. З'явились праці з питань історії Г. В. Плеханова та його однодумців з групи «Визволення праці». Але переможне поширення марксизму в Росії припадає на 90-ті роки, з вступом на арену політичної і наукової діяльності Володимира Ілліча Леніна.

У своїй праці «Економічний зміст народництва і критика його в книзі пана Струве (відбиття марксизму в буржуазній літературі)» В. І. Ленін піддав працю Струве нищівній критиці [1] і зробив також глибокий аналіз праць народників з економічних та політичних питань, особливо з питань селянського життя. В. І. Ленін показав, що Струве за основу капіталістичного розвитку брав не виробничі відносини, а обмін, замовчував антагоністичність капіталістичного суспільства, намагався довести «благодіяння» капіталізму для народних мас і можливість вирівнювання майнової нерівності за капіталізму. Тим самим Струве заперечував закономірність класової боротьби і революції та пропагував теорію непорушності капіталістичного суспільства.

Незабаром В. І. Ленін написав геніальну працю «Розвиток капіталізму в Росії», в якій на величезному економічному матеріалі, зокрема на матеріалах України, розкрив процес об'єктивного капіталістичного розвитку Росії, показавши джерела виникнення і розвитку капіталістичних відносин в селянському господарстві, дав глибокий науковий аналіз народницьких і ліберально-буржуазних теорій з питань про селянство [2].

Оглядаючи праці ліберально-буржуазних істориків про українське селянство, слід відмітити в них деякі загальні риси. Переважній більшості цих праць бракує

---

[1] Див. *В. І. Ленін,* Твори, т. 1, стор. 301—463.
[2] Див. *В. І. Ленін,* Твори, т. 3.

дослідження економічного життя класу селянства і стану поміщицьких господарств.

Одним з перших буржуазних істориків, що приділив увагу селянству України кінця XVI—першої половини XVII ст., був М. І. Костомаров [1]. Ідеалістичний підхід М. Костомарова до корінних питань історії і його політичні погляди виключали можливість наукового пояснення питань, яких він торкався. М. Костомаров виводив усі явища українського суспільного життя з так званого «народного характеру», приписуючи українському «суспільству» дух свободи, демократизму, принцип взаємної згоди та ін. Поширення Костомаровим цього антинаукового, антиісторичного, штучно створеного ним положення на селянсько-козацькі рухи визначило і його негативне ставлення до них. Він вважав їх руйнівними, реакційними. Внаслідок цього Костомаров навіть у загарбанні України Польщею бачив позитивні моменти, здатні створити «законність» і порядок [2]. Костомаров скоріше не як історик, а як письменник побуту досить реалістично відображав у тритомній праці «Богдан Хмельницький» і в інших творах картини тяжкого становища народних мас, боротьбу трудящих проти соціального і національного гноблення. У цьому полягає позитивний бік його праць, які в цілому сприяють пізнанню історичної дійсності.

Як відзначено вище, реформа 1861 р. дала значний поштовх дослідженню істориками минулого селянського життя. Почали з'являтися спеціальні праці з історії селянства. Зокрема, відомою працею буржуазної історіографії є стаття Ф. Леонтовича «Крестьяне Юго-Западной России по литовскому праву XV—XVI столетий» [3].

Ф. Леонтович підійшов в основному правильно до розуміння питання про закріпачення селянства. Він вказував, що «в сільському побуті все визначається насамперед тим або іншим характером відносин селянства до землеволодіння. Втрата селянським населенням самостійних прав на землю вела в старі часи до встановлення залежності юридичної, тобто до невільного стану, до під-

---

[1] Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, К., 1928.

[2] Собрание сочинений Н. И. Костомарова, Исторические монографии и исследования, кн. I, т. 1, 1903, стор. 35—65.

[3] Журн. «Университетскне известия», К., 1863, № 10, 11.

данства»[1]. У цій господарській залежності селян від землевласників, писав він далі, «треба шукати основну причину, або, точніше кажучи, той грунт, на якому виникло зміцнення (закріпачення. — *І. Б.*) сільських жителів як в Південно-Західній, так і в Східній Русі. Не державні, але економічні начала — зосередження поземельної власності в небагатьох руках і виникнення звідси господарської залежності селян від землевласницьких класів — було першою і головною основою зміцнення селянської становості не тільки у нас, але і взагалі у всіх європейських державах»[2]. Думка, як бачимо, вірна.

Ф. Леонтович правильно зазначає, що «не можна вказати момента, з якого власне починається невільне становище селянства; перехід до нього відбувався непомітно. Селяни поступово обплутувалися сіткою залежних відносин, які виникали з різних джерел і дали початок не менш різним розрядам селянства»[3]. Висловивши ряд інших правильних думок, Леонтович все ж не зміг перебороти пануючої в ті часи антинаукової точки зору, згідно з якою формування станів і перебудова суспільних відносин на Україні, вироблених ще в боярсько-дружинну епоху Руської Правди, відбувалося ніби головним чином під впливом польських суспільних відносин і польського права.

Відомим істориком українського селянства середньовічної епохи був професор Київського університету Н. Д. Іванішев. Йому належить одна з кращих дослідницьких праць про селянські общини[4]. Однак треба підкреслити, що Н. Іванішев, як і інші історики юридичної школи, неправильно розумів причину виникнення общин. Цю причину він вбачав не в рівні розвитку продуктивних сил в селянському господарстві, зокрема не в рівні розвитку сільськогосподарської техніки, а в потребі нормування внутрішніх відносин між селянством. Він писав: «Головна мета з'єднання селищ в общини полягала в тому, щоб запобігти порушенню законів, відкривати і

---

[1] Журн. «Университетские известия», К., 1863, № 10, стор. 3.

[2] Крестьяне Юго-Западной России по литовскому праву XV—XVI столетий, журн. «Университетские известия», 1863, № 10, стор. 20—21.

[3] *Там же*, стор. 4.

[4] *Н. Иванишев,* О древних сельских общинах в Юго-Западной России, К., 1876.

переслідувати злочинців, судити і карати їх, зрештою засуджувати і давати ображеному винагороду»[1].

Незабаром опублікував своє дослідження про феодальне селянство України І. Новицький. Воно було вміщене як передмова до І тома VI частини «Архива Юго-Западной России», К., 1876, а також вийшло і окремою книгою. Праця І. Новицького охоплює більше коло питань селянського життя, ніж праці Леонтовича та Іванішева. На відміну від інших істориків І. Новицький визнавав існування феодальної формації в Литві й на Україні. Однак поняття феодалізму у Новицького було антинаукове, феодальне суспільство він розумів не як суспільство, що будується на основі певних виробничих відносин між феодалами і селянами, а як суму політичних і правових відносин між окремими групами пануючого класу, як особливості державно-політичного устрою, зумовлені фактом завоювання українських земель Литвою. Таким чином, у цьому питанні Новицький зробив крок назад порівняно з Леонтовичем.

Життя українського селянства XVI—XVII ст. знайшло висвітлення і в багатьох працях буржуазно-націоналістичних істориків. Один з основоположників теорії «безкласовості» українського народу В. Б. Антонович, розглядаючи у вступній статті до «Архіву Південно-Західної Росії» (ч. VI, т. II) економічні і юридичні відносини між селянами та феодалами у XVIII ст., робить екскурс в XVI—XVII ст. Ця стаття, як і інші його праці, свідчить про цілковите нерозуміння ним суті феодальної системи суспільства. Він у ранніх працях взагалі відкидав існування феодалізму на Україні і протиставляв суспільний устрій Литви і України польському суспільному устрою. Він твердив, ніби суспільні і державні форми побуту Литовського князівства грунтувались на общинному устрої, тоді як у Польщі — на основі німецького феодалізму. Антонович вважав, що весь суспільний та економічний розвиток Литовського князівства з кінця XIV і до кінця XVI ст. зводився до перебудови його за типом Польської держави і під її впливом[2]. Антонович кінець кінцем визнав існування феодалізму в Литві і на Укра-

---

[1] *Н. Иванишев*, О древних сельских общинах в Юго-Западной России, К., 1876.

[2] Арх. ЮЗР, ч. VI, т. II, стор. 1—64.

їні, але під феодалізмом він розумів, як і інші буржуазні історики, державно-правові відносини.

Антонович в історіографію з селянського питання ввів багато історичних фактів, узятих з архівних джерел, зробив чимало спостережень над окремими явищами селянського життя. Але нерозуміння ним суті феодалізму як системи певних виробничих відносин, пропагування антинаукової, антиісторичної концепції про «безкласовість» українського народу позбавило його можливості зробити правильні узагальнення.

Багато сторінок відведено селянам України феодальної епохи, і зокрема селянам XVI і XVII ст., в працях М. С. Грушевського. Будучи буржуазно-націоналістичним діячем, Грушевський поставив свої праці з історії на службу українському буржуазно-націоналістичному рухові, в зв'язку з чим вони відзначаються винятковою політичною тенденційністю. Це стосується не тільки його політичних писань, а й трактування історії селянства особливо. Грушевський не мав послідовних поглядів на селянство феодальної епохи, вони характеризувались великим еклектизмом. Він запозичив думки багатьох істориків — Костомарова, Антоновича, Довнар-Запольського, Сергієвича та ін.

Відкидаючи той факт, що в основі феодального суспільства лежали виробничі відносини між селянами і феодалами, Грушевський всю свою увагу націлив на висвітлення правового становища селянства, надаючи вирішального значення в історичній еволюції селянства ролі політичних факторів і польських впливів. Він прямо говорив у передмові до V тома «Історії України-Русі», що ставить своїм завданням простежити еволюцію суспільно-політичних відносин, «як вони укладалися серед тої політичної обстановки і під впливом її, закінчившись повною перебудовою цих відносин і життя за зразком польських і під вирішальним впливом польських, з розладнанням і занепадом староруських форм» [1]. Вся десятитомна історія «України-Русі» написана Грушевським з позицій антинаукової концепції «безкласовості» українського народу. Через це тут відсутнє таке важливе питання, як розшарування селянства; українське селян-

---

[1] Історія України-Русі, т. V, стор. V.

ство як клас весь час протиставляється польському пануючому класу.

З ряду питань історії селянського життя в період феодалізму провадив дослідження М. К. Любавський. Він відкинув думку, що кріпацький стан створився законодавчим шляхом, і правильно зазначає, що законодавство оформило те, що вже виникло в дійсному житті. М. Любавський вважав, що кріпосницькі відносини склались на грунті побутових умов, але й він кінець кінцем віддає перевагу у виникненні кріпосництва все тому ж праву [1].

М. К. Любавський порушує таке важливе питання, як причини переходу литовського уряду до оподаткування окремого селянського «тягла» чи «служби», а не цілої волості, як було раніше. На протилежність Владимирському-Буданову та Антоновичу, які вважали причиною цих змін поширення на Литву і Україну німецького права, М. Любавський зазначає: «Урядовий звичай мати справу безпосередньо з селянською «службою» виріс з даних місцевого історичного розвитку і прищепився до місцевих потреб» [2]. Але сам він теж не знайшов правильного розв'язання цього питання. Замість того, щоб взяти за основу розвиток продуктивних сил, зокрема розвиток знарядь праці (який давав змогу освоювати великі площі землі і забезпечував успішне ведення господарства окремими тяглими господарствами чи службами), М. Любавський пояснює перехід «раннім і притому широким розвитком в Литовсько-Руській державі двірцевого господарства» [3]. Любавський висловив багато правильних думок щодо економічного і правового становища таких груп селянства, як «тяглі», «данники», «паробки», «ординці» та інші.

Значну увагу виникненню кріпосництва приділив представник юридичної школи в історіографії В. Ф. Владимирський-Буданов. «Грунт для кріпосництва,— зазначає він, —створювався віками, з часів дуже ранніх, поки кінець кінцем кріпосницькі відносини, що склалися, не були оформлені законом. Так йшла справа у Північній Русі. В західній же, тобто Литовсько-Руській державі,

---

[1] *М. К. Любавский,* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства, М., 1892, стор. 383.

[2] *Там же,* стор. 385.

[3] *Там же,* стор. 386.

ніколи не було видано загального закону про прикріплення, тим часом з кінця XVI ст. і тут склався і зміцнився кріпосницький стан в одній з найтяжчих форм його»[1].

Але, висловивши правильні думки, В. Владимирський-Буданов поруч наводить і інше положення, яке не відповідає історичній дійсності. Він твердить, ніби «до XVI ст. (говорячи взагалі) селянам Литовської Русі належало повне право вічного і спадкового володіння їх землями (яке замінювалось тоді правом власності) нарівні з земянами і боярами; але селяни володіли землею більшістю не на особистому праві, а на праві співволодіння дворищ (родових общин), сільських і волосних общин і їх підрозділів»[2]. Таке твердження Владимирського-Буданова свідчить про нерозуміння ним суті феодальної формації. Адже за феодалізму селяни не були повними власниками землі. Суб'єктом права на землю вважався один клас — феодали. Селян наділяли землею феодали і відбирали її, коли вважали вигідним.

Багатий фактичний матеріал про селянські общини є в книзі М. Довнар-Запольського «Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI веке». Хоч це дослідження стосується безпосередньо білоруського селянства, але наведені ним факти були притаманні общинному життю і українського селянства.

Соціально-економічне та політичне життя України в роки, що передували визвольній війні 1648—1654 рр., висвітлюється в статті І. Каманіна[3]. В ній він торкається і такого важливого питання, як становище селянства, особливо його верхівки. І. Каманін, як і інші письменники з табору буржуазної історіографії, на перший план висуває політичне і національне питання і цим самим беззастережною повторює думки Антоновича та Грушевського.

До найбільш радикального напряму в ліберально-буржуазній історіографії в селянському питанні належав О. М. Лазаревський. Предметом його дослідження було

---

[1] Формы крестьянского землевладения в Литовско-Русском государстве XVI в. Киевский сборник в помощь пострадавшим от неурожая, К., 1892, стор. 357.

[2] *Там же*, стор. 357—358.

[3] *И. Каманин*, Участие южнорусского населения в восстании Богдана Хмельницкого, Арх. ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. I—II.

становище селян і поземельні відносини на Лівобережній Україні другої половини XVII—XVIII ст. Але деякі його екскурси в історію окремих сіл XVI і першої половини XVII ст. дають цікавий матеріал і для вивчення селянства цього періоду в цілому [1].

Одночасно з ліберально-буржуазними істориками висвітлювали життя селянства феодальної епохи історики дрібнобуржуазного народницького напряму.

Одним з визначних представників цього напряму є О. Я. Єфіменко. Таке її дослідження, як «Копные суды», належить до кращих праць буржуазної історіографії. О. Єфіменко іноді дає правильні пояснення окремих явищ з життя общини. Але відсутність наукової матеріалістичної методології не дозволяє їй зрозуміти ні причини виникнення общини та її атрибуту — копного суду, ні причини занепаду їх. О. Єфіменко навіть не ставить питання про внутрішні причини занепаду общини, розпаду дворищ, у неї все зводиться до зовнішніх причин, до адміністративних і правових факторів, до топографічних та інших зовнішніх умов. О. Єфіменко правильно підмітила, що дворищна організація існувала і в степовій частині України і що вона збереглася тут до Визвольної війни 1648—1654 рр. Але, констатуючи слабість розвитку її тут, О. Єфіменко безсила пояснити причину цього явища і обмежується лише загальним зауваженням, що в степових районах не було для общини сприятливих умов [2].

О. Єфіменко не займалася питанням розшарування селянства, в полі її зору стояв заможний селянин, і вона явно ідеалізує становище селянства феодальної епохи. «Український простолюдин,— пише вона,— за безсумнівним свідченням документів, мав не тільки запаси хліба й сіна, табуни коней і рогатої худоби, але й гроші, багатий одяг, зброю. Отже, йому не важко було виділяти панові або на замок ту невелику кількість, яку він виділяв; зате він користувався, в певній мірі, захистом» [3].

Отже, будучи тонким спостерігачем окремих явищ життя селянської общини, О. Єфіменко виявила нездат-

---

[1] *А. Лазаревский,* Описание старой Малороссии, тт. I, II, III.

[2] «Южная Русь», Очерки, исследования и заметки Александры Ефименко, СПб., 1905, т. I, стор. 393.

[3] *А. Ефименко*, История украинского народа, вып. I, СПб., 1906, стор. 160.

ність з'ясувати їх соціально-економічний зміст, закономірність розпаду общини, розшарування селянства і зміст класової боротьби.

У 1913 р. вийшла книга В. О. Барвінського «Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв.». В даній праці він розглядає ряд питань і з історії селянства першої половини XVI ст. В. Барвінський зробив крок вперед порівняно до поглядів Єфіменко. Не заможність селянства, що було предметом уваги Єфіменко, а злиденне становище широких мас, пограбування селянства та експлуатація його феодалами займає значне місце в праці Барвінського. Він чимало уваги приділив формам землеволодіння, особливо великому феодальному землеволодінню. Але Барвінський не дав аналізу економічного становища господарств ні феодалів, ні селян. Тому його праця залишилась на рівні в основному констатації суспільних явищ, а не їх пояснення. До того ж Барвінський не розумів особливостей феодальних відносин в окремих районах і висунув ряд помилкових положень.

В. І. Ленін показав наукову неспроможність народницької історіографії висвітлити життя селянства. Відзначаючи, що хоча російські народники багато уваги приділили зображенню злиденного життя селян і підняли багатий і різноманітний фактичний матеріал, В. І. Ленін писав, що «цей матеріал, який стосується переважно форми земле*володіння,* зовсім загородив від дослідників *економіку* села», що вони «випустили з уваги одно — політико-економічну структуру села, випустили з уваги основний фон того господарства, яке дійсно було пригнічене цими безпосередніми найближчими злигоднями» [1]. В. І. Ленін указував, що буржуазно-народницькою історіографією «кріпацтво змальовується не як певна форма господарської організації, що породжувала таку-то експлуатацію, такі-то антагоністичні класи, такі-то політичні, юридичні та інші порядки,— а просто як зловживання поміщиків і несправедливість щодо селян» [2].

Ці критичні зауваження В. І. Леніна на адресу російських народників цілком і повністю стосуються і праць українських істориків-народників.

---

[1] *В. І. Ленін,* Твори, т. 1, стор. 246.
[2] *Там же,* стор. 297.

Якщо предметом уваги ліберально-буржуазних і ліберально-народницьких істориків було головним чином правове становище українського селянства в минулому, то в працях революційних демократів переважними мотивами став показ злиденного життя селянських мас, нелюдського ставлення до них з боку феодалів — як «чужих», так і «своїх».

Гнівним протестом проти тяжкого пригноблення українського селянства і закликом до революційної боротьби насичена вся творчість великого українського поета Т. Г. Шевченка. У вірші «Тарасова ніч» поет натхненно оспівує перемогу повсталого селянства та козацтва в 1630 р. над польською шляхтою під Переяславом. Говорячи, що ця ніч кривава «славою стала», Т. Г. Шевченко тим самим закликав пригноблене селянство наслідувати приклад своїх героїчних предків. Тарас Шевченко нещадно викривав католицьку церкву, яка освячувала криваву диктатуру польських феодалів. Поет писав:

Прийшли ксьондзи і запалили
Наш тихий рай. І розлили
Широке море сльоз і крові,
А сиріт іменем Христовим
Замордували, розп'яли...

Найвидатнішим твором Т. Г. Шевченка, в якому яскравими фарбами змальовано тяжке життя селянства і його самовіддана боротьба проти польського панства, є історична поема «Гайдамаки». Твір присвячений повстанню 1768 р., але, відзначаючись винятково високим рівнем художнього відображення кріпосницької дійсності, він має велике пізнавальне значення для феодальної епохи взагалі і зокрема для XVI—XVII ст. Ніби узагальнюючи картини жорстокого гноблення селянських мас шляхтою, Т. Г. Шевченко писав:

Мій краю прекрасний, розкішний, багатий!
Хто тебе не мучив? Якби розказать
Про якого-небудь одного магната
Історію-правду, то перелякать
Саме б пекло можна. А Даита старого
Полупанком нашим можна здивувать.

Т. Г. Шевченко розумів також, яким страшним лихом була для народних мас України татарсько-турецька

навала, і в ряді віршів («Гамалія», «Іван Підкова» та ін.) поет оспівав героїчну боротьбу козацтва проти іноземних поневолювачів.

Для розуміння суспільно-політичного життя і класової боротьби селянства України в досліджуваний період велике значення мають праці революціонера-демократа Павла Грабовського. Критикуючи буржуазних націоналістів, які зображували виступи в XVI—XVII ст. як боротьбу за «віру батьків», за «волю рідного краю», П. Грабовський розкриває справжні причини боротьби та її характер. «Не за віру батьків і не за «неньку Україну» боролася українська шляхта,— писав він в листі до Б. Грінченка,— а за панування свого стану на Україні, змагалася вирвати те панування з рук поляків та інших ворогів»[1]. Маючи на увазі козацьку старшину. П. Грабовський каже, що вона боролася за свої привілеї. Він розвінчує і рух українського православного духовенства, яке також боролось за свої станові права, за свої станові інтереси. «І «воля», — каже Грабовський, — і «віра батьків» у кожного стану були свої і виявлялися не в чому іншому, як в реальних життєвих інтересах. А «ненька Україна» була не чим іншим, як лише гаслом, під окликом которого пануючі верстви гріли собі руки»[2]. П. Грабовський вірно зазначав, що народні маси вели вперту боротьбу і проти «чужих», і проти «своїх» феодалів.

Чимало праць про життя селянства написав І. Франко. Знайомство з творами К. Маркса, Ф. Енгельса, Г. В. Плеханова, В. І. Леніна дало змогу йому піднятися у висвітленні й розкритті багатьох питань селянського життя незмірно вище від своїх попередників.

І. Франко правильно зазначав, що експлуатація селянина за феодалізму визначалась його відношенням до засобів виробництва. «За панщизняних часів, — писав він,— хлоп мав поле й хату, аби того і на тім жив і працював, але поза тим він належав до пана. Та й не можна сказати «мав», так як ми се тепер її розуміємо. Поле, хата, навіть худоба були тільки наполовину його власність; зверхню власність над усім тим мав пан»[3]. В ін-

---

[1] Цит. за *О. І. Кисельовим,* Павло Грабовський, Вид-во АН УРСР, 1948, стор. 157.

[2] *Там же,* стор. 161.

[3] *Іван Франко,* Твори, т. XIX, К., 1956, стор. 562.

шій праці він підкреслював, що «приватна власність на землю і нерозлучно з нею зв'язані чинши і рента се головні причини суспільної нужди та економічної нерівності між людьми» [1].

Висвітлюючи в основному правильно суть кріпосницьких відносин, показуючи на широкому фактичному матеріалі економічне і правове становище селян, І. Франко разом з тим припускав і неправильні трактування, зокрема, він хибно розумів причини закріпачення селянства.

І. Франко правильно висвітлював суть масових селянсько-козацьких рухів XVI—XVII ст. Відкидаючи буржуазно-націоналістичні твердження, ніби селянсько-козацькі рухи були тільки протестом проти національних і релігійних утисків, І. Франко вказував, що ці рухи йшли переважно з джерела не національного, а суспільного й економічного; були наслідком не природженої національної ворожнечі, а викликались історично створеними суспільними та економічними суперечностями. Через те козацькі війни велись проти польських і українських панів: Острозьких, Замойських, Сапєг,— проти панів взагалі.

Таким чином, І. Франко близько підійшов до матеріалістичного розуміння історичного розвитку селянства в XVI—XVII ст., і його твори мають велику цінність для пізнання селянського життя цієї епохи.

Майже одночасно з російськими та українськими істориками значну увагу почали приділяти селянству польські історики. Уже в 1858 р. була опублікована у Варшаві праця Є. Ставінського «Paszukiwania do historyj rolnictwa krajowego»; майже одночасно вийшла з друку праця Т. Любомирського «Rolnicza ludność w Polsce od XVI do XVIII w.». Мотиви, що спонукали польських істориків взятися за селянську тематику, були в основному ті ж, що і в російських дослідників. Крім того, в Польщі в кінці 50-х років розгорнувся національно-визвольний рух проти російського царизму, розпочалася підготовка до повстання за незалежність Польщі. Прогресивне дворянство і ліберально-буржуазні елементи Польщі намагалися використати селянство в боротьбі

[1] «Удержавнения землі», збірник «В наймах в сусідів», Львів, 1914, стор. 196.

з царизмом, спрямувати його соціальну боротьбу в русло національно-визвольних завдань, підкорити селянство реформістській дворянській партії «білих».

Ні тимчасові польські повстанські уряди 60-х років, ні російський царизм реформою 1863—1864 рр. не розв'язали аграрного питання в Польщі. Тому польське селянство і в наступні десятиріччя виступало як революційна сила і лишалося в центрі уваги польських буржуазних та дворянських істориків Б. Улановського, І. Барановського та інших. (B. Ułanowski, Wieś polska pod względem przawnym od wieku XVI do XVIII, Kraków, 1894; Er. Bujak, Z dziejów wsi polskiej, Kraków, 1908; J. Boronowski, Materyały do dziejów wsi polskiej, Warszawa, 1900; його ж, Wieś i folwark, Warszawa, 1914). У своїх працях вони наводили багато фактичного описового матеріалу з господарського життя села, правового становища селянства і його повинностей, висвітлювали фільваркове господарство тощо. Як правило, польські історики спотворювали реальну дійсність, заявляючи, ніби селянство було задоволене своїм становищем, а коли в окремих районах селянству й нелегко жилось, то воно все ж корилося своїм панам, виявляло пасивність.

Не розв'язали аграрного питання і уряди буржуазно-поміщицької Польщі після здобуття нею незалежності в 1920 р. Тому польське селянство 20—30-х років XX ст. в союзі з робітничим класом та під його гегемонією продовжувало вести широку класову боротьбу. Цим і пояснюється, що й протягом цього періоду польські дослідники так багато приділяли уваги історії селянства. Серед праць, написаних в 20—30-х роках, можна відзначити такі: St. Ingłot, Stosunki społeczno-gospodarcze ludności w dobrach biskupstwa Wrocławskiego w połowie XVI w. Archiwum towarzystwa naukowego we Lwowie, dział II, t. III, zeszyt I, Lwów, 1927; W. Tomkiewicz, Jeremi Wiśniowecki, W., 1933.

Польські (дворянські та буржуазні) історики приділяли певну увагу і українському селянству XVI—XVII ст. У своїй більшості їх твори відзначаються неприхованою тенденційністю і ворожістю щодо українського селянства. Польські дворянські та буржуазні історики вважали, що основною причиною відпадіння України від Польщі в середині XVII ст. були селянсько-козацькі повстання, які ці історики розглядали як деструк-

тивні й реакційні. На цих позиціях стояли Ю. Шуйський, М. Бобжинський, Л. Кубаля, Г. Корзон, Л. Павинський та інші.

Значну кількість праць з питань історії України XVI—XVII ст. взагалі і історії українського селянства зокрема написав О. Яблоновський. За його редакцією надруковані «Zródła dziejowe» (тт. V, VI, XVIII, XIX, XX, XXI та XXII), що містять великий документальний матеріал з соціально-економічної історії України, з питань селянського міграційного руху тощо.

О. Яблоновського мало цікавило соціально-економічне життя українського селянства, предметом його дослідження були географічні й топографічні особливості захоплених Польщею українських земель, шляхетські володіння. Політика шляхетської Польщі на Україні зображалась ним надзвичайно тенденційно. Яблоновський вважав, що південно-східне Придніпров'я було цілком зруйноване татарами в XIII ст., і господарське та культурне відродження цього району України він приписував виключно заслугам шляхетської Польщі. Всупереч історичним фактам, Яблоновський твердив, що цей район захищало від кочівників-татар «безупинне брязкання» тут польської зброї [1]. Тому боротьбу українського селянства проти шляхти він розглядав як боротьбу дикості проти цивілізації і рішуче засуджував цю боротьбу.

О. Яблоновський висловив і ряд правильних думок. Так, ознайомившись з джерелами про народну колонізацію Придніпров'я та Побужжя, він зауважив, що переважна більшість втікачів — це селяни з густонаселених країв, де була особливо нестерпною панська експлуатація. Автор висловлює і другу правильну думку, що головну роль в русі селянства і міщанства на схід відіграло зміцнення великого землеволодіння та обезземелення селянства.

Ряд зауважень про становище селян в Польщі XVI—XVII ст. висловив С. Кутшеба. Він вважав, що закріпачення селян було наслідком потреби в робочих руках в зв'язку з розвитком фільваркової системи господар-

[1] Див його «Starostwa ukrainne w pierwszej połowie XVII w.» Передмова до «Zrodla dziejowe», т. V, стор. VI, Варшава, 1877.

Насправді польський уряд намагався спрямувати турецьку агресію проти Росії і ряду європейських країн, щоб забезпечити собі спокій на півдні і кинути основні сили проти Росії.

ства [1]. Певну ізольованість села від міського ринку і деградацію селянського господарства він пов'язував із зміцненням фільварків, а головну причину занепаду села в першій половині XVII ст. вбачав в економічному підкоренні селянина інтересам фільварку. Вказуючи на створення фільваркового господарства, С. Кутшеба писав: «Але в той же час принципово змінюється господарське становище й тих, хто володіє землею. У той час як раніш селянин за користування землею повинен був платити певні оброки і інше, тепер він стає, власне, робітником на фільварковій землі, що є основою його ставлення до пана, земля ж починає набувати характеру винагороди за його працю» [2]. Все це правильні думки. Але тут же Кутшеба висуває й другорядні причини занепаду селянства — поділ господарства та відсутність у нього культури. Кутшеба не розуміє, що причина низького культурного рівня селянства була результатом жорстокої експлуатації його феодалами.

Одним з недоліків праць Кутшеби є те, що він явища, які стосуються безпосередньо польського селянства, поширює без застереження і на українське селянство, незважаючи на особливості історичного розвитку останнього. Не можна повністю погодитися з думкою Кутшеби і про ізольованість села від міського ринку в зв'язку з розвитком фільваркової системи. Фільварок у певній мірі затримував розвиток зв'язків міських ринків з селом, проте у другій половині XVI — першій половині XVII ст. вони все ж поширювалися.

Важливі питання соціально-економічної еволюції селянства в XV—XVII ст. порушував і польський історик Т. Корзон. Розвиток Польщі як землеробської країни і зростання тут відробіткової ренти за рахунок ренти продуктами і грошової він пояснює попитом на зерно на зовнішньому ринку в XIV—XV ст. [3] На помилковість цього твердження Т. Корзона вказав ще С. Кутшеба. Б. Д. Греков, підтримуючи думку Кутшеби, відзначив, що Європа в кінці XIV ст. ще не мала потреби в поль-

---

[1] *С. Кутшеба,* Очерки истории общественно-государственного строя Польши, СПб., 1907, стор. 142.

[2] *Там же,* стор. 145.

[3] *T. Korzon,* Wewnętrzne dzieje Polski..., т. I, 1897, стор. 324—326.

ському хлібі і тому Польща не могла його вивозити у великій кількості. Вивіз хліба з Польщі почався, власне, тільки в кінці правління Сигізмунда I та ще більше за Сигізмунда-Августа [1].

На жаль, цілком вірну думку Кутшеби і Грекова, що в XIV—XV ст. зовнішній ринок не мав великого значення для сільського господарства Польщі, України й Білорусії, деякі історики поширюють і на кінець XVI та на першу половину XVII ст. Гданський порт, наприклад, не мав великого значення для розвитку сільського господарства Польщі та України до XV ст., але в зв'язку з великими змінами в економічному і політичному житті Європи (селянська війна в Німеччині, війни між європейськими державами, великі географічні відкриття, розвиток міжнародної торгівлі, промисловий переворот в Англії тощо) роль Гданська як найголовнішого центру торгівлі збіжжям набагато зросла.

Усе це поряд з розвитком внутрішнього ринку сприяло перебудові поміщицького господарства у фільваркове з відробітковою рентою.

Чимало місця українському селянству приділив у своїх працях В. Лозінський. Незважаючи на ідеалізацію польської шляхти і польського державного ладу XVI—XVII ст., він все ж під тиском фактів змушений був визнати, що вона дуже погано вела своє господарство. Державці, пише він, одержавши у володіння староство на 3—4 роки, звичайно, збагачувались, але господарювали по-варварськи, внаслідок чого земля виснажувалась. Автор навів багато фактів про нещадну експлуатацію українського селянства польською шляхтою, особливо в Галичині [2].

Значне місце в розробці соціально-економічних питань феодальної Польщі, і зокрема становища польського та українського селянства, займає Ян Рутковський. Він приділив особливу увагу розвиткові фільваркового господарства в Польщі, змінам в становищі селянства [3], зокрема обезземеленню селянства та переведенню його з грошової ренти на відробіткову.

---

[1] *Б. Д. Греков*, Крестьяне на Руси, М.—Л., 1946, стор. 7.

[2] *V. Lozinski*, Prawem i lewem, Львів, 1903.

[3] *J. Rutkowski*, Zarys hospodarczych dziejów Polski w czasach przedrozbiorowych, Poznań, 1923, стор. 372.

Ян Рутковський надавав великого значення розвиткові ринку і товарно-грошових відносин для перемоги фільваркового господарства в Польщі. «Вивіз продукції на ринок,— писав він,— був головною метою великого виробництва. Можливість легко збувати сільськогосподарські продукти була неодмінною умовою виникнення великого сільськогосподарського виробництва» [1]. Вважаючи правильною думку Рутковського про велике значення розвитку ринку і товарно-грошових відносин для перемоги фільваркового господарства, слід, однак, зауважити про помилковість положення, ніби фільваркові господарства були великими сільськогосподарськими підприємствами, оскільки вони грунтувалися на дрібному селянському господарстві з його примітивною технікою.

Закріпачення селян Рутковський ставить у зв'язок з розвитком фільваркового господарства і висвітлює економічні наслідки закріпачення селянства [2]. Чимало уваги приділив Рутковський соціально-економічному становищу українського селянства, особливо західних областей, про що буде сказано нижче.

Одним з основних недоліків праць Я. Рутковського є недооцінка ним ролі класової боротьби селянства як найважливішого фактора, що стримував посилення феодально-кріпосницької експлуатації селянських мас. Як відомо, Я. Рутковський є одним з прихильників теорії так званого «аграрного капіталізму», який, на думку її творців, існував у Польщі вже в XVI ст. [3]

Соціально-економічним і правовим питанням України XV—XVI ст. приділили увагу і деякі сучасні буржуазні історики. У 1951 р. вийшла в Базелі книжка Р. Бетхольда «Південно-Західна Русь в пізнє середньовіччя» [4].

Методологічною основою книжки є антинаукові концепції В. Антоновича та М. Грушевського, по ряду питань — концепції польських буржуазних істориків. Одночасно автор пропагує також реакційні теорії німецьких буржуазних істориків, головним чином вигадану

---

[1] *Я. Рутковский,* Экономическая история Польши, М., 1953, стор. 132—133.

[2] *Там же,* стор. 133—134.

[3] *J. Rutkowski,* Panszyzna i praca w organizacyji folwarkow krolewskich na Prusach za Żygmunta Augusta, 1928.

[4] *P. Bächtold Rudolf,* Südwestrußland in Spätmitteralter, Bazel, 1951.

виключну відсталість України в минулому, поглиблену татарським нашестям. Автор заявляє, ніби грошові чинші в поліських районах України були в XV—XVI ст. такі ж, як і в період мисливського господарства. Констатуючи, що соціально-економічна історія України XV—XVI ст. лишилась ще не вивченою, автор, однак, не пішов по шляху дослідження соціально-економічних проблем, а обмежився повторенням антинаукових поглядів польської та української націоналістичної історіографії, а також пропагандою, хоч і в завуальованій формі, експансіоністських ідей прусських юнкерів та німецької імперіалістичної буржуазії.

У 1948 р. вийшла у Вінніпегу за редакцією Івана Тиктора так звана «Велика історія України». В цій «великій» історії, беззастережно побудованій на основі антинаукових концепцій Грушевського і польських буржуазних істориків, про селянство XVI — першої половини XVII ст. сказано дуже мало. Автори фактично обійшли центральне питання — питання класових суперечностей між селянством і феодалами. Про селянські ж повинності сказали дуже мало і неконкретно, власне, обмежилися наведенням уривків з праць польських істориків Коховського та Грондського, Боплана та єврейського історика Натана Ганновера, які писали про утиски селянства. Причому автори висвітлюють справу так, що в експлуатації селянства винен був не стільки клас феодалів, скільки всілякі орендарі.

Отже, автори в основних питаннях стоять на антинаукових концепціях польської буржуазно-поміщицької історіографії.

Принципіально новим етапом в дослідженні історії селянства є радянська історіографія. Побудована на засадах марксистсько-ленінського вчення, радянська історіографія поклала в основу дослідження селянства розвиток продуктивних сил та виробничих відносин феодальної епохи і тим показала селянство як основний клас суспільства, як творця матеріальних благ.

Вивчаючи історію селянства як історію основного виробничого класу феодального суспільства, радянські історики розкривають діалектичні закономірності процесу розвитку тієї чи іншої країни, зумовлені загальними законами розвитку суспільства. Радянські історики враховують при цьому і конкретно-історичні особливості роз-

витку кожної країни. Одним з основних завдань при дослідженні історії селянства є розкриття класових суперечностей між селянством і класом феодалів, з'ясування змісту, характеру та історичного значення класової боротьби селянства.

Серед радянських вчених перше місце в дослідженні історії селянства нашої країни належить Б. Д. Грекову. Його праця «Крестьяне на Руси» є свідченням значних досягнень радянської історичної науки. Цінність праці Б. Д. Грекова «Крестьяне на Руси» полягає в тому, що він розглядає історію селянства Росії, України та Білорусії як єдиний історичний процес розвитку братніх народів.

Грунтовно висвітливши закономірності соціально-економічного розвитку селянства, Б. Д. Греков приділив багато уваги вивченню конкретних проблем з історії селянства. Зокрема, він вніс багато нового в розробку питання про правове становище різних груп селянства феодальної епохи [1]. Розглядаючи німецьке право на Україні та Білорусії, він зазначає, що не слід переоцінювати його роль в житті селянства і країни в цілому; устрій селян на німецькому праві був вигідний і зручний для феодалів в період панування оброчної форми експлуатації селянства [2].

В розробку ряду питань з історії селянства Росії і України певний вклад вніс і П. І. Лященко. У своїй праці «Історія народного господарства СРСР» він методологічно правильно підійшов до висвітлення соціально-економічних питань з історії України, і зокрема питань селянського життя XVI—XVII ст. Торкаючись тяжких форм панщини на Україні і високих норм експлуатації селянства, П. Лященко писав, що тяжкість панщини була результатом дрібних наділів, нестачі робочих рук, могутності феодально-землевласницької аристократії, зростання ринкових відносин [3].

П. І. Лященко дав в основному правильну оцінку і общинному і сябринному (товариському) селянському землеволодінню. «В старих руських районах,— писав

---

[1] *Б. Д. Греков,* Крестьяне на Руси, т. I, 1952, стор. 424.

[2] *Там же,* стор. 333.

[3] *П. І. Лященко,* Історія народного господарства СРСР, т. I, Держполітвидав УРСР, 1951, стор. 334.

вання серед селянства напередодні визвольної війни, автор пише: «Заможну верхівку складали в першу чергу селяни з великими земельними наділами, з повним ланом (20—30 га), які могли розгорнути ширше господарство. Таких повноланових господарств було більше всього на Подніпрянщині й Лівобережжі, де феодальне гноблення не мало таких розмірів, як на інших українських землях, де внаслідок малої густоти населення залишалося багато вільної землі» [1].

У книзі показано також посилення експлуатації селянства, хоча й на обмежених матеріалах, причому І. Крип'якевич розглядає процес розвитку ренти порайонно. Чимало уваги приділив автор висвітленню класової боротьби селянства. Проте його положення, що у визвольній війні 1648—1654 рр. основною силою було козацтво, є неправильним.

Значне місце в дослідженні історії селянства належить Д. Л. Похилевичу. Його монографія про білоруське та литовське селянство [2] є підсумком розробки цієї теми в ряді опублікованих раніше статей [3]. Хоч автор досліджує конкретно життя білоруського і литовського селянства, але одночасно він розглядає питання з історії українського, російського і польського селянства.

Д. Л. Похилевич ділить історію селянства XVI—XVIII ст. на два періоди — до визвольної війни середини XVII ст. і після визвольної війни до середини XVIII ст. У названій праці детально розглядається соціально-економічна еволюція різних груп селянства — тяглих, осадних, селян-слуг, городників, халупників, кутників — окремо на королівських (державних) землях і в приватних та монастирських володіннях, дається характеристика вільного селянства, ставиться питання про вільнонайману робочу силу в сільському господарстві.

---

[1] *І. Крип'якевич,* Богдан Хмельницький, стор. 22—23.

[2] *Д. Л. Похилевич,* Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII ст., Львів, 1957.

[3] *Д. Л. Похилевич,* Движение феодальной земельной ренты в Великом княжестве Литовском в XV—XVI вв., «Исторические записки АН СССР», № 31, М., 1951; Землеустройство и земельный кадастр в Белоруссии и Литве в XVI—XVII вв., «Материалы по истории земледелия в СССР», вып. I, Изд-во АН СССР, М., 1952; Из истории аграрных отношений в Великом княжестве Литовском в XVI—XVII вв., сборник Института истории АН СССР, «Средние века», вып. VI, 1955.

Розглядаючи еволюцію феодальної ренти в Білорусії і Литві, Д. Похилевич пов'язує її з розвитком продуктивних сил і товарно-грошових відносин. «В міру дальшого розвитку внутрішнього і зовнішнього ринків,— пише він,— втягнення в них землеробства і зростання торгівлі хлібом становище селян почало поступово хоч і нерівномірно, але докорінно змінюватися на гірше.

Феодали, не відмовляючись від одержання повинностей грішми (там, де це було вигідно), почали збільшувати відбирання від селян продуктової ренти і праці для створення в своїх господарствах маси продуктів, насамперед хліба, що мав добрий попит і все зростаючу ціну на ринку. В цих умовах відробіткова рента посилюється і стає провідною, домінуючою» [1].

Д. Л. Похилевич зробив також цінні спостереження над еволюцією селянської общини в XVI—XVIII ст.

Висвітлення соціально-економічних процесів у російському місті і селі XVI—XVII ст. має місце в працях академіка С. Г. Струмиліна [2]. Хоч він оперує переважно фактами з життя російського міста й села, однак його положення й висновки мають певне значення і для з'ясування відповідних процесів на Україні, оскільки обидві країни переживали в основному один і той же етап розвитку феодальної формації.

На основі численних фактів з соціально-економічного життя Росії С. Г. Струмілін приходить до висновку, що вже в другій половині XVI ст. у зв'язку з суспільним поділом праці в країні і дальшим зростанням внутрішнього ринку відбувалося і соціальне розшарування міста й села, яке відтворювало кадри пролетаризованої робочої сили. С. Г. Струмілін правильно зауважує, що зростання товарності поміщицьких господарств відбувалось за рахунок скорочення оброчних селянських господарств, що тягло за собою зниження селянського виробництва і споживання селян [3].

Ряд правильних думок про становище селянства України в другій половині XVI — першій половині XVII ст.

---

[1] *Д. Л. Похилевич,* Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв., стор. 6—7.

[2] *С. Г. Струмилин,* Очерки экономической истории России, М., 1960.

[3] *Там же,* стор. 268, 291, 293—294.

висловив К. Г. Гуслистий в «Нарисах історії України»[1]. Він правильно вказав на зростання внутрішнього ринку на Україні і розширення зовнішніх зв'язків України з Західною Європою, підкреслив значення вивозу хліба і продуктів лісової промисловості. У зв'язку з розвитком поміщицького господарства К. Гуслистий висвітлює і питання наступу феодалів на селянство Придніпров'я та Побужжя. Разом з цим автор простежує зміну форм ренти у зв'язку із змінами, які переживала економіка країни в цілому, і зокрема поміщицьке господарство. У названій праці ставиться питання і про причини обезземелення селян. Характер праці (нариси) не дав авторові ширше й грунтовніше дослідити зачеплені ним важливі питання селянського життя.

У своїх пізніших працях К. Гуслистий знову повертається до висвітлення становища селянства України в XVI — першій половині XVII ст. Він висловив думку, що «незважаючи на те, що шляхетське господарство втягувалося у ринкові відносини, воно залишалося в своїй основі натуральним»[2]. Це думка не нова і вище ми висловлювали незгоду з нею. Адже насправді організація фільваркового господарства була викликана все зростаючою потребою шляхти в грошах, а гроші могло дати товарне господарство, а не натуральне.

Про становище українського селянства й еволюцію поземельних відносин у другій половині XVI — першій половині XVII ст. ряд думок висловлено автором даної праці в «Історії Української РСР»[3].

Про роль фільварку в зміні поземельних відносин між селянством і феодалами в Польщі та посиленні відробіткової ренти пишуть І. С. Міллер і Л. В. Разумовська в «Історії Польщі»[4]. Автори, на нашу думку, правильно відзначають, що обидва ринки (внутрішній і зовнішній) сприяли перебудові поміщицького господарства

---

[1] *К. Гуслистий*, Нариси з історії України, вип. II, Вид-во АН УРСР, 1941.

[2] *К. Гуслистий*, Боротьба українського народу проти іноземних поневолювачів за возз'єднання з Росією в XVI — першій половині XVII ст. У кн.: «Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією», Вид-во АН УРСР, 1954, стор. 18.

[3] Історія Української РСР, Вид-во АН УРСР, 1955, розд. IV, V, VI.

[4] История Польши, Изд-во АН СССР, т. I, 1954, стор. 151—152 та ін.

в напрямі панування відробіткової ренти. Але «зовнішній ринок,— пишуть вони,— набув значення основного споживача сільськогосподарських продуктів, які збували польські поміщики, тільки з кінця XVI століття» [1]. Слід відзначити, що соціально-економічному розвитку України і становищу українського селянства автори приділили мало уваги.

У 1956 р. вийшла з друку цінна праця В. І. Шункова [2]. Хоч район землеробства, досліджуваний В. Шунковим, значно відрізняється від районів України того періоду економічними й географічними умовами, однак постановка автором питань щодо техніки і системи сибірського землеробства, феодального устрою російського села, хлібної торгівлі та ін. свідчить про тотожність багатьох явищ в господарському житті Росії і України в XVII ст. Завдяки цьому книга В. Шункова сприяє з'ясуванню ряду соціально-економічних явищ і українського села.

Багатий матеріал з історії сільського господарства та селянства СРСР періоду XIV—XVII ст. містять статті, що входять до збірника праць Академії наук СРСР [3].

Останнім часом надруковано ряд статей, які хоч і не стосуються безпосередньо українського селянства XVI—XVII ст., але мають істотне значення для з'ясування деяких питань з історії українського селянства цього періоду і для характеристики цієї епохи взагалі. Так, М. М. Дружинін у статті «Соціально-економічні умови утворення руської нації» висловив, на нашу думку, цілком правильний погляд, що «розвиток грошових відносин в Росії в XVII ст. неминучим наслідком мав соціальне розшарування в місті й на селі». Росія XVII ст., пише він далі, як і всього наступного періоду, «майже не знала вільного пролетаріату в справжньому марксистському розумінні цього терміну. Та все ж у XVII ст. почалося формування російського передпролетаріату, що складався з селян-відхідників, які цілком чи частково були позбавлені виробництва, повністю чи частково поривали з сільським господарством, були змушені з року

---

[1] История Польши, Изд-во АН СССР, т. I, стор. 152.

[2] *В. И. Шунков*, Очерки по истории земледелия в Сибири XVII в., Изд-во АН СССР, 1956.

[3] Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР, Сборник, т. III, Изд-во АН СССР, М., 1959.

в рік іти на заробітки або десятиріччями працювати на промислових підприємствах. Кріпак поміщика, що вступав у вільну угоду з капіталістом, — така була двоїста фігура промислового робітника» [1].

На наш погляд, правильною є думка М. В. Нєчкіної про соціальне розшарування російського селянства в XVII ст., висловлена в статті «Про «висхідну» і «низхідну» стадії феодальної формації» [2]. М. Нєчкіна вказує на нові процеси, які відбувалися як у промисловості, так і в сільському господарстві. Причому особливо переконливо аргументується питання «низхідної» стадії феодалізму в сільському господарстві. Найважливішим у цьому процесі, як зазначає автор, був розпад нормального робочого тягла, неможливість для селянства відтворювати своє господарство в класичній феодальній формі шляхом обробітку земельного наділу, тому селянин, щоб якось звести кінці з кінцями, був змушений продавати свою працю [3]. Ці думки можна підтвердити численними фактами і з життя українського селянства кінця XVI — першої половини XVII ст.

Не можна не згадати цінної статті академіка М. Н. Тихомирова «Монастырь-вотчинник XVI ст.», в якій висвітлюється велике господарство Волоцького Йосифового монастиря як господарство натуральне. Разом з тим наведені у статті матеріали свідчать, що господарство мало значні хлібні лишки, які йшли на продаж, а в монастирському табуні налічувалось 385 голів коней [4].

А. М. Панкратова в статті «Наймити на Русі в XVII ст.» правильно зауважує, що «на початку XVII ст. наймана праця в Росії не стала ще основою нової, капіталістичної суспільної формації» [5]. Разом з тим автор відзначає зрушення в соціальній структурі суспільства, які тоді відбувалися. А. Панкратова вважає, що зростання майнової диференціації «мало своїм результатом формування у XVI—XVII ст. в середовищі селянства нових соціальних груп» і що документи XVII ст. дають

---

[1] Вопросы формирования русской народности и нации, Изд-во АН СССР, 1958, стор. 199.

[2] «Вопросы истории», № 7, 1958.

[3] *Там же*, стор. 170.

[4] «Исторические записки АН СССР», 1938, № 3, стор. 140.

[5] Академику Борису Дмитриевичу Грекову ко дню семидесятилетия, Сборник статей, стор. 203.

можливість показати, як економічний базис феодального села йшов «назустріч своєму розкладові»[1].

Значний науковий інтерес являє книга П. К. Федоренка «Рудні Лівобережної України в XVII—XVIII ст.». У цій книзі розглядається лише одна галузь промисловості — залізоробна — головним чином у XVIII ст. Але постановка питання про рудні і висвітлення їх «соціального розрізу» допомагає авторові з'ясувати й такі питання, як соціальне розшарування села, зростання прошарку передпролетаріату в XVII ст. і поява зародків нових виробничих відносин у промисловості.

Отже, радянська історіографія має значні досягнення в галузі вивчення історії українського селянства феодальної епохи. Проте, як показали наукові сесії з аграрних питань, що відбулися в Талліні (1958 р.), в Москві (1959 р.), Києві (1960 р.) і Ризі (1961 р.), лишається ще дуже багато недосліджених важливих проблем з історії селянства Східної Європи. Зокрема, на нашу думку, відсутня грунтовна розробка господарства селян і феодалів. Якщо в цьому напрямку дещо й робилося, то здебільшого селянське господарство розглядалося у відриві від господарства поміщицького і навпаки. Вивчення цієї проблеми є одним з важливих завдань радянської історіографії.

Значні досягнення у вивченні історії селянства феодальної епохи мають історики народно-демократичної Польщі. Насамперед слід відзначити методологічно вірний підхід у висвітленні основних питань з життя українського селянства XVI—XVII ст. авторів синтетичного курсу історії Польщі [2].

В останні роки з'явилось ряд цінних монографічних праць та статей, в яких підносяться такі проблеми, як стан продуктивних сил в сільському господарстві, проблема товарності сільського господарства, головним чином фільварків, форми феодальної ренти та їх еволюція, рух цін на сільськогосподарські продукти та інші [3].

Розробка сучасними польськими істориками на основі

---

[1] Академику Борису Дмитриевичу Грекову ко дню семидесятилетия, Сборник статей, стор. 203, 214.

[2] Historia Polski, t. I, Warszawa, 1957.

[3] *W. Rusiński,* Drogi rozwojowe folwarku pańszczyznianego, журн. «Przegląd historyczny», t. XVII, № 4, Warszawa, 1956; *St. Sreniowski,* Oznaki regresu ekonomicznego w ustroju folwarczno-pańszczyznianym w Polsce od schylku XVI w., журн. «Kwartalnyk

багатого джерельного матеріалу важливих проблем з історії польського селянства сприяє глибшому вивченню і історії українського селянства. Проте не всі положення та висновки польських істориків можна поширювати на Україну, оскільки історичні умови етнографічної Польщі, і особливо Пруссії (яка входила тоді до складу Польщі і селянство якої також вивчається польськими істориками), значно різнилися від умов, що історично склалися на Україні. Деякі польські історики вважають, наприклад, що фільваркове господарство Польщі уже з половини XVI ст. переживало економічний регрес (А. Среньовський та ін.). Якщо представники цього погляду мають на увазі не етнографічну Польщу, а Польщу в політичних кордонах, то ця точка зору потребує уточнення — фільваркове господарство центральних і східних районів України не знало в той час економічного регресу.

* * *

З історії українського селянства XVI—XVII ст. збереглося багато джерел в архівних фондах Росії, Польщі, України. Особливу цінність мають акти судів гродських та земських, що зберігаються в центральних державних історичних архівах УРСР в Києві та Львові; фонди Скарбу коронного, зокрема ревізії добр королівських,— в Архіві Головному актів давніх у Варшаві; Акти Литовської метрики — в тому ж архіві; фамільні архіви — в названих центральних архівах України й Польщі, а

historyczny», № 2, 1954; *A. Wyczański,* Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500—1580, Warszawa, 1960; *M. Topolski,* Rozwój latyfundium arcybiskupstwa Gnieznieńskiego od XVI do XVIII w., Poznań, 1955; *L. Żytkowicz,* Uwagi o gospodarstwie chłopskiem w dobrach kościelnych w XVI w., Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego, t. I, Warszawa, 1957; *B. Baranowski,* Położenie i walka klasowa chłopów w królewszczyznach wojewodstwa Lenczyckiego w XVI—XVIII w., Warszawa, 1956; *A Wawżyńczuk,* Rozwój wiejskiej własności na Podlasiu w XV—XVI w., Warszawa, 1951; *R. Horodecki,* Początki folwarcznej w Polsce, Studia z dziejów kultury Polskiej, Warszawa, 1949; *B. Centara,* Z zagadnień spornych tzw. wtórnego Poddaństwa w Europie Środkowej, журн. «Przegląd historyczny», t. XLVII, № 1; *A. Maczak,* Folwark pańszczyzniany a wieś w Prusach królewskich w XVI—XVII wieku, журн. «Przegląd Historyczny», t. XLII, № 2, та ін.

також в Краковському воєводському архіві; Архів Люблінського трибуналу та ін. Чимало цінних документів з історії селянства, що зберігаються в перелічених архівах, уже опубліковано.

Серед різних за своїм характером джерел особливе значення мають: 1) поборові переписи населення, 2) люстрації (ревізії) державних володінь, 3) інвентарі, 4) судові акти, 5) акти на оренду і заставу маєтностей (маєтків), 6) акти купівлі і продажу володінь, 7) тестаменти, 8) розподіл маєтностей та ін.

Виняткову цінність для вивчення життя українського селянства другої половини XVI — першої половини XVII ст. має збірник законів Польської держави «Volumina legum», особливо тт. II і III. З пам'яток феодального законодавства про селянство особливе місце належить також Литовському Статуту (всіх трьох редакцій — 1529, 1566 і 1588 рр.), грамотам великих князів литовських, «Уставі про волоки» 1557 р. Сигізмунда-Августа.

Багатим джерелом для визначення кількості населення і його соціальної структури є люстрації (ревізії) державних володінь. Позитивною стороною ревізій є те, що вони одночасно охоплювали велику територію, іноді державні маєтності цілого воєводства чи кількох воєводств. Ревізії, на жаль, не охоплювали приватних володінь. В них збереглося лише чимало матеріалу про спірні володіння або такі, на які вийшов строк держання їх шляхтичами, тощо.

Чіткіше відбивають соціальну структуру селянства інвентарі. В загальному вигляді інвентар являв собою опис маєтку — іменний список селян даного володіння з вказівкою, які саме повинності виконували вони на користь феодала — відробіткові, продуктові та грошові.

Інвентарі мали дуже багато відмінностей залежно від їх цільового призначення. Існували інвентарі—реєстри державних маєтків, в яких описувались як зе́млі, будівлі, худоба і взагалі майно феодала, так і селянські господарства.

Більш вірогідними були так звані інвентарі подавчі, які складалися при віддачі маєтків в оренду чи заставу. В них точно фіксувалися всі об'єкти експлуатації, бо феодал, який здавав маєток в оренду, повинен був запо-

бігти можливості цілковитого руйнування володіння з боку орендаря (що нерідко й траплялося, незважаючи на наявність інвентарів), а орендар хотів знати всі об'єкти експлуатації згідно з угодою.

При продажу чи розподілі маєтку складалися так звані масальні інвентарі, в яких давався детальний опис усієї маєтності з зазначенням існуючих селянських повинностей.

Найбільш повні і вірогідні ті інвентарі, що складалися у приватних володіннях за вказівкою окремого феодала з метою точної і всеосяжної регламентації селянських повинностей залежно від забезпеченості селян землею та робочою худобою або взагалі худобою (в скотарських районах). Але, на жаль, інвентарі і цієї групи мали не всі необхідні показники. В одних зафіксовано поділ селян за кількістю землі і робочої худоби, в інших — тільки за кількістю землі або робочої худоби, в деяких інвентарях фіксувалася вся худоба.

Отже, інвентарі не мають якогось єдиного формуляра, а це дуже ускладнює групування селянських виробничих одиниць за певними диференційованими показниками.

Необхідно підкреслити той факт, що при всій відмінності основне цільове завдання інвентарів полягало у встановленні форми і норми експлуатації безпосереднього виробника феодалом.

Багатий матеріал щодо розшарування селян дають акти гродських судів. В них є численні дані про зв'язки селян з ринком, про кількість знищеного селянського хліба в копах під час наїздів шляхтичів на маєтки, про умолот з копи, про загарбану худобу, бджоли, про знаряддя праці, домашні речі, гроші тощо. Нерідко на хліб, худобу, знаряддя праці, одяг, домашні речі вказана ринкова ціна. Цінні дані щодо економічного становища селянства зберігаються в судових справах Варшавського Коронного та Люблінського трибуналів, а також в справах Референдарського та підкоморських судів.

Як зазначалось вище, значна кількість перелічених джерел опублікована. Серед них особливе місце займає багатотомне видання «Архива Юго-Западной России», особливо VI і VII частини I тома і VII частина II тома. У VI частині I тома «Архива» вміщено документи, в яких розкривається соціально-економічне і юридичне

становище селянства з кінця XV ст. до визвольної війни 1648—1654 рр. включно. Ці ж документи показують жорстоке гноблення селян феодалами і класову боротьбу селянства в різних її формах. Особливу цінність в цьому томі мають інвентарі державних і приватних феодальних маєтків, які є найважливішим джерелом для вивчення соціально-економічного життя селянства і для характеристики господарства феодалів.

У VII частині II тома «Архива» опубліковані «жалувані грамоти» литовських князів і польських королів шляхті на маєтності, в яких розкривається процес складання шляхетського землеволодіння на Україні в XVI—першій половині XVII ст. Тут же вміщені державні ревізії Київського воєводства 1616 р., Житомирського староства 1622 р., Остерського староства 1628 р. і виняткового значення документ — Тарифа-подимний перепис 1631 р., який дає великий матеріал для вивчення соціально-економічної історії України взагалі і соціальної структури українського селянства XVI — першої половини XVII ст. зокрема. У цьому ж томі є й «заставні записи» магнатів і шляхти на маєтки.

У VII частині II тома «Архива» вміщені цінні документи для вивчення соціально-економічного життя селянства. Це ревізії м. Кременця (1563 р.), Барського (1565 р.), Хмільницького (1565 р.) і Каменецького (1565 р.) старостств, опис містечок і сіл Барського староства, ревізії Ратненського (1565 р.), Любомльського (1564 р.) і Вінницького (1616 р.) старостств, тарифа-подимного податку в Брацлавському воєводстві 1629 р. Тут надруковано також матеріали для вивчення соціально-економічної історії селянства, про колонізацію народними масами Придніпров'я та Побужжя, про боротьбу з татарськими вторгненнями.

Багато різноманітних матеріалів з історії соціально-економічного життя українського селянства XVI ст. опубліковано в серії збірників матеріалів «Жерела до історії України-Русі», особливо в I, II, III, XVIII томах. Зокрема, в I—III томах вміщені ревізії державних маєтків Руського воєводства 60-х років XVI ст., в яких показано економічне становище фільварків, форми ренти і норми експлуатації селянства, еволюція форм ренти і зміни в економічному та правовому становищі селян-

ства. В цих же документах є чимало даних про селянські промисли, особливо соляні, про розшарування селянства.

Одним з визначних джерел з історії України XVI—XVII ст., і зокрема з історії українського селянства цього часу, є Źródła dziejowe, серія збірників документів, видана за редакцією О. Яблоновського. Особливе значення для вивчення становища українського селянства мають томи V, VI, XVIII, XIX, XX, XXI та XXII. В них є акти поборові, ревізії, інвентарі, великий матеріал про народну колонізацію Придніпров'я та Побужжя, дані про міста і промисли. Значним недоліком цих публікацій є те, що в них нема посилань на архіви, в яких зберігаються документи, що не дає можливості перевірити вірогідність фактів.

Чимало документів, які висвітлюють ту чи іншу сторону селянського життя, міститься у великій серії збірників документів «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России», виданих Археографічною комісією, а також в «Актах Западной России», що їх видавала Віленська археографічна комісія. Цінні документи є в збірниках під назвою «Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов», томи I—III, перше видання яких вийшло в 1840—1850 рр., а друге, доповнене, — в 1892 р. Для вивчення зовнішньополітичної історії Литовського князівства, розвитку феодального законодавства початку другої половини XVI ст. і змін в становищі селянства в цей час є чимало матеріалу в «Литовській метриці» (відділ I—II, ч. III) та Книзі публічних справ, т. I (вид. «Русской исторической библиотеки», т. XXX, Юр'єв, 1914 рік).

У 1941 р. Інститут історії Академії наук Української РСР видав збірник під назвою «Історія України в документах та матеріалах», т. III (1569—1654 рр.). До збірника ввійшли головним чином опубліковані в археографічних виданнях матеріали, а також витяги з літописів, щоденників, хронік, листів, історичних та публіцистичних творів XVI—XVII ст. тощо. У збірнику є невелика кількість і вперше опублікованих документів, оригінали яких зберігаються в Центральному державному історичному архіві в Києві та в рукописному відділі Бібліотеки Академії наук УРСР. Збірник в цілому містить багатий

матеріал з економічної, політичної і правової історії українського селянства.

У 1946 р. Інститут історії АН УРСР опублікував збірник документів «Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр.» (1639—1648 рр.). Матеріали цього збірника взято з актових книг Центрального державного історичного архіву УРСР. В них є багато даних про економічне становище селянства цього періоду, форми й норми експлуатації селянства, шляхетські наїзди, пограбування та вбивства феодалами селян, про зв'язки селянського господарства з ринком, про різні форми класової боротьби селянства та ін.

Багатим джерелом з історії селянства є також збірник матеріалів «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах», виданий в 1953 р. Академією наук СРСР та Академією наук УРСР. Особливу цінність для вивчення поставлених в даній книзі питань має перший том. У ньому вміщені численні документи 20—40-х років XVII ст., які свідчать про посилення економічних, політичних і культурних зв'язків між Україною і Росією. Вміщені в цьому томі документи подають багато фактів про масове переселення українського селянства на територію Росії в першій половині XVII ст., а також про селянські повинності, розшарування селянства тощо.

Серед інших джерел, що мають пізнавальне значення для вивчення економічного становища селянства, героїчної боротьби народних мас проти експлуататорів і зовнішніх ворогів, слід відзначити народну творчість, особливо такі її жанри, як пісні та історичні думи українського народу. У статті «Кобзарь» Тараса Шевченко» (1860 р.) М. О. Добролюбов писав: «...Відомо, що в пісні вилилася вся минула доля, весь справжній характер України; пісня і дума становлять там народну святиню, краще добро українського життя, в них горить любов до батьківщини, виблискує слава минулих подвигів... Все коло насущних інтересів охоплюється в пісні» [1].

Одне з перших місць серед видань українських історичних пісень займає збірник «Украинские народные песни», опублікований у Москві 1834 р. за редакцією

---

[1] *Н. А. Добролюбов*, Избраные сочинения, ОГИЗ, 1947, стор. 413.

М. О. Максимовича. У 1849 р. вийшло друге видання українських народних пісень. Згодом були видані й інші збірники.

На жаль, справа збирання, обробки та видання пісень і дум у 70-х роках потрапила до рук буржуазно-націоналістичних істориків, етнографів та літературознавців— В. Антоновича, П. Чубинського, М. Драгоманова та інших. В. Антонович та М. Драгоманов, видаючи двотомник «Исторических песен малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова» (вип. 1, Київ, 1874 р.) і пропагуючи антинаукову теорію «безкласовості» українського народу, намагалися класову боротьбу селянства і національно-визвольну боротьбу українських трудящих зображувати лише як національну та релігійну.

Але сам зміст народних дум і пісень спростовує антиісторичні твердження націоналістичних коментаторів. Велика заслуга у викритті реакційних антинаукових тлумачень українських дум та історичних пісень буржуазно-націоналістичними істориками і літературознавцями належить І. Франку, який до того ж сам зібрав та опублікував багато народних пісень. І. Франко переконливо доводив, що думи та історичні пісні є результатом творчості народних мас і що саме тому вони правдиво зображують життя народу.

І. СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО. РЕМЕСЛО ТА ПРОМИСЛИ НА УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

1. Сільське господарство

Насамперед слід зауважити, що в досліджуваний нами період феодальної епохи провідне місце в економіці України займало сільське господарство. Основними галузями сільського господарства були землеробство і тваринництво, побічними — промисли по переробці зерна і продуктів тваринництва, бджільництво, рибальство та інші промисли, а також сільське ремесло.

Землеробські знаряддя праці на Україні перебували в ті часи на відносно високому рівні. В усіх районах України як основне знаряддя застосовувався плуг. Так, наприклад, з 12 сіл Луцького ключа в 1552 р. мало виїжджати до Гнідавського двору 80 плугів [1]. Шляхтич Я. Вербовецький, зробивши в 1586 р. наїзд на маєток Гальчинського в Київському воєводстві, серед загарбаних речей взяв і «желез плуговых трое, куплених по двадцати и по четыре грошей литовских» [2]. У дворі Володимирської єпископії у 1588 р. було 3 плуги; про ряд селян с. Богурин (Луцький повіт) записано в інвентарі, що вони своїми плугами орють [3]. Своїми плугами селяни обробляли землю феодала в с. Кулівці (Київське воє-

---

[1] Арх. ЮЗР, ч. VII, т. I, стор. 183.
[2] ЦДІА УРСР, ф. 11, оп. 1, арк. 178, 179.
[3] Арх. ЮЗР, ч. VII, т. I, стор. XXI, 26; ч. VI, т. I, стор. 483—484.

водство), а 13 сіл (209 дворів) Острозького (Звягельська волость) постачали в першій чверті XVII ст. 69 шестиволових плугів для обробітку панської землі [1]. Плуги («плугове залізо») згадуються і в багатьох інших документах [2].

Плуги були, як правило, дерев'яні з залізним лемешем, великі й важкі. В залежності від якості грунту в плуг впрягали від двох до шести пар волів; середньою упряжкою вважалося дві пари волів. Плугами орали землю як в поміщицьких, так і в селянських господарствах.

Головною тягловою силою був віл, кінь відігравав допоміжну роль. В окремих районах, головним чином на супіщаних землях, коні використовувалися в такій же мірі, як і воли, а іноді їм надавалася перевага над волами.

Якщо в документах XVI—першої половини XVII ст. про плуги є багато відомостей, то про мотики та сохи— дуже мало. Згадуваний вже шляхтич Я. Вербовецький захопив не тільки плуги залізні, а й три мотики, куплені по 6 грошів литовських [3]. Сама ціна цього знаряддя говорить про його примітивність. У 1644 р. шляхтич Бліновський скаржився до Володимирського повітового земського суду, що магнат Сапега, наїхавши на с. Сікуни, побив його підданих у полі, «посік» ярма та сохи [4]. У 1608 р. ченці Кирилівського монастиря захопили в маєтку Соколовського під Києвом четверо волів з сохами [5]. Як бачимо, соха вживалася на Волині й на Київщині. Вживалася вона й в інших областях України.

Крім плуга, сохи і мотики поширеним знаряддям обробітку землі була борона — з залізними зубцями або дерев'яними кілочками. Борони з залізними зубцями були переважно в поміщицьких господарствах, а також

---

[1] Źródła dziejowe, т. XXII, стор. 271.

[2] ЦДІА УРСР, ф. 11, оп. 1, кн. 11, арк. 54, 56; Видавничий портфель Архівного управління УРСР. Збірник документів «Руське воєводство перед визвольною війною українського народу 1648—1654 рр.»; «Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр. Збірка документів», Вид-во АН УРСР, 1946, стор. 67.

[3] ЦДІА УРСР, кн. 1, оп. 1, арк. 178, 179.

[4] ЦДІА УРСР, «Нова серія», ф. 221, оп. 1, спр. 18.

[5] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, СПб., 1865 г., т. II, № 12, стор. 19 (далі: Акты Южной и Западной России).

в міщанських та багатих селянських дворах. Для розпушування землі вживалося й рало з залізними наконечниками на зубцях. Збирали хліб серпами і косами, молотили ціпами. У господарствах феодалів використовувалися й котки.

Сіяли на Україні пшеницю (яру й озиму), жито (яре й озиме), ячмінь, гречку, просо, горох, льон, коноплі. Перше місце щодо посівної площі належало житу, а подекуди — вівсу. Це пояснюється тим, що жито було головним продуктом харчування населення, а овес — основним кормом для худоби. Жито було також і експортною культурою. Поширеність жита й вівса зумовлювалася ще й тим, що обидві ці культури менш вибагливі щодо якості грунту.

Найбільш рентабельною культурою була пшениця. Ціна на неї, як правило, була майже вдоє вища за ціну на жито. Але пшениця потребувала кращого грунту, кращого обробітку його, а нерідко й угноєння, особливо на грунтах, виснажених попередніми посівами. Угноєння грунту, і не тільки під пшеницю, було досить поширеним явищем у ті часи [1].

Уже в другій половині XVI ст. на Україні панівною системою землеробства була трипільна система. Проте вона охоплювала ще не всі райони України. Наприклад, у північній частині Лівобережжя було й підсічне землеробство, в середній частині поряд з трипіллям було й перелогове, а в південних степах, що переживали ще народну колонізацію, існували неврегульовані форми перелогової системи [2].

Частина феодалів по-хижацькому виснажувала грунт, не думаючи про завтрашній день (особливо це мало місце в орендованих маєтках). Однак були й такі землевласники, які намагалися раціонально організувати господарство і використовували досягнення агрономічної науки, що набула в Польщі значного розвитку. Досить згадати агрономічний порадник радомського воєводи Анссльма Гостомського «Господарство», написаний у 70-х роках XVI ст. Цінною для ведення фільваркового госпо-

[1] Литовский Статут, 1529 р., разд. IX, артикул 20; *А. Ярошевич,* Нариси економічного життя на Україні, вип. VII, К., 1927.

[2] *П. І. Лященко,* Історія народного господарства СРСР, т. 1, стор. 337; *В. Барвинский,* Крестьяне Левобережной Украины во второй половине XVII—XVIII вв., Х., 1909, стор. 127.

дарства була й праця інструктивного характеру, написана на початку XVII ст. белзьким воєводою Остророгом.

Досі недослідженим лишилось таке важливе питання, як урожайність різних культур на Україні в XVI — першій половині XVII ст.

З установленням урожайності того часу маємо великі труднощі, головним чином через відсутність розробок з метрології. У кожному районі були свої місцеві міри сипучих тіл — лашт, бочка, солянка, колода, корець, міра, маца та ін., які значно відрізнялися між собою щодо об'єму. Немає точних даних, що становила собою копа — скільки снопів вона мала, якого розміру був сніп. У наших розрахунках виходитимемо з того, що копа складалася з 60 снопів більш-менш усталеного традицією розміру. Згідно з інвентарними правилами Київського губерніяльного комітету 1848 р. одна копа визначалася в 60 снопів, кожний з яких мав в об'ємі біля перев'язу від 5 до 6 чвертей, тобто близько півтора аршина. У повинність селянина входило при хорошому врожаї змолотити 1 копу за день (з першого квітня по перше вересня), а ярого збіжжя — півтори копи [1]. Такі ж норми зустрічаємо і в першій половині XVII ст., отже, і тоді копа була такою, як і в час складання інвентарів 1847—1848 рр.

Мабуть, саме таку копу мав на увазі О. Яблоновський, який вважав, що з 1 морга ($^1/_{30}$ лана, близько $^2/_3$ га) одержували 6 кіп озимого хліба [2]. На наш погляд, це прийнятна цифра. За даними Ю. Гроссмана, у Скнилівському фільварку (Львівське староство) у 1627 р. одна копа давала львівську півмірку, або $^1/_8$ колоди. У панському фільварку в 1616 р. з 60 кіп ярого жита намолотили 7,5 колоди зерна, тобто 8 кіп давали 1 колоду. Тоді ж 400 кіп озимого жита дали 62,5 колоди, тобто 1 колоду намолочували з 6,4 копи [3]. Отже, за цими даними урожай дорівнював (якщо колоду вважати за 24 пуди) приблизно сам-3, сам-4. На жаль, немає змоги

---

[1] Київський обласний державний історичний архів, ф. 11, оп. I, ч. I, № 2, арк. 21.

[2] Źródła dziejowe, т. XVIII, стор. 414.

[3] *Ю. Гроссман,* Экоиомическое положеиие королевских крестьяи Русского и Бельского воеводства в первой половине XVII в. Библиотека им. Леиина, ДК 49/3623.

Про міри див. таблицю-додаток в кінці книги.

встановити, чому саме дорівнювала місцева колода — в різних місцях і в різний час вона мала і близько 1 тонни [1]. Але така колода, мабуть, була винятком; як правило, вона дорівнювала 24 пудам.

У Бєльському старостві в 1628 р. з копи жита намолочували по 2 корці, тобто 10—12 пудів. Ця цифра цілком реальна, але такий урожай міг бути лише при доброму угноєнні землі і сприятливих кліматичних умовах. Згідно з ревізією Львівського староства 1617 р., 4 копи жита давали 1 колоду, а ячменю та гороху клали по 5 кіп на колоду, проса—по 6 кіп [2], тобто копа жита давала близько 6 пудів, а решта культур — близько 5. Якщо прийняти висів жита на 1 гектар близько 10 пудів, а врожайність близько 10 кіп з гектара, то й матимемо середню врожайність сам-6.

Приблизно такі ж середні дані врожайності маємо і в інших районах та маєтках, про що свідчать численні інвентарі та інші документи.

Питання врожайності порушив нещодавно О. Баранович [3]. На жаль, він оперує лише даними Овруцького (поліського) району Київщини та Житомирського староства, до того ж на прикладі обмеженої кількості фільваркових господарств. На підставі цих даних не можна вивести середньої врожайності навіть для північної і центральної Київщини. Особливо низька, за цими даними, урожайність вівса — від сам-1,25 до сам-3,5. Інвентарі інших фільварків свідчать про вищу врожайність вівса, а врожайність гороху — сам-7,6 і ячменю — сам-7 в Житомирському старостві [4], яку наводить О. Баранович, слід вважати як відхилення від норми; як правило, вона була нижчою і в основному дорівнювала врожайності жита і вівса.

Наведемо деякі, на наш погляд, точніші дані про врожайність. Інвентарі та ревізії державних маєтків, а також інвентарі приватних володінь, використані в даній праці, свідчать, що врожайність жита, пшениці і ячме-

---

[1] Воссоединеиие Украины с Россией, Документы и материалы в трех томах Изд-во АН СССР, М., 1953, т. I, стор. 465, примітка.

[2] *Ю. Гроссман,* Экоиомическое положение королевских крестьян Русского и Бельского воеводства в первой половине XVII в.

[3] *О. Баранович,* Украина накаиуие освободительиой войиы середины XVII в., Изд-во СССР, 1959, стор. 79.

[4] *Там же.*

ню в середньому по Україні була сам-5, сам-6, урожайність вівса, гречки, проса та гороху — трохи нижча.

Дані про врожайність у селянському господарстві зустрічаються в документах рідко. В літературі існує думка, що в селянському господарстві врожайність була вища, ніж у феодалів, що пояснюється і кращим обробітком селянами свого наділу і кращим угноєнням його. Однак це положення не слід поширювати на всі селянські господарства. Нерідко бідніша частина селянства, не маючи свого реманенту, а також змушена працювати 4—5 днів на тиждень на поміщицькій землі, не встигала вчасно обробити свою землю, що знижувало урожайність на її нивах.

У 1568 р. ревізори володінь Стрийського староства відзначали таку врожайність у цьому районі: копа пшениці або проса давала в цілому по 2 півмірки; жита, ячменю, вівса і гречки — по 3 півмірки; гороху — 1,5 півмірки [1]. Якщо вважати півмірки за $^1/_8$ колоди, то це дорівнюватиме від 6 до 9 пудів з копи.

Така ж сама врожайність була і в Самбірському старостві: пшениці висіяно було в 1564 р. в Самбірському фільварку 50 колод, а вродило 1200 кіп, тобто 1 колода висіву дала 24 копи. Якщо взяти середній умолот з копи 8 пудів, то з 24 кіп матимемо 192 пуди, тобто урожай становив сам-8 [2]. І це можливо, бо пшеницю часто сіяли на угноєному грунті. Значно нижчий був урожай в цьому році жита — близько сам-3,5 [3].

У Дрогобицькому фільварку висіяна 1 колода пшениці дала урожаю 70 кіп, або 8,6 колоди, тобто урожай був сам-8,6. Ревізори пояснили хороший урожай тим, що посів зроблено «на першому навозі» [4]. Є підстави гадати, що 70 кіп дали умолот більше 8,6 колоди; певно, адміністрація частину пшениці приховала від ревізорів.

---

[1] Archiwum Główny Aktów Dawnych (далі — AGAD), Lustrazji i rewizji dóbr królewskich у Варшаві, Метрика Литовська, IV, B., № 122, арк. 6.

[2] *Там же,* арк. 188—259.

[3] Слід зауважити, що перші відомості про урожайність були одержані ревізорами, як видно з ревізії, неточні, тому їх додатково подають в кінці інвентаря. Згідно з останніми, пшениця давала $^2/_8$ колоди, або 6 пудів (якщо рахувати колоду за 24 пуди), жито озиме і яре, ячмінь, овес, гречка — по $^3/_8$, або по 9 пудів.

[4] AGAD, стор. 511.

Високі врожаї зустрічаються і в інших маєтках, проте вони не були нормою.

У п'яти фільварках староства Городок (Руське воєводство) урожай жита в 1569 р. був такий:

жита	1214	кіп,	кладучи	по	5	кіп	на	колоду	= 242	колоди, 5 півмір
пшениці	257	„	„	по	6	„	„	„	43	„ „
ячменю	464	„	„	по	6	„	„	„	626	„ „
вівса	2053	„	„	по	4	„	„	„	626	„ „
гречки	995	„	„	по	7	„	„	„	142	„ 1 півміра
гороху	162,5	„	„	по	7	„	„	„	23	„ 1,5 півміри
проса	100	„	„	по	7	„	„	„	14	„ 1 корчик [1]

Вважаючи, що на 1 гектарі жита в той час родило в середньому 10 кіп, можна прийняти площу посіву за 120 га. Отже, якщо на 120 га було висіяно 1200 пудів жита, а збір становив 243 колоди, або близько 5836 пудів, матимемо урожай близько сам-5.

Урожай великого Ляховецького маєтку на Волині (Ляховецький ключ) показаний в 1624 р. як сам-4, 6, в 1626 р. — сам-3,3, в 1628 р. — сам-3,2. Цілком імовірно, що ці дані, повідомлені шляхтичем Пневським, який управляв маєтком, занижені. У 1625 р. він не показав ревізорам 2 стоги жита, а в 1626 і в 1627 рр.— по 4 стоги [2]. Тому є підстави вважати, що й тут урожайність була не менше сам-5.

У Ковельському старостві на Волині, де грунт для землеробства був менш придатний, урожайність була трохи нижча. Згідно з даними інвентаря цього староства 1590 р., у восьми його фільварках урожайність жита в основному становила сам-3,75, пшениці — сам-5, ячменю — сам-4,3, вівса — сам-5 [3]. Порівняно високий урожай пшениці для цього району, певно, пояснюється угноєнням грунту, бо в фільварках, як правило, було багато гною.

У фільварках староства Городок (середня частина Руського воєводства) — Дроздовицькому, Рогатицькому, Завидовському, Криницькому та Старчинському — врожай жита в 1569 р. був у середньому сам-5. Урожайність пшениці і ячменю трохи нижча, а вівса, що

---

[1] Бібліотека АН УРСР у Львові. Відділ рукописів, № 4924, арк. 1—30.

[2] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 181, оп. 2, № 234.

[3] ЦДІА УРСР, ф. І, оп. 1, № 5935.

займав найбільшу площу з усіх культур, — вища за жито.

Приблизно такі ж урожаї були і в Білорусії, в районах з придатнішим для землеробства грунтом. Ось дані по Книшинському старосту за 1569 р. У тому році в фільварках було висіяно 261 корець жита, уродило 1800 кіп (цифри округлені), тобто висіяний корець зерна давав урожай близько 7 кіп. Змолочених 573 копи дали 336 корців. Значить, 1800 кіп могли дати близько 1055 корців. Поділивши це число на 261 (тобто на число висіву корців), матимемо врожайність сам-4; цифра цілком реальна. На кращих ділянках землі врожай жита був сам-5. Урожайність «ярицi» (жита) була теж сам-4. Імовірно, що справжня урожайність була вищою, бо по інших культурах вона була показана дуже низькою, а коли комісія перевірила, то виявилося, що з копи ячменю намолотили півтора корця, а з копи вівса — від півтора до двох корців [1].

В одній із скарг до Житомирського гродського суду за 1645 р. наводяться такі дані про розміри висіяного збіжжя і можливість урожаю: «збожа засеяного на полю Иванковским жыта мер двадцат, которого бы моглосе ужат коп седмсот; пшеницы мер осм, которое бы моглосе ужати коп двесте; овса засеяного мер шестнадцат, которого бы моглосе ужат коп триста; ячменя мер шест, которого моглосе ужати коп сто» [2]. Як бачимо, з кожної міри жита урожай становив 35 кіп, з міри пшениці — 29 і з міри вівса—19 кіп. Співвідношення урожайності культур, мабуть, відповідає дійсності. Але якого розміру була міра жита, яка давала урожаю 35 кіп? Коли навіть припустити, що вона дорівнювала 24 пудам (а такі міри були), то й тоді урожайність в даному володінні була дуже висока для свого часу — жита близько сам-11,5, пшениці сам-10, вівса близько сам-6. Слід гадати, що в дійсності врожайність була нижчою, бо, як правило, скаржники завищували можливу кількість кіп збіжжя на знищених посівах.

Сільське господарство України XVI — першої половини XVII ст. часто терпіло від посухи. Дуже велика

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. 1, оп. 1, № 3, 32—34.

[2] Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр., Вид-во АН УРСР, 1946, стор. 70.

посуха, зокрема, була на Поділлі в 1565 р.[1] У вересні 1638 р. возний повідомляв про неврожай озимих і ярих в маєтках К. Замойської на Тернопільщині, особливо у Петриківському та Білецькому фільварках. «Бачив поля,— писав він,— на яких тільки лобода, де ні жато, не кошено, також і жита нема в цих згаданих двох фільварках... з-за надмірної посухи». З Петриківської волості селяни йшли в інші місцевості на заробітки. Те саме було в місті Динові і навколишніх селах. І там був «великий і дуже значний неурожай,— писав возний,— який наступив скрізь в тамошньому краю, і дуже великі посухи, що продовжувалися в теперішньому році протягом усього літа, частково також з причини поганого посіву на зиму»[2].

Поганий обробіток грунту і пізні посіви були нерідким явищем у феодальних маєтках. Так, у маєтку шляхтича В. Сташевського (с. Новоселки), орендованому шляхтичем Ганецьким, на 14 травня (1619 р.) не засіяно було ще й шостої частини поля. Ще гірше стояла справа з посівом озимини. Посіявши на «паренині» просо, Ганецький, як свідчили селяни, зняв його «юж в самые морозы», а потім посіяв на тій ниві суржик. На другій ниві також пізно посіяно[3].

Незважаючи на недорід (через посухи, нищення посівів сараною, а то й через безгосподарність окремих феодалів), великі й середні фільварки виробляли стільки хліба, що лише частина його споживалася в господарстві, а решта використовувалась у тваринництві і йшла на ринок. Кожний магнат, шляхтич, монастир, єпископія прагнули виробити якнайбільше товарної продукції, щоб дістати за неї гроші. У значній частині фільварків було чимало товарної продукції вже в середині XVI ст. Так, Ковельське староство тільки з урожаю 1555 р. продало 313 мац жита і 840 мац вівса[4]. Особливо велика кількість товарного хліба вироблялася в першій половині

---

[1] Арх. ЮЗР, ч. VII, т. II, стор. 128—165.

[2] Видавничий портфель Архівного управління УРСР. Збірник документів «Руське воєводство перед Визвольною війною українського народу 1648— 1654 рр.», док. № 7.

[3] Арх. ЮЗР, ч. VI, т. I, стор. 409—411.

[4] ЦДІА УРСР, ф. 1, оп. 1, № 4, стор. 47—49. Інвентар Ковельського староства.

XVII ст. Зростання товарного виробництва в цей час спостерігаємо і в маєтках російських феодалів [1].

Про значну кількість товарного хліба, що зосереджувалась у маєтках феодалів, свідчать також численні дані міжусобних наїздів. Так, під час наїзду на маєток Львівської єпископії в 1645 р. було захоплено на 18 токах: пшениці 27 стогів і 29 скирд; жита відповідно 31 і 22, ячменю 22 і 19, вівса 16 і 19, проса 6 і 2, гороху 10 і 2, гречки 2 і 9, а всього 118 стогів і 113 скирд [2]. Окремо ще позначено 178 кіп вівса і 60 кіп ячменю. У маєтку Вчорайше на Київщині в 1608 р. під час наїзду було пограбовано понад 11 тис. кіп різного збіжжя; в Котельницькому володінні С. Ружинської в 1611 р. було знищено 10 тис. кіп збіжжя [3].

У згадуваному вже Ляховецькому ключі на Волині у 1624—1629 рр. було зібрано 6665 кіп жита, 1150 кіп пшениці, 958 кіп ячменю, 5166 кіп вівса, 540 кіп гречки, 335 кіп проса, 665 возів гороху [4]. До того ж гречка і просо врожаю 1628 р. загинули в полі, а в 1629 р. ще не були обліковані всі ярові. Отже, тільки облікованого збіжжя було понад 15 тис. кіп, тобто близько 90 тис. пудів. Можна вважати, що весь збір становив десь близько 100 тис. пудів. У п'яти фільварках Житомирського староства в 1622 р. було 2206 кіп збіжжя [5]. У Радомиському фільварку (Київщина) висівалося різних культур 213 мац (без льону та конопель) [6].

Та чи не найбільше хліба збиралося на Україні в маєтках Острозького. За даними інвентаря 1615 р., Острозький мав у Костянтинівському ключі 24 161 копу хліба і близько 3700 пудів зерна в коморах. Крім того, в 64 поселеннях Костянтинівського ключа йому належало близько 45 тис. кіп різного хліба. Мабуть, частину

---

[1] *В. Г. Гейман,* О хозяйстве Б. И. Морозова, стор. XXV—XXVII; *А. Степанов,* Князь В. В. Голицын как хозяин-вотчинник «Доклады Академии наук СССР», Л., 1926, май—июнь, стор. 46—47; *А. Новосельский,* Вотчинник и его хозяйство в XVII в., М.—Л., 1929, стор. 68, 158, 183.

[2] Видавничий портфель Архівного управління УРСР, Збірник документів «Руське воєводство перед Визвольною війною українського народу 1648—1654 рр.», док. № CII.

[3] ЦДІА УРСР, ф. 11, оп. 1, кн. 11, арк. 336—339.

[4] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 181, оп. 2, № 234.

[5] Бібліотека АН УРСР, Відділ рукописів, П., 1439, копія.

[6] Арх. ЮЗР, ч. VI, т. I, стор. 476—479.

цього хліба одержували осадці, які відбували військову службу. У Степанській волості Острозький мав ще додатково з урожаю 1610—1614 рр. 10 805 кіп хліба і майже 32 800 пудів вівса [1]. Отже, тільки в Костянтинівському і Степанському ключах Острозький мав у 1615 р. понад 300 тис. пудів хліба.

У шести фільварках Самбірського староства в 1566 р. налічувалося понад 16 600 кіп різного збіжжя (без конопель, льону, маку), в тому числі 3700 кіп пшениці [2]. У п'яти фільварках староства Городок (середній район Руського воєводства) у 1569 р. вродило 5148 кіп збіжжя [3]. У Красноставському старостві у п'яти фільварках в 1616 р. зібрано різного збіжжя 3648 кіп, у Холмському старостві — близько 3350 і в Грубешівському старостві — 14 430 кіп [4]. У с. Кривому (Житомирський повіт) у маєтку Новоселицького в 1645 р. було пограбовано 4170 кіп різного збіжжя [5].

Наведені факти свідчать, що у великих маєтках феодалів кінця XVI — першої половини XVII ст. зосереджувалось багато хліба, частина якого збувалася на внутрішньому і зовнішньому ринках. Як зазначено вище, фільваркове господарство саме й мало на меті дати якнайбільше товарної продукції.

Друге місце після землеробства в сільському господарстві України займало тваринництво, причому в південно-східних окраїнних районах, де ще не розвинулося достатньо землеробство, воно було провідною галуззю господарства. Люстрації (ревізії) та інвентарі південно-східних районів Київщини, Брацлавщини і підгірних районів Галичини показують, що поряд з млинами, поташними будами, селітряними підприємствами значну статтю прибутків старостів і окремих феодалів становили поволовщина, вепровщина, бараняча данина.

Щоправда, скотарське господарство було розвинуте не тільки в південно-східних районах, а й у районах високорозвинутого для свого часу землеробства. І це зрозуміло. При вузькості внутрішнього ринку для збіж-

---

[1] Бібліотека АН УРСР у Львові, Відділ рукописів, № 39.
[2] AGAD, Метрика Литовська IV, В., № 22.
[3] Бібліотека АН УРСР у Львові, Відділ рукописів, № 4924.
[4] AGAD, Люстрації і ревізії добр королівських, XVIII, кн. 5, № 47.
[5] ЦДІА УРСР, ф. 1, кн. 11, стор. 68—78.

жя і великих витратах на транспортування його феодали частину збіжжя згодовували худобі, яку порівняно легко збували на ринку. Особливо багато відгодовували на продаж волів, яких потім збували на ярмарках у Луцьку, Володимирі, Галичі, Львові, Перемишлі. Великі гурти волів гнали прямо на Казимеж навіть з Придніпров'я. Товарну худобу з Київського Придніпров'я збували також на російському ринку.

Численні акти гродських та земських судів, а також Люблінського трибуналу свідчать про зростання тваринницьких господарств у шляхетських володіннях на Київщині вже в першій чверті XVII ст. Так, у 1608 р. князь А. Ружинський віддав у заставу свій маєток Вчорайше шляхтичеві Будишевському, а в наступному році зробив наїзд на маєток і захопив: 100 дійних корів, 60 яловок, 40 волів, 100 голів дрібної худоби. Вся ця худоба була оцінена в 2000 зл. Крім того, було захоплено 300 овець вартістю 400 зл., 200 свиней і 50 вепрів, відгодованих при винницях і млинах, вартістю 600 зл. Корови Вчорайшого господарства давали великий прибуток. Тільки пограбовано було 60 кіп сиру вартістю 300 кіп грошей і 15 півбочок масла на 750 польських зл. [1]

У 17 фільварках Старокостянтинівських маєтків Острозького в 1615 р. була така кількість худоби: коней 365, волів робочих 164, биків 148, корів і телиць 386, телят 61, свиней 254, поросят 176, кіз 21, овець 843, верблюдів 14. Крім того, у цих фільварках налічувалось ще 724 штуки птиці [2]. Дійсна кількість худоби і птиці була ще більшою, бо не в усіх фільварках були подані відомості про телят і поросят. У 9 фільварках Степанського ключа Острозькому ще належало: різної рогатої худоби 1125 голів (з них робочих волів 61), свиней 274, овець 236, кіз 156, птиці 853 штуки. Крім того, Острозький щороку одержував від селян данини: ялівок 71, баранів 71, вепрів 71, каплунів 567, гусей 567. З цієї кількості худоби, за даними інвентаря, на його власні потреби йшло тільки 104 голови і певна кількість птиці.

Ще інтенсивніше розвивалося товарне тваринницьке господарство феодалів у другій чверті XVII ст. У 1630 р.

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. 11, оп. 1, кн. 5, арк. 336—339.

[2] Бібліотека АН УРСР у Львові, Відділ рукописів, № 39.

київський воєвода Януш Тишкевич відправляє до Ярослава 200 волів «власные есть е. м. нескуповане»[1]. У 1640 р. шляхтич С. Суходольський відправив з Київщини до Ярослава теж 200 волів «власних... одных доморослых в маетности их и фольварках е. м. викормленых, другие с поволовщизны з тых же маетностей е. м. приспособленных»[2]. У тому ж році шляхтич Юрій Чаплинський вигнав до Ярослава з маєтків на Київщині 120 волів, що належали пану Ойзринському, а київський біскуп Соколовський відправив з своїх фастівських та бобицьких маєтків 304 воли і 235 яловок до Польщі, «где бы могл... продать»[3].

У багатьох фільварках в Руському воєводстві, на Волині, Поділлі та Київщині існувало й молочарське товарне господарство. Причому в окремих фільварках були навіть породисті корови. Наприклад, як свідчить опис маєтків Львівської єпископії, в них було 222 корови, в тому числі 33 «породисті»[4]. Крім того, в цих маєтках були ще ялівки, бики і телята. В маєтку П'ятка (Волинь) було в 1646 р. велике тваринницьке господарство, в якому налічувалось 100 дійних корів і 800 дійних овець. У с. Криве (маєток Новоселицького) в 1645 р. було 55 корів, 50 голів молодого рогатого скоту, 600 овець старих (маток), 100 баранів і кіз[5].

Слід відзначити, що великі феодали мали для свого часу досить значні кінські заводи і чимало робочих коней.

Так, ще в 1503 р. татари угнали з-під Києва 800 коней, які належали Київському намісникові, міщанам і трьом кафським купцям[6]. У фільварку Сушеницькому (на Волині) Острозький мав у 1615 р. 130 коней і 157 жеребців, у с. Вороньківці — 51 жеребця, в с. Западинці — 26, у містечку Василів — 34 жеребці. У філь-

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. 11, оп. 1, кн. 9, стор. 1156—1157.

[2] *Там же,* арк. 693.

[3] ЦДІА УРСР, кн. 9, арк. 694—695, 1335—1336, 987.

Записи «власные», «нескупованные» зовсім не означають, що серед цих гуртів не було купованих волів. Такі свідчення давалися шляхтою тому, що вона мала право безмитно продавати лише ту худобу, яка вирощувалася у власних володіннях, або ж одержана від селян як рента (поволовщина).

[4] Видавничий портфель Архівного управління УРСР, № СІІ.

[5] ЦДІА УРСР, кн. 11, арк. 390—394.

[6] Zródła dziejowe, т. XXII, стор. 274, Збірник Муханова, № 22,

варку Терешківці був всього 141 кінь, у Старокостянтинівському фільварку — 177, з них 108 жеребців [1].

В подільських володіннях Радзивілла—в Ямпільському, Варещацькому, Шельпацькому, Яхновецькому та Озоковецькому маєтках — налічувалося в 1637 р. 960 голів коней, у тому числі жеребців і кобил-маток 552 [2].

Велике поголів'я коней було і в інших маєтках, зокрема в Козловському фільварку (Львівщина), в с. Криве на Київщині, в маєтності Медика і Купнівському фільварку (Руське воєводство), на кінському Юсковецькому заводі (Поділля) та ін. [3]

Наведені дані говорять про те, що конярство було досить розвинутою галуззю сільського господарства. Та це й зрозуміло. Адже на збіжжя і сіно ціни були невисокі, пасовищ вистачало; нерідко феодал «накидував» жеребців для відгодівлі своїм селянам. В разі нападу татар табуни коней легко було сховати в лісі. Отже, ця галузь сільського господарства була досить рентабельною.

2. Державні та поміщицькі промисли

Класики марксизму-ленінізму надавали виняткового значення вивченню простого товарного господарства в докапіталістичний період, яке в своєму дальшому поступальному розвиткові перетворювалось в господарство капіталістичне. До простого товарного господарства на Україні в другій половині XVI — першій половині XVII ст. належали в значній мірі ремесло і промисли [4]. Українські промисли XVI — першої половини XVII ст. можна поділити на дві групи. Перша група зв'язана з пере-

---

[1] Бібліотека АН УРСР у Львові, Відділ рукописів, № 39.

[2] Державний архів Мінської області, ф. 694 (Радзивіллів), № 1495.

[3] Видавничий портфель Архівного управління УРСР, № CII; AGAD, Метрика Литовська, LIV, B., № 22; Архів Скарбу коронного, L IV, № 36; Бібліотека АН УРСР у Львові, Відділ рукописів, № 4145.

[4] Див. *М. Середенко*, Початковий період у розвиткові заводської металургії на Україні, «Наукові записки інституту економіки АН УРСР», т. 2, К., 1954; *О. О. Нестеренко*, Розвиток промисловості на Україні, К., 1959; *П. Федоренко*, Рудни на Левобережной Украине в XVII—XVIII вв., М., 1960; *О. Ярошевич*, Нариси економічного життя України, вип. VII, К., 1927; *К. Гуслистий*, Нариси історії України, вип. III, К., 1941.

робкою продукції сільського господарства, друга — це залізоробні рудні, селітряні бурти, поташні буди, скляні гути, соляні жупи, цегельні, папірні та ін.

З сільським господарством феодалів були безпосередньо зв'язані промисли по переробці зерна на борошно, горілку, пиво, мед, підприємства по переробці тваринницької продукції та ін. Перше місце серед них належало водяним млинам, за ними йдуть гуральні, броварні, медоварні, ступні кола, сукновальні, чинбарні і т. д. Зазначені підприємства розміщувалися безпосередньо в селах або поблизу них і лише млини зосереджували переважно в містах і передмістях.

За даними О. Яблоновського, в 1569 р. в шести староствах Руського воєводства (Саноцькому, Львівському, Перемиському, Галицькому, Холмському та Белзькому) налічувалось понад 2 тис. млинів; у Волинському воєводстві було зареєстровано 770 млинів [1]. Можна погодитися з Яблоновським, що на 770 млинах Волині працювало 4053 чоловіка, треба лише мати на увазі, що не всі робітники належали до спауперизованих селян чи до міського плебсу; частину млинів орендували міщани та селяни середнього достатку, які і самі працювали.

У 1640 р. Я. Вишневецькому належало 476 млинових посадів, з них в Лубнах — 40, Лохвиці — 34, Пирятині — 38, Прилуках — 36, Сенчі — 31, Жоравці — 16, Варві — 21, Глинську — 16 [2].

Досить значиою галуззю переробної промисловості були гуральні, броварні та медоварні. Як правило, середня гуральня мала 2—3 казани, броварня — 2 казани. Проте зустрічались і великі для свого часу горілчані підприємства. Наприклад, Іванківська гуральня мала 6 казанів. Як видно, вона давала багато продукції, бо під час наїзду польського гетьмана Станіслава Конєцпольського в ній було захоплено 6 горілчаних казанів, один пивний казан і три бочки горілки на тисячу кварт кожна [3]. Тут же було захоплено 10 мірок пивного і 15 мірок горілчаного солоду. Якщо взяти до уваги, що наїзд було зроблено 30 травня, тобто за місяць до но-

---

[1] Źródła dziejowe, т. XVIII, ч. II, стор. 132; т. XIX, стор. 43.
[2] *A. Przezdecki,* Podole, Wołyń, Ukraina, Вільно, 1841, ч. 1, стор. 41—44.
[3] Україна перед Визвольною війною 1648—1654 рр., стор. 68, 69.

вого врожаю, а гуральня та броварня в цей час діяли, то можна зробити висновок, що ці підприємства працювали протягом усього року і давали великий прибуток. У тому ж році в с. Межирічка (Житомирський повіт) діяла гуральня на 7 казанів та броварня на 1 казан [1].

За даними ревізії 1569 р. на Волині було 86 гуралень. О. Яблоновський вважає, що середню гуральню могли обслуговувати шість робітників, отже, на гуральнях Волині було зайнято 516 чоловік. Застосувавши інший принцип підрахунку, Яблоновський приходить до висновку, що в гуральній промисловості на Волині працювало 2586 чоловік, а на Поділлі—714 чоловік [2]. Однак слід зауважити, що ці дані значно занижені, бо перепис далеко не охопив усіх наявних гуралень. По-друге, крім постійних 6 кваліфікованих винобробів на казан, кожну винницю обслуговувало ще багато підсобних робітників. До того ж у першій половині XVII ст. кількість винокурень та броварень різко збільшилася, значно зросла їх продукція: винокурні на 6—8 казанів були вже поширеним явищем.

Досить поширеним на Україні було також бджільництво. Точних даних про цей промисел немає. Однак матеріали архівних фондів, а також археографічних видань свідчать, що бджільництво було прибутковою статтею в господарствах феодалів і нерідко мало товарний характер; на внутрішній і зовнішній ринки надходило багато меду і воску. У поліських північних і північно-східних районах переважало бортне бджільництво, в центральних та південних — вуликове. Наведемо кілька прикладів, які дають певне уявлення про стан бджільництва того часу.

У Летичівському старостві в 1566 р. тільки на території замка було 1600 пнів, у Скалі—860 пнів [3]. В інвентарі Старокостянтинівських маєтків Острозького за 1615 р. зареєстровано такі пасіки: коло містечка Сушениця 148 пнів, у с. Западинцях — 91, у фільварку Корчівці — 56, у фільварку Чугіле — 90 пнів [4]. У маєтку

---

[1] Україна перед Визвольною війною 1648—1654 рр., стор 78.
[2] «Pisma», т. IV, стор. 148.
[3] *Там же*, стор. 159.
[4] Бібліотека АН УРСР у Львові, Відділ рукописів, № 39.

Львівської єпископії тільки поблизу Львова налічувалось 290 бортей і 120 пнів; Галицькому замку в 1565 р. належало 80 пнів [1].

Житомирське староство одержало в 1622 р. медової данини на 110 злотих; у містечку Хмільник на Поділлі мешкало 33 пасічники[2]. Шляхтич Олізар Волчкович, зробивши в 1609 р. наїзд на угіддя шляхтича Селецького, захопив 367 бортних дерев. У тому ж році у А. Ружинського в с. Вчорайше була пасіка на 500 вуликів [3].

Бджільництву велику увагу приділяли монастирі, особливо Києво-Печерська лавра.. В кінці XVI — на початку XVII ст. цьому монастиреві належало багато бортних дерев на Київщині, Волині і в Білорусії, зокрема на р. Жераві, на о. Тростенецькому, в мухоїдівському маєтку, бджільницькі господарства в селах Колінцях, Дідовщині і на р. Тетереві [4].

На початку XVII ст. в с. Нежиловичах Мозирського повіту було близько 300 колод бджіл. Пасіки були також в селах Микуличах, Чоповичах, Ромашівці, Рубежівці (на р. Ірпінь), в Забоковщині, на мигалківських грунтах, в маєтку Табаковщині, в селах Раковичах (поблизу м. Брусилова), Воляниці, Дуброві, Межилісах, Положевичах (в районі Новогородка). У 1632 р. Києво-Печерський монастир мав пасіки в селах Свиноїди та Унін [5].

Київський Кирилівський монастир мав у 1622 р. бджільницьке господарство в с. Мироцькому. У 1627 р. ігумен цього монастиря Жеребило зробив наїзд на Бабинський митрополичий маєток і забрав в лісі багато бджіл. У 1626 р. київський підвоєвода Ємець під час наїзду на митрополичий маєток Воробйовичі захопив бджіл на 200 зл.

Про значні прибутки Києво-Печерського монастиря від бджільницького господарства на початку XVII ст. свідчать дані за 1600—1602 рр. Так, у 1600 р. митропо-

---

[1] Видавничий портфель Архівного управління УРСР.

[2] Воссоединение Украины с Россией, Документы и матерналы, т. I, стор. 26; Арх. ЮЗР, ч. VII, т. II, стор. 135—136.

[3] ЦДІА УРСР, ф. 11, кн. 5, арк. 325—326; 336—339. Див. також Арх. ЮЗР, ч. VII, т. II, док. XXII; ЦДІА УРСР, кн. 11, акт 308.

[4] Описание документов Архива западнорусских униатских митрополитов, СПб., 1897, стор. 40, 46, 53.

[5] *Там же*, стор. 114, 132, 93, 273, та ін.

лит Потій одержав за мед тільки від печерських ченців 150 польських зл., у 1601 р.— 150 зл., у 1602 р.— 26 діжок меду, грошей чиншових та срібла 150 зл. і «пньовщини» 100 зл.[1] Цим, очевидно, не вичерпувалися всі прибутки монастиря від бджільницького господарства.

Бджільництвом займались також міщани, селяни і козаки. Причому в окремих господарів були чималі пасіки. Напавши на міщанські пасіки коло містечка Буки (Вінницьке староство), Януш Острозький загарбав у п'яти господарств 860 вуликів бджіл вартістю на 4200 кіп грошів литовських і готового меду на 126 кіп грошів[2]. У містечку П'ятка (Волинь) було захоплено під час наїзду 500 пнів бджіл і 700 порожніх вуликів[3]. В окремих районах Київського та Волинського воєводств, а також на Чернігівщині бджільництво було основним засобом існування для селянства, а податки на бджільництво (десятина та інші побори) становили основний вид феодальної ренти.

На Україні, особливо в Руському воєводстві, на Волині, Брацлавщині, а пізніше і на Київщині досить розвинутою галуззю господарства в XVI—першій половині XVII ст. були рибні промисли, головним чином у поміщицьких володіннях, а також у міщанських та козацьких господарствах.

У поміщицьких володіннях рибне господарство мало підприємницький і високотоварний характер. Рибні стави, як правило, старости і окремі шляхтичі здавали в оренду купцям; серед орендарів нерідко були міщани і навіть селяни-кріпаки. На українську рибу був великий попит на європейському ринку, зокрема на польському та німецькому. Ціна на рибу майже постійно була високою. За рибні ставки, річкові угіддя, де можна було організовувати рибні промисли, між феодалами постійно точилася боротьба[4].

Для характеристики стану рибних промислів наведемо кілька прикладів. У 1631 р. літинські стави дали 3300 зл. прибутку. За даними інвентаря Старокостян-

---

[1] Описание документов Архива западнорусских униатских митрополитов, СПб., 1897, стор. 114.

[2] Арх. ЮЗР, ч. VII, т. II, стор. 385—387.

[3] ЦДІА УРСР, кн. 11, док. 308.

[4] Див. Кременецький земський суд, Опис актових книг, вип. 1, К., 1959.

инівських маєтків Острозького 1615 р., стави дали 000 зл., стави Степанської волості — 2000 зл., Летичівського староства — 1800 флоринів [1]. Подібні прибутки ід рибного господарства були і в інших володіннях.

Прибуток староства Городок (Середня Галичина) від ибних ставів становив у 1569 р. 4180 зл.; у 1616 р. спуск гавів (раз в 4 роки) у цьому старостві під самим Городком та в с. Лешнівці дав 12 000 зл. прибутку [2].

60-х роках XVI ст. Барському старостві належало 7 рибних ставів [3].

Рибне господарство було досить прибуткове для феалів. У маєтках Львівського староства прибуток від ибних промислів становив близько $^2/_5$ всієї суми приутків [4].

Характерною особливістю рибного господарства бу-о те, що воно являло складову частину сільського господарства того часу і основним працівником на рибних ромислах, як і в землеробстві, був закріплений селяин. На цих промислах працювали, як правило, малозеельні селяни — городники, підсусідки тощо. Але в півенних районах України, де не вистачало робочих рук акріпаченого селянства, володільці рибних промислів — еодали, а тим більше козаки та міщани змушені були даватися і до найму різних людей, що заходили в ці айони, шукаючи роботи. Це спостерігається в цей час і а Поволжі. Дослідник рибних промислів у цьому раоні І. Степанов зазначає, що праця наймитів перевакала там працю інших людей [5].

* * *

У другій половині XVI — першій половині XVII ст., к зазначено вище, на Україні були розвинуті і галузі ромисловості, не зв'язані з сільським господарством.

---

[1] AGAD, Архів Скарбу коронного, L VI, № 24; Бібліотека АН РСР у Львові, Відділ рукописів, № 39; Źródła dziejowe, т. V, гор. 2.

[2] Бібліотека АН УРСР у Львові, Відділ рукописів, № 4924; GAD, Люстрації добр королівських, XVIII, № 47.

[3] Арх. ЮЗР, ч. II, т. II, люстрації Барського староства.

[4] *М. Грушевський,* Історія України-Русі, т. VI, стор. 180.

[5] *И. В. Степанов,* Хозяйственная деятельность московского правительства в Нижнем Поволжье в XVII в.

Географічне розташування цих галузей промисловості зумовлювалося природними умовами окремих районів, а також економічним станом українських міст і сіл, місцевих ринків того чи іншого району, здатних споживати промислові вироби. Для розвитку деяких галузей промисловості виняткове значення мала наявність вигідних річкових шляхів, якими можна було вивозити товари на далекі ринки.

Однією з найпоширеніших галузей була поташна промисловість. Поташні буди зустрічаються в цей час майже на всій території України — від західних повітів Руського воєводства до східних просторів Переяславщини і від північних районів Київщини до степового пограниччя Київщини та Брацлавщини. Одним словом, де тільки були значні масиви лісу, там були й поташні буди.

Другу половину XVI — першу половину XVII ст. можна вважати епохою найбільш гарячкового підприємництва феодалів по організації виробництва поташу. Це пояснюється великим попитом на поташ на внутрішньому ринку з боку ряду промислів і особливо на західноєвропейському ринку.

Про кількість поташних буд на Україні в XVI — першій половині XVII ст. немає точних відомостей, але численні документи свідчать, що їх було досить багато. Лише в реєстрації скарг шляхтичів і монастирів до Люблінського трибуналу за 1590—1625 рр. відзначено понад 50 поташних буд в Київському та Брацлавському воєводствах [1]. Зрозуміло, що в скаргах згадується лише частина буд; інші документи свідчать про існування на цій території значно більшої кількості поташних підприємств.

У 1594 р. архімандрит Києво-Печерської лаври віддав в оренду шляхтичеві Давиду Кенішку с. Озеряни у Київському воєводстві з правом виробництва в ньому поташу «зо всякого дерева, которое бы на попел годное было, т. е. з бересту, з ясеня, з лещены и з въязу». Каневському старостві в 1615 р. належала велика поташна буда, яка давала на рік 750 флоринів прибутку [2]. В 1632 р.

---

[1] Źródła dziejowe, т. XXI.

[2] ЦДІА УРСР, ф. 221, оп. № 1, Колекція «Нова серія», арк. 145, копія; арк. 148, копія.

Станіслав Данилович мав у Лисянських лісах теж велику поташну буду. В тому ж році Богуславському старостві належала велика поташна буда Злудчина Лука. Білоцерківське староство мало дві поташні буди, а двома будами в цьому старостві володів шляхтич. Старостинські буди були великими для свого часу підприємствами, бо вони віддавалися в оренду за 1500 флоринів на рік. Чимало поташних буд було в Житомирському старостві, зокрема в Биневщині (1582 р.), Богушеві (1586 р.), в Хотівських лісах (1608 р.), Ковельських пущах (1614 р.) та ін. [1]

Ярема Вишневецький уклав у 1636 р. контракт з львівським купцем Боїмом на поставку до Фастова з «власних» українських буд 1500 шифунтів попелу (близько 30 лаштів), за що взяв задаток 27 тис. зл. Поташні буди були також у володіннях Вишневецького на річках Мерлі, Можі, Коломаку, в Надригайлові, Олешні та Охтирці.

У 1638 р. власник буди коло містечка Журбовки зобов'язався поставити гданському купцеві 85 шифунтів поташу. У 1640 р. з Малинських буд відправлено до Гданська 80 бочок поташу. Продукція поташу Богушевської буди оцінювалися в 1158 флоринів. Магнатові А. Кисілю належали в 40-х роках Вепрянські буди. У 1622 р. була чимала буда (поташу вироблялося на 946 зл.) в Бишівському лісі Овруцького староства. На початку XVII ст. діяли буди поблизу містечка Кам'янки (Овруцький повіт) на урочищі Кошері, але вже в 1623 р. виробництво тут припинилось внаслідок винищення лісів [2].

Великі поташні буди існували на Уманщині. В 1634 р. Мартин Калиновський уклав контракт з львівським купцем на поставку 100 бочок поташу на суму 29 тис. зл., а через три роки — другий контракт з гданським купцем на поставку 100 лаштів поташу на суму 108 тис. зл.

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. 11, оп. 1, кн. 1, арк. 2, 212; кн. 11, арк. 27—28; кн. 978, арк. 68—99.

[2] ЦДІА УРСР, ф. 1, оп. 1, кн. 9, арк. 322—611; арк. 750, 1458—1459; ЦДІА УРСР, ф. Колекція «Нова серія», № 374; Збірник документів «Україна перед Визвольною війною 1648—1654 рр.», док. № 21; Бібліотека АН УРСР у Львові, Відділ рукописів, № 4142. ЦДАДА СРСР, Метрика Литовська, кн. № 579, Інвентар Овруцького староства, 1623 р., арк. 174.

У 1638 р. Калиновський віддав в оренду гданському купцеві Я. Деменцю на три роки м. Умань і ряд містечок за 119 тис. польських зл. Калиновський зобов'язувався купити у Деменця 5400 шифунтів поташу (понад тисячу тонн), виробленого в уманських маєтках [1].

У 1643 р. коронний гетьман Станіслав Конєцпольський уклав орендний контракт з шляхтичем М. Длуським на міста Гадяч, Лютеньки, Рашеву та навколишні села на три роки. Длуський повинен був щороку в рахунок орендної плати (щорічна сума 13 тис. злотих польських) постачати Конєцпольському з чотирьох буд по 1000 шифунтів щороку «чистого цвітистого маслянистого поташу» найвищої якості по 8 зл. 15 грошів за шифунт. Крім того, Длуський мав щороку виготовити для Конєцпольського 15 лаштів шмальцуги твердої по 40 зл. за штуку [2].

Актові книги свідчать про існування у 1640 р. буд в Пилипівці (Житомирський повіт) та маєтку Чуднівському [3]. Мабуть, виготовлявся поташ в Межиріччі у маєтку князя Корецького [4], у містечку Веледнині (Волинь). У 80-х роках XVI ст. поташ виробляли коло с. Підгайці (Луцький повіт); у 1609 р. існувала буда в Довгій Волі Копильській (Луцький повіт), а також в маєтку шляхтянки Дашковської в Житомирському повіті [5].

Наведений перелік поташних буд охоплює, зрозуміло, тільки незначну частину цих підприємств. Проте і ці часткові дані свідчать, що магнати, шляхта і духовенство приділяли велику увагу цим прибутковим промислам. Є дані, що виробленням поташу займалися і міщани

---

[1] «Записки Наукового товариства в Києві», кн. 1, К., 1908, стор. 39—43; «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы», т. I, стор. 234—236.

[2] «Восоединение Украины с Россией. Документы и материалы», т. 1, стор. 363.

[3] Україна перед Визвольною війною..., стор. 17.

[4] Бібліотека АН УРСР, Відділ рукописів, II, № 13636—13696, стор. 20, копія з Акт. кн. № 2145; ЦДІА УРСР, Колекція «Нова серія», ф. 221, оп. 1, № 92,105; *П. Кулиш,* История воссоединения Руси, т. 1, 1874, стор. 246; Харківський філіал ЦДІА УРСР, ф. № 811, № 25.

[5] ЦДІА УРСР, ф. 1, оп. 1, кн. 1.

та селяни. Так, поблизу Білої Церкви міщанам належало 10 поташних буд [1].

Досить поширеною на Україні була залізоробна промисловість. Залізоробні підприємства, так звані рудні, були досить рентабельними: на залізо завжди був великий попит на внутрішньому ринку. Значна частина заліза йшла на плуги та інше землеробське знаряддя, а також на вози, зброю, ножі, сокири, пилки.

Спеціальних праць про рудні на Україні в XVI—першій половині XVII ст. немає. Про них торкнувся в своєму дослідженні П. А. Любомиров і то головним чином про Лівобережну Україну пізнішого часу — XVII — XVIII ст. [2] Обмежені дані про українські рудні наводить і С. Г. Струмілін [3].

Розвиток залізорудної промисловості на Україні в першій половині XVII ст., особливо в північній Київщині, на Волині і в ряді районів Руського воєводства, зумовлювався збільшенням попиту на залізо, потрібне як для виготовлення сільськогосподарських знарядь, так і зброї. В обстановці постійної боротьби з татарами різних видів зброї потребувало не тільки козацтво, а й міщанство та селянство. Феодали організовували залізоробні підприємства скрізь, де тільки були в наявності болотна руда і ліс (виплавка руди провадилась на дерев'яному вугіллі).

За даними реєстру скарг шляхти до Люблінського трибуналу за 1590—1625 рр., на Київщині та Брацлавщині (головним чином в Київському воєводстві) існувало понад 20 рудень. Крім згаданих в реєстрі, працювали рудні в селах Гойсчин та Бережниця, в с. Ровшин та м. Вижва, що належали Ковельському старостві. На початку XVII ст. на Київщині та Волині діяли рудні шляхтича Соколовського, рудня Чеховичі у Верхівських лісах, рудня шляхтича Воронича у с. Волиці, Селецька рудня. У 1581 р. були рудні в селах Рокитному і Хаб-

---

[1] *Н. И. Костомаров*, Поездка в Белую Церковь, «Киевская старина», 1882, № 5, стор. 224.

[2] *П. А. Любомиров*, Очерки по истории русской промышленности XVII—XVIII и нач. XIX вв., М.—Л., 1947, стор. 297.

[3] *С. Г. Струмилин*, История черной металлургии в СССР, т. I, М., 1954, стор. 48, 59, 61, 76 та ін.

ному (Київське воєводство), в с. Семеню (на Волині), на р. Крапивній — у 1618 р.[1]

У 1623 р. було дві діючі рудні на р. Жераві (в Овруцькому старостві), які давали 400 флоринів прибутку; отже, це було для свого часу велике залізоробне підприємство. Києво-Печерський монастир володів руднями в Київському повіті на Микулинському та Бабинському грунтах; у 1639 р. шляхтич Щирський захопив у цих руднях 1500 возів руди і відправив їх в рудню на р. Будачі (Гостомельський маєток). Досить велика рудня у 1644 р. належала Києво-Печерському монастиреві в с. Шпилі. У тому ж році діяла Конювська рудня в Житомирському повіті.

У реєстрах поборових 1569 р. було зафіксовано багато рудень у Руському воєводстві, зокрема в Перемиській землі 12 рудень і Львівській — 13[2]. Руду добували у володіннях феодалів переважно для потреб двору. Видобутком руди займались також міщани і селяни, збуваючи її на ринку. Галицьке залізо вивозилося на Поділля і навіть до Валахії.

А ось приклад домашнього селянського рудного промислу. Селяни 14 дворищ с. Рудники (поблизу Луцька, 1545 р.) замість повинностей постачали залізні вироби панському замку і двом фільваркам. Зокрема, фільваркам селяни давали щороку по два «плужні заліза», по вісім серпів, чотири коси тощо, всього майже 50 різних виробів. Широкий асортимент виробів цієї рудні свідчить, що вона потребувала значної кількості кваліфікованих робочих рук і що, мабуть, цей промисел і був основним джерелом існування селян с. Рудників. Промисел цей був давній, бо люди заявляли, що вони «з віку своє залізо давали, яке самі роблять»[3].

Дальші розшуки джерел могли б, зрозуміло, набагато збільшити перелік залізорудних підприємств України. Але й наведені дані свідчать, що на одній лише Київ-

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 5935, Інвентарі Козельського староства за 1590 та 1609 рр.; Źródła dziejowe, т. XXI; Бібліотека АН УРСР, Відділ рукописів, II, № 7328; Арх. ЮЗР, ч. VI, т. I, стор. 392.

[2] Źródła dziejowe, т. VIII, ч. II, стор. 459; Жерела до історії України-Русі, т. I, стор. 97—98; т. III, стор. 280, 291 та ін.

[3] Źródła dziejowe, т. VI, стор. 79.

дині залізорудні промисли далеко перевищували ті роз-
іри, про які говорили попередні дослідники щодо всієї
Україні.

Одним з найприбутковіших промислів другої поло-
ини XVI—першої половини XVII ст. було селітряне ви-
обництво. З огляду на те, що селітра потрібна була на
иготовлення пороху, а також через великий попит на
ей на зовнішньому ринку, польський уряд намагався
становити монополію на виробництво і продаж селітри.
1621 р. король Сигізмунд III призначив управителем
елітряних варниць шляхтича Обалковського «для успіш-
ої розробки та розподілу, під нагляд, в завідування та
піку» і дав йому «повну владу й силу виробляти ту се-
ітру в усій Київській землі і по всій Україні і в диких
олях Бєлгородських, Очаковських, Путивльських, коло
Муравських татарських шляхів і коло річок Псьол, Вор-
кла... і в усіх пустошах, де б знаходились гідні для ви-
обництва селітри городища, могили та інші місця, які б
ін міг знайти і забезпечить»[1]. І державна селітряна
ромисловість дійсно поширилася в першій половині
XVII ст. по всій Лівобережній Україні до «дикого поля»
ключно, тобто до південних районів Київщини. Є відо-
ості, що в 30-х роках боярин Сулима возив звідти се-
ітру для Обалковського[2].

Про розмір селітряних промислів на Переяславщині
про прибутки з них свідчить рішення асесорського суду
у Варшаві 1622 р. в справі захоплення цих промислів
еркаським старостою Костянтином Вишневецьким.
З цього рішення видно, що коронні «селітри» знаходи-
ися по річках Хоролу і Пслу, Ворсклі, Орелі, Мерчику,
Орчику, Голтві та Сулі, коло городища Бельського, на
олях путивльських та бєлгородських, на шляхах Му-
авських і «по всих диковинах». З рішення суду видно
акож, що частина цих селітряних підприємств була у
володінні місцевих жителів, бо Вишневецький звину-
ачувався в тому, що він «чинш од селитрников берет и
а свой пожиток оборочает». Захоплення Вишневецьким

---

[1] «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы», т. I, стор. 78.

[2] Жерела до історії України-Русі, т. VIII, стор. 212, 342—343.

зазначених «селітр» завдавало державі збитку на 100 тис. польських зл.[1]

Але феодали, користуючись слабістю польського адміністративного апарату взагалі і особливо на Лівобережжі, порушували монопольні державні права і гарячково організовували вигідні приватні підприємства по виробництву селітри. Ревізори записали в 1622 р., що селітру виробляє шляхта в Березані, Бикові, Яблонові та Миргороді і одержує великі прибутки. Селітряні буди зустрічаються також на Брацлавщині — Цибулівська, Скоробора, Космиха та інші[2].

Виробництво скла на Україні в досліджуваний період ще не набрало великих розмірів, хоч скляний посуд і скляні шибки у вікнах, особливо в церквах та панських палацах, зустрічалися часто. З середини XVI ст. маємо відомості і про місцеве виробництво скла. Ревізії старостів Руського воєводства 1564 р. зафіксували одну гуту в Белзькій землі, дві гути коло Потилича (Любашівська волость), одну в старостві Городок і одну в Калуші. У XVI—XVII ст. скло набуває все ширшого вжитку і в селянських хатах[3]. Але справжній розквіт гут на Україні припадає на період після визвольної війни. За даними В. Модзалевського, в XVII—XVIII ст. лише на одній Чернігівщині існувало 110 гут.

Окреме місце займали соляні промисли України. Вони розвинулися в Руському воєводстві (де були великі запаси підземної соляної суровиці), головним чином в Перемиському, Коломийському, Дрогобицькому та Галицькому районах. Уже в другій половині XVI ст. соляні промисли цих районів досягли такого рівня, що забезпечували сіллю майже всю Україну і частково Польщу, Білорусію та Литву.

У великих розмірах сіль виварювалася в державних жупах, які нерідко віддавалися шляхтичам або купцям

---

[1] Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца, кн. 14, вип. III, 1910, стор. 139—140.

[2] Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. т. 1, стор. 37; Źródła dziejowe, т. XXI.

[3] *В. Січинський*, Нариси з історії української промисловості, Львів, 1938, стор. 22; Жерела до історії України-Русі, т. I, стор. 197—252, 419; *В. Модзалевський*, Гути на Чернігівщині. К., 1926; *Павел Алеппский*, Путешествие антиохийского патриарха в Россию в половине XVII в., М., 1896—1900, ч. II, стор. 22 та ін.

на відкуп, в менших розмірах — в жупах окремих феодалів, духовенства, і ще в менших — в жупах міщан та селян. За даними ревізій 1565 р., сума державних прибутків від соляних жуп Руського воєводства (крім Долинської жупи) дорівнювала 31 445 зл.

На соляних промислах була зайнята значна кількість робочих рук — безпосередньо на підприємствах, транспортуванні і в торгівлі сіллю. Дрогобицькі жупи, наприклад, мали 60 шкут, кожна з яких брала 200 бочок солі; для обслуговування цієї кількості шкут потрібно було щонайменше 710 чоловік [1]. Велику кількість робітників потрібно було також і для відвезення солі гужовим транспортом до шкут.

В літературі не висвітлене питання про підприємства по виробленню цегли і вапна. А цих підприємств було, певно, немало у зв'язку з будівництвом замків, церков і панських палаців. Так, у 1609 р. в околицях Києва була цегельня з піччю та шопою, що належала шляхтичеві. В ній було 10 тис. штук цегли, підготовленої до випалу. Кожна тисяча цегли коштувала 2 копи грошів литовських, сама ж піч — 15 кіп грошів [2].

У XVI ст. на Україні починає розвиватися паперова промисловість. Одна з перших паперень була заснована в Янові, недалеко від Львова; про неї є згадка від 1552 р. У 1570 р. виникла папірня поблизу Луцька, на землях луцького біскупства; у 1578 р. закладено папірню міщанином Ларіоном в Бузьку. Десь близько 1580 р. виникла Острозька папірня, що діяла і в 1620—1630 рр.; наприкінці XVII ст. існували папірні коло м. Городка на Волині і в Саноцькому старостві. У 1599 р. було засновано папірню в Брюховичах коло Львова, а в 1611 р. збудовано другу папірню під Львовом, у Жашкові. У першій чверті XVII ст. засновано папірню в Крехові (коло Жовкви, Руське воєводство) [3]. У другому десяти-

---

[1] Жерела до історії України-Русі, т. II, Львів, 1897, стор. 53.

[2] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. II, № 12, стор. 21.

[3] *J. Ptasnik,* Papiernie w Polsce XVI w., Краков, 1920, стор. 17, 20; Źródła dziejowe, т. XIX, стор. 108; *В. Романовський,* До історії паперень на Україні, «Бібліологічні вісті», К., 1926, ч. 2, стор. 74—76; *О. Левицкий,* Анна-Алоиза, кн. Острожская, «Киевская старина», 1883, т. 11, стор. 343—364; *М. Грушевський,* Історія України-Русі, т. VI, стор. 220; *В. Січинський,* Нариси з історії української промисловості, стор. 8.

річчі XVII ст. засновано в Радомишлі папірню Києво-Печерської лаври «коштом не малым на подывление в том краю як речь небывалую» [1].

Напередодні визвольної війни паперове виробництво на Україні набрало ще більших розмірів. Характерно, що власниками паперень були головним чином заможні міщани, а безпосередніми працівниками — кваліфіковані ремісники.

Зовсім недослідженою лишалася суконна промисловість на Україні XVI—XVII ст. Відомо, що у Львові існував цех ткачів уже в середині XV ст.; у Бардієві (Закарпаття) цех ткачів сукна був у 1567 р. У XVI—XVII ст. відомі цехові статути ткачів у Немирові (Галицькому), Дрогобичі, Меджибожі, Тернополі, Кременці. Реєстри поборові другої половини XVI ст. свідчать про існування ткачів у Белзі, Бузьку, Потиличу, Луцьку. У Рогатині була ткацька майстерня сукна в середині XVI ст., а пізніше тут згадується ткацький цех. У XVI ст. ткалося сукно під Кам'янцем, у Браїлові [2]. Про поширення ткацтва в першій половині XVII ст. на Україні свідчать валюшні кола на млинах, яких було чимало.

Природно постає питання, які були тодішні залізоробні, поташні, селітряні та інші підприємства за розміром їх продукції, кількістю використовуваної в них робочої сили і соціально-економічним характером. За даними К. Гуслистого, в 1562—1563 рр. на одній з поташних буд Волині працювало 160 найманих робітників, на другій — 60, на третій (1565 р.) — 100 робітників [3]. Така велика кількість робітників на одному поташному підприємстві нам не зустрічалась. Можливо, в число 160 чи 100 найманих робітників входили не тільки безпосередні виробники поташу, а й візники, бондарі, кухарі, пекарі та інші підсобні робітники. А можливо, ці робітники обслуговували кілька суміжних буд, як, наприклад, на Лисянських будах С. Даниловича [4].

---

[1] *В. Січинський,* Нариси з історії української промисловості, стор. 9.

[2] *Там же,* стор. 61—62.

[3] *К. Гуслистий,* Нариси з історії України, вип. II, К., 1939, стор. 139.

[4] ЦДІА УРСР, ф. 221, оп. 1, ф. Колекція «Нова серія», № 145, копія.

Велике підприємство за кількістю робітників становила Біневська поташна буда на Київщині в 1582 р. Власник її дав своєму шафареві 2000 зл. для розрахунку з будниками та інших будних потреб [1].

Як приклад середнього підприємства поташної промисловості розглянемо Бушенівську буду (Овруцьке староство, Київщина). За даними ревізії 1622 р. [2], буда мала 12 лужних корит, 12 прикоритків та 1 збірне корито; скриню, в якій було 8 лаштів попелу; 24 копи дубової і 20 кіп соснової клепки. На цьому підприємстві працювали по найму: фурмани, коритники, поташники, бондарі, пакувальники, пильщики. Ревізори встановили, що витрати на лашт поташу дорівнюють приблизно 284 флоринам, а продажна ціна поташу на місці — 576 флоринів.

Отже, в Бушенівській буді існував чималий поділ праці, властивий підприємствам мануфактурного типу. Робітники працювали тут за грошову оплату. За виготовлення 144 клепок для пакування 1 лашгу попелу платили 18 флоринів, за вивезення всієї клепки з діброви — теж 18 флоринів, за вивезення фальби з лісу до корит — 20 флоринів. Коритникові платили 1 флорин на тиждень, поташникові за 10 тижнів — $7^1/_2$ флорина, бондареві за кожну бочку — $7^1/_2$ гроша, за пакування бочки — 3 гроші. Чимало грошей витрачалося на вивіз поташу до річкового порту [3]. Технологічний процес виготовлення поташу тривав у середньому 2,5—3 місяці.

В основному така ж поташна буда існувала і на Биховщині (Овруцьке староство), що виробляла поташу на 946 зл. В ній коритники одержували протягом 10 тижнів по 1 зл., поташник — 1 зл. 15 грошів за лашт. Грошову оплату одержували вагарі, пакувальники, а з «челяддю будною» (напевно, чорноробами, некваліфікованими робітниками) розраховувалися сукном і полотном [4].

Поташні підприємства (державні і шляхетські), де з

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. 11, оп. 1, № 1, арк. 2.

[2] Źródła dziejowe, т. V, стор. 119, 120.

[3] *Там же.*

[4] Бібліотека АН УРСР у Львові, Відділ рукописів, № 4145, арк. 237—242.

робітниками розраховувалися натурою, були нерідким явищем. Наприклад, у 1622 р. 50 робітників-будників, що працювали в Лисянських будах С. Даниловича, одержали 500 зл. готівкою і «розмаїтим борошном до буд належачим». У 1586 р. шляхтичі Оскаків і Ставецький, наїхавши на маєток, де вироблявся поташ, захопили, крім 37 лаштів попелу, 15 волів, куплених на м'ясо, 8 коней, куплених для перевезення попелу з лісу до буди, 15 корецьких мірок борошна (купленого), пшона, гороху, солі та інших продуктів [1].

Подібний же документ маємо і за 1648 р.— про напад калуського старости Замойського на поташне підприємство С. Потоцького в Руському воєводстві. На буді забрали 5 поставів сукна, 700 ліктів полотна, 100 шапок, 120 сокир, 100 смужок сала, 10 фасок масла, 5 кіп сиру, значну кількість борошна (7 півмацок) та інших продуктів [2].

Цей документ має, на нашу думку, виняткове значення для з'ясування природи робочої сили на ряді підприємств першої половини XVII ст. Коли б на поташній буді Потоцького працювали тільки його піддані селяни, то поміщикові не було б потреби купувати для них сукно, полотно, шапки тощо. Це все було куплено для «льозних», тобто для бродячих неімущих людей, які продавали свою робочу силу насамперед за харчі й одяг. А оплата грішми займала, мабуть, за тих умов останнє місце, адже в лісовій місцевості їх нелегко було реалізувати на харчі та одяг. Не можна не зважити й на те, що розрахунок натурою був вигідний насамперед феодалові: він збував зіпсовані продукти, продавав сукно, полотно і шапки дорожче, ніж купував, і наживався на цьому.

Про використання вільнонайманої праці на поташних промислах свідчить і ревізія Ратненського староства ще за 1565 р. Староста передав вироблення поташу підрядчикові, «майстру лісних товарів» будинку Вавжинцеві і платив йому від 100 брусів ванчосу по 4 зл. та від лашту попелу 4 зл. Крім того, давав на рік 10 мац жита (близько 240 пудів). На ці кошти будник

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. 11, оп. 1, кн. 1, арк. 12 і далі; ф. 221, оп. 1, ф. Колекція «Нова серія», № 145, копія.

[2] Видавничий портфель Архівного управління УРСР, док. 4.

мав утримувати челядь (найманих робітників) на поташному підприємстві [1].

Академік М. М. Дружинін висловив вірну думку, що «за певних історичних умов проста кооперація і технічний поділ праці можуть поєднуватися з феодальною залежністю безпосереднього виробника від володільця» [2]. Дійсно, у другій половині XVI — першій половині XVII ст. феодали України широко використовували залежних селян на своїх підприємствах, заснованих на принципі простої кооперації. Але виробництво селітри, поташу і заліза потребувало багатьох операцій, знання технології окремих процесів, уміння будувати печі. Зрозуміло, що для цього потрібні були, поряд з кваліфікованою робочою силою — майстрами залізорудного, поташного і селітряного виробництва, допоміжні робітники (бондарі, рудокопи, землекопи, лісоруби тощо). До виконання некваліфікованої праці феодал міг примушувати й селян, і так воно в дійсності бувало. Але для керівництва всіма технологічними процесами феодал змушений був наймати досвідчених майстрів.

Одночасно з державними, приватними (феодальними) і монастирськими промислами розвивалися промисли міщан, козаків та селян. І якщо промисли феодалів грунтували в основному на праці залежних селян з використанням вільнонайманої праці, то промисли міщан, козаків і селян не могли грунтуватись на принципі позаекономічного примусу безпосереднього виробника.

Постає питання, чи була в кінці XVI — першій половині XVII ст. достатня кількість юридично вільної

---

[1] Арх. ЮЗР, ч. VII, т. II, стор. 317.

Подібні явища зустрічаються і в сусідній Білорусії. Так, управитель лісових Радзивіллових промислів одержав від власника для утримання робітників 1435 зл. готівкою і на 165 зл. продуктів.

Управитель повідомляє Радзивілла, що він послав челядинка до Вітебська і Полоцька «затягать» будників та пильщиків. Звітуючи за одержані гроші, управитель зазначає, що платив несвізьким пильщикам за кожну копу відбірних дощок по 11 кіп грошів, по восьмині ячменю, по 5 кварт солі, а всього на суму 471 зл. Крім того, селянам за виготовлення плотів, сплавникам плотів до Риги та за вивантаження дощок з води в Ризі заплатив 408 зл. (Державний архів Мінської області, ф. 694 (Радзивіллів), № 2026).

[2] *Н. М. Дружинин*, Конфликт между производительными силами и феодальными отношениями, «Вопросы истории», 1954, № 7, стор. 64.

людності і в той же час звільненої від засобів виробництва, яка могла б вступати вільно в нові виробничі відносини з власниками чи орендарями засобів виробництва? Ми вже бачили, що в містах був досить великий прошарок людності, позбавленої засобів виробництва, а частково вільної і юридично. Оскільки промисловість у містах в цілому була розвинута слабо, не всі ці люди могли здобути в них засоби існування і мусили йти на периферію, шукаючи там роботи на промислах у феодалів, козаків, міщан і селян. З цього елементу створилася досить значна суспільна група так званих «люзних» — бродячих по країні людей, що не мали засобів виробництва і постійного притулку. Ця група поповнювалася спауперизованими селянами (у зв'язку з обезземеленням). Можна без перебільшення сказати, що пропозиція робочої сили в той час була більша, ніж того вимагала промисловість, бо промислові підприємства в основному обслуговувалися все ж підлеглим селянством. Крім того, монопольні права феодалів на землю і на ряд промислів перешкоджали організації промислових підприємств міщанством і купецтвом, а постійні вторгнення татар і шляхетська анархія спричинялися до руйнувань існуючих підприємств, а отже, і втрати роботи «люзними».

За таких умов безробітна «люзна» людність змушена була шукати засобів існування поза межами України, головним чином в Росії. У 1631 р. Іван Селітрениковъ з Путивля просив дозволу у царя приймати на селітряні варниці «литовських людей» — ремісників, майстрів, пічкурів, попільників, бондарів, колісників, котлярів. Він зазначає, що коли за царським указом ці майстри були в нього, Івана, і в батька його, і в брата, го у «твое государево селитреное варенье была спора». На звороті чолобитної є помітка: «Государ пожаловал велел у них быти для селитреной работы **наемным** (підкреслено нами.—*Авт.)* литовским людем против прежнего Указу»[1].

Сєвський воєвода Толочанов запитував у 1637 р. Посольський приказ, що йому робити з людьми, які приходять з Новгород-Сіверського повіту і наймаються до комарницьких селян, де вони живуть і працюють по 3—

[1] Воссоединение Украины с Россией, Документы и материалы, т. 1, стор. 100, 101.

4 тижні і більше [1]. У 1639 р. українські переселенці в м. Усердь зверталися до царського уряду з проханням дозволити їм ходити в степ і займатися там звіриними та рибними ловами, а жінкам їх та дітям не забороняти в «хлебную жниву и во всякое работное время» ходити по містах на заробітки [2]. У тому ж році Розрядний приказ пропонував Бєлгородському воєводі П. Пожарському розшукати фахівців, які вміють варити селітру, і домовитися з ними про найом на роботу. Погодився лише один черкашин (українець) Миско Мострюк, що знав такий промисел. Але оскільки для організації варниці потрібно було найняти 40 робітників, мати 40 волів тяглих, 2 котли мідні й інше знаряддя, Миско заявив, що він не може варити селітру за якусь певну ціну, бо на власні кошти неспроможний організувати варниці, і зажадав, щоб устаткування забезпечив воєвода [3].

У 1642 р. четверо переселенців працювало в м. Курську на спорудженні млинів, одержуючи зарплату по 6 крб. на рік. У 1644 р. переселенці-українці в Курську — селітряний майстер М. Іванов, возовий майстер М. Кондратьєв та інші — просили царський уряд наділити їх «грошовим та помістним окладом». У 1645 р. Рильський воєвода М. Ладигін писав до Посольського приказу, що багато «робітників» з України приходять до Рильська, де проживають по два роки і більше у людей різних чинів [4]. Маємо і багато інших документів про перехід заробітчанської людності з України в Росію, що влаштовувалась там на тимчасову і на постійну роботу.

Відплив звільненого від засобів виробництва продуцента за межі України красномовно свідчив про міцність феодально-кріпосницької системи в цілому і про труднощі, з якими пробивали собі шлях нові виробничі відносини, що зароджувалися в промисловості.

3. Міське й сільське ремесло та промисли

Висвітлення становища українського міста, його ремесла та промислів у другій половині XVI — першій по-

---

[1] Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. 1, стор. 176, 297.

[2] *Там же*, стор. 297.

[3] *Там же*, стор. 261.

[4] *Там же*, стор. 409.

ловині XVII ст. зв'язане з багатьма труднощами. Буржуазні історики цікавилися головним чином правовим та політичним життям міст і обминали соціально-економічні питання, значення міст в розвитку продуктивних сил країни в цілому і в сільському господарстві зокрема, уникали таких питань, як соціальна структура міст і класова боротьба в них. Матеріали з цих питань не знайшли значного місця і в буржуазній археографії.

На жаль, і радянські історики не написали ще жодної значної монографії з історії українського міста XVI—першої половини XVII ст. Щоправда, ряд відзначених питань став предметом уваги в окремих наукових статтях та брошурах. Деякі питання з історії соціально-економічного і політичного життя українського міста напередодні визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. порушила О. С. Компан у своїй науково-популярній брошурі [1]. Але характер праці — перенесення в ній уваги на роль міського населення у визвольній війні — не дозволив авторові ширше розкрити соціально-економічні питання.

Українські міста XVI—XVII ст. були також предметом дослідження О. І. Барановича. У 1951 р. він опублікував статтю «Нове місто Західної України XVI ст. (заснування Старокостянтинова)» [2]. В ній є чимало цінного матеріалу про соціально-економічне життя цього приватного міста другої половини XVI ст., про соціальну структуру його населення. Автор подає побіжно деякі матеріали і з економічного життя інших міст Волині. Але висновки стосуються не історичної ролі міст, а ролі польських панів на Україні.

Питання про роль українського міста в розвитку продуктивних сил у країні в цілому і в сільському господарстві зокрема набуває нині особливого значення. Для радянського історика є аксіомою, що місто не стояло поза межами феодального суспільства, а було складовою частиною його життя — не тільки в освітній і національно-політичній галузі (про що писали й деякі буржуазні вчені), а і в соціально-економічному розвиткові країни в цілому, що мало першорядне значення.

---

[1] *О. С. Компан,* Участь міського населення у Визвольній війні українського народу 1648—1654 рр., Вид-во АН УРСР, 1954.

[2] «Ученые записки Института славяноведения», АН СССР, т. III, стор. 236—244.

Як зазначено у вступі, у 40-х роках XVII ст. на Україні налічувалось близько 1000 міст і містечок, у тому числі в Руському воєводстві — 177, Белзькому — 32, Холмській землі—23, Волинському воєводстві—97, Подільському — 111, Брацлавському — 122, Київському — 385, Чернігівському — 24 [1]. З цієї великої кількості міст таких, які мали значну кількість ремісничої і торговельної людності, було небагато — всього кілька десятків. Ряд містечок, маючи міські права, були по суті поселеннями сільського типу і фактично тільки ще переростали в міста. Це явище було особливо властиве Київському воєводству. Так, протягом десятиріччя (1630—1640 рр.) Васильків виріс з 60 до 500 дворів, Фастів — з 152 до 500, Котельня — з 70 до 633, Лубни — з 153 до 882 дворів. Значно збільшилася кількість населення в таких містечках, як Паволоч, Пирятин, Чуднів [2].

Основними факторами кількісного і якісного зростання міст були масова народна колонізація, поглиблення суспільного поділу праці та зростання внутрішнього ринку і товарно-грошових відносин. Цим і пояснюється, що поряд з старими містами, які були осередками ремесла і торгівлі (Львів, Київ, Кам'янець, Володимир, Перемишль, Галич, Лубни та ін.), виникають і нові міста із значною кількістю ремісників. Наприклад, у місті Старокостянтинові, що стало виростати на базі села Коліщинці десь з середини XVI ст., у 1570 р. було вже 70 ремісників і 14 підмайстрів. У Білій Церкві в 1641 р. було 277 ремісників, які належали до різних цехів; ремісники Білої Церкви становили близько 30% населення. Чимало цехових ремісників було в Переяславі; у 1577 р. в Острозі було 101 ремісник та 28 підмайстрів [3]. Кожне місто являло собою і місцевий ринок, що втягував у товарно-грошові відносини в певному радіусі поміщицьке та селянське господарство.

А проте великих міст на Україні було мало. Найбільше місто було Львів. У першій половині XVII ст. в ньому налічувалося близько 18 тис. населення; порівняно з іншими містами України, тут зосереджувалося

---

[1] *І. Крип'якевич,* Богдан Хмельницький, стор. 34.

[2] *Там же,* стор. 35.

[3] Źródła dziejowe, т. XIX, стор. 28, 37; *І. Крип'якевич,* Богдан Хмельницький, стор. 35—36.

найбільше ремісників. За переписом 1612 р., у Львові було 17 цехів, в яких налічувалось 325 майстрів; нецехові ремісники становили близько 250 чоловік (40%) [1]. Але навіть таке економічно розвинуте місто, як Львів, мало своє сільське господарство, яке в певній мірі задовольняло міський попит на продукти харчування. Ним займалися переважно львівські передміщани, а також львівські міщани, які мали свої фільварки (хутори) за містом; приміські села мав і львівський магістрат.

Другим містом щодо кількості населення у першій половині XVII ст. був Київ. За ревізією 1622 р., в ньому налічувалося близько 1750 дворів; в них могло жити 10—12 тисяч населення. Беручи до уваги, що ревізори могли не зареєструвати сім'ї та поодиноких осіб, які не підлягали оподаткуванню (як такі, що не являли собою самостійних господарств), можна припустити, що в Києві мешкало 13—14 тисяч чоловік. Київ теж мав чимало ремісників різних фахів. У документах зустрічаються ремісники двадцяти спеціальностей [2]. Проте і в Києві частина населення ще займалася землеробством або поєднувала землеробство з промислами та дрібною торгівлею.

Одним з ремісничих і торговельних осередків України того часу був Кам'янець-Подільський.

Проте незрівнянно більше було міст, в яких основна кількість жителів займалася землеробством. Велике місце займало землеробство навіть у містах повітового значення. Згідно з поборовими списками 1589 р. міста Волині платили побору: Луцьк — за 257 ланів, Володимир — за 140, Кременець (1569 р.) —за 277 ланів [3].

За тим же поборовим списком, у 18 дрібних містах Луцького повіту налічувалося близько 435 ланів; у Володимирському повіті 12 дрібним містам належало 172 лани, а 9 містам Кременецького повіту — 212 ланів. У 1578—1583 рр. 23 міста Поділля (Кам'янецький, Ле-

---

[1] *І. Крип'якевич,* Боротьба нецехових ремісників проти цехів у Львові (1590—1630 рр.) З історії західноукраїнських земель, ч. І, Львів, 1957, стор. 6.

[2] Історія Києва, т. І, Вид-во АН УРСР, 1959, стор. 151—152.

[3] Źródła dziejowe, т. XIX, стор. 18.

тичівський та Червоноградський повіти) мали 592,5 лана землі [1].

Сільське господарство займало значне місце і в повітовому місті Київщини — Житомирі. У 1622 р. податок грішми сплачували 260 міщанських будинків, натурою (жито й овес) — 372. Прибуток від торгово-промислової групи міщанського населення тут становив 355 зл., а від землеробського — 546 зл. [2]

Належність містам великих площ землі значно відбивалася на соціальній структурі міського населення, вона уповільнювала процес відокремлення землеробства від промисловості.

Ось деякі дані про соціальний склад населення в українських містах в кінці XVI — першій половині XVII ст.

У м. Кременці в 1570 р. було ринкових будинків 20, вуличних — 253, будинків передміщан — 144, ремісників — 44, перекупників — 35, комірників та «льозних» — 19, городників — 70, а всього — 485 будинків [3]. Як бачимо, на ремісників припадає лише 44 двори, що надто мало для повітового міста. У той же час комірники, городники та «льозні» мали 89 будинків. Ми не помилимося, коли до бідної людності віднесемо 40% передміщан (57 дворів), а також 40% ремісників та перекупників (32 двори). В такому разі спауперизоване населення становитиме 178 дворів, або близько 37%. Беручи до уваги, що й серед вуличних дворів могли бути збіднілі двори і що комірники та «льозні» не завжди охоплювалися переписом, можна припустити, що спауперизоване населення в середньому становило 40%.

Візьмемо одне з північних волинських державних міст — Ковель. За шосовим побором 1577 р., в ньому було ринкових будинків 31, вуличних — 215, халуп убогих — 35, будинків ремісників — 42, комірників — 26, городників — 36, утікачів — 24, гультяїв — 9, всього 418 будинків [4]. І тут, як бачимо, навіть без вуличних (а серед них, безперечно, були і незаможні двори) 172 двори, або 41%, було незаможного населення.

У тому ж 1577 р. в приватному місті Острозі (нале-

---

[1] Źródła dziejowe, т. XIX, стор. 18—20, 21.

[2] Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. I, стор. 26.

[3] Źródła dziejowe, т. XIX, стор. 30.

[4] *Там же*, стор. 64.

жало К. Острозькому) було ринкових будинків 43, вуличних — 79, будинків городників — 66 (в тому числі 20 у передмісті), убогих ремісників — 101, товаришів (підмайстрів) — 28, перекупників — 19, разом — 336 будинків [1]. Отже, городники та убогі ремісники становили 195 дворів, або майже 60%.

В іншому приватному місті — Старому Костянтинові (на Волині), що теж належало К. Острозькому, за поборовими реєстрами 1583 р. було 413 господарств з 217 півланками і 132 городами [2]. Отже, більше половини дворів мали по півлана землі, а такий наділ в основному забезпечував сім'ю хлібом. Майже третина дворів мала городи різних розмірів; ці двори забезпечували себе овочами і в невеликій мірі хлібом.

Оскільки місто Старокостянтинів було добре укріплене Острозьким і стояло на вигідних торговельних шляхах, до нього тяжіли ремісники і купці. У 1603 р. в ньому налічувалось 611 дворів, а за інвентарем 1636 р.— вже 845. У такому місті попит на землеробську продукцію був значним, бо неземлеробське населення в ньому весь час зростало.

Але й надалі в цьому торговельно-промисловому місті було чимало землеробського населення, яке не тільки забезпечувало себе хлібними продуктами, а й постачало їх на ринок. В інвентарі 1603 р. засвідчено, що під містом було 89 міщанських фільварків. Окремі міщани мали по 2—3 хутори, які за розміром були дворищні, півдворищні і третинники. Безсумнівно, частина цих фільварків давала землеробську товарну продукцію для місцевого ринку.

Значними містами Волині, крім Старокостянтинова, були Корець (1124 будинки), Остропіль (1002 будинки), Полонне (970 будинків), Заслав (875 будинків), Олика (675 будинків), Степань (636 будинків) [3]. І ці міста мали чимало своєї власної сільськогосподарської продукції.

Ще більше сільськогосподарський характер мали міста Київщини. За даними перепису 1625 р., у 55 містах

---

[1] Źródła dziejowe, т. XIX, стор. 37.

[2] *О. Баранович,* Панське місто за часів Польської держави, К., 1928, стор 11.

[3] *А. И. Баранович,* Новый город Западной Украины, «Ученые записки Института славяноведения», т. III, М., 1951, стор. 248, 250.

Київського воєводства (без м. Києва) було ринкових та вуличних будинків 1962, будинків убогих — 570, городників та комірників — 655, ремісників та перекупників — 200, мельників — 74, а всього — 3461 будинок [1].

Ми далекі від думки, що цей перепис охопив усі міські будинки, але й ці дані дають уявлення про соціальне розшарування населення міст Київського воєводства. Із загальної кількості 3461 будинка убогі, городники і комірники становили 1225, або понад 35%. А коли взяти до уваги, що була бідна частина і серед ремісників та промислових робітників (зареєстровано 8 рудень і 4 ступних кола, в яких було зайнято щонайменше 100 чоловік), то можна сміливо припустити, що в Київському воєводстві міське спауперизоване населення теж становило в цілому не менш як 40%. В Руському і Подільському воєводствах цей процент був ще вищий.

Наведені цифри про соціальну структуру середніх і дрібних міст показують, що основна маса їх населення — це були «вуличні» та передміщани, тобто ті, що займалися переважно землеробством; ринкові ж, основним заняттям яких була торгівля, а також ремісники становили значно меншу кількість.

Щодо розвитку міського ремесла і складання міських ринків Україна відставала в першій половині XVII ст. не тільки від західноєвропейських країн, а й від Росії. У Новгороді, наприклад, у 80-х роках XVI ст. налічувалося 4400 ремісників, а в 1583—1586 рр. згадується 230 майстрів тільки в залізоробному виробництві [2].

Великим ремісничим центром Росії була Москва. Вже на початку XVI ст. тут було близько 100 тисяч жителів, причому значна частина їх займалася ремеслом і торгівлею. У другій половині XVII ст. в Москві налічувалося 259 ремісничих спеціальностей [3].

Характерною особливістю економіки Росії того часу було зростання її промислових сіл, населення яких майже повністю поривало з сільським господарством і пого-

---

[1] Źródła dziejowe, т. XXII, стор. 332—333.

[2] Очерки истории СССР, конец XV — нач. XVII в., Вид-во АН СРСР, 1955, стор. 81; *С. В. Бахрушин,* Научные труды, т. I, 1952, стор. 59, 142.

[3] Москва, Вид-во «Молодая гвардия», 1948, стор. 240; *Д. И. Тверская,* Москва второй половины XVII в. как центр складывающегося всероссийского рынка, М., 1957, стор. 27.

ловно займалося ремеслом. В окремих районах було багато таких сіл, які спеціалізувалися на виробленні певних товарів на ринок. Уже в першій половині XVII ст. в Росії виникають кріпосні мануфактури — збройові, залізоробні, текстильні, паперові та інші.

Мануфактури з'являлися в цей час і на Україні (див. про це нижче), але вони не набули такого розвитку, як в Росії, ні в XVII, ні у XVIII ст.

Ще менше, ніж міське, досліджене сільське ремесло та промисли на Україні в XVI—першій половині XVII ст.

Розглядаючи склад сільського населення Волині і Поділля 1580-х рр., О. Яблоновський відзначив існуючу в літературі думку, згідно з якою один ремісник припадає на два села або на 12 ланів. Солідаризуючись з нею, Яблоновський зауважив, що зустрічається у деяких волостях і вищий процент, і підтверджує це такими даними. У Луцькому повіті у володіннях Жидачівського монастиря на 5 сіл припадало 12 ремісників; у Володимирському повіті в 16 селах було 48 ремісників крім 20 рибалок; у Ковельщині на 31 село припадало 39 ремісників. Ці цифри, безперечно, неточні, і сам Яблоновський піддає їх сумніву. Він наводить той факт, що на Ковельщині у 1570 р. записано 94 ремісники, у 1577 р.— 44, а в 1583 р., як сказано вище, тільки 39 [1]. У Костянтинівській волості Кременецького повіту в 47 селах записано тільки два ремісники.

О. Яблоновський висловив здогад, що частина сільських ремісників при люстраціях та ревізіях потрапляла в графу комірників. Так воно нерідко і було в дійсності. Тому цифра 308 сільських ремісників у трьох повітах Волині, яку подав Яблоновський [2], безперечно занижена. Це сталося внаслідок того, що не тільки під час люстрації державних володінь, а навіть при складанні інвентарів у приватних маєтках феодалів нерідко сільські ремісники не виступали окремою групою і потрапляли у графи інших груп. У трьох повітах Поділля (Кам'янецький, Летичівський і Червоноградський), за даними Яблоновського, в 144 селах було 100 ремісників [3]. Безсумнівно, і ця цифра занижена.

---

[1] Źródła dziejowe, т. XIX, стор. 41.
[2] *Там же,* стор. 42.
[3] *Там же.*

Що ж до Руського воєводства, то Яблоновський, застерігаючи про дуже велику неточність даних і труднощі обліку, наводить такі цифри: в Яблоницькій волості 20 ремісників (на 42 півлани), в Одриковській волості — 13 (на 36 півланів), у Добростанській — 13 (на 110 півланів), у Жидачівській — 5 (на 58 ланів), у Кокольницькій — 6 (на 61 лан), у Тернопільській — 16 (на 172 лани). Отже, тут процент ремісників вищий, ніж на Волині, бо в останній один ремісник припадає в середньому на 12 ланів [4]. Немає сумніву, що в дійсності кількість сільських ремісників в Руському воєводстві була ще більшою.

Не зробимо помилки, коли припустимо, що й на Київщині процент сільських ремісників був вищим за той, який визначав Яблоновський для Поділля та Волині. За даними, наприклад, тарифа-подимного перепису 1631 р., в с. Новосілці, що мало 10 димів і 4 городники, було 2 ремісники; в с. Лутанах на 2 дими і 4 городники — теж 2 ремісники; в с. Бондарів на 8 домів і 4 городники—3 ремісники (рудники); в с. Кремній—6 ремісників (мабуть, рудники) новоосілих; в с. Щеньові на 2 дими і 2 городники — 2 ремісники; в с. Корніному на 9 димів і 12 городників — 2 ремісники; в с. Старому на 3 дими і 1 городника — 3 ремісники; в с. Орелі — на 1 «уходника» — 4 ремісники [1].

Є підстави гадати, що чимало ремісників було і серед халупників та городників. Адже городник не міг прожити зі свого злиденного наділу. Якщо частина городників шукала засобів існування в різних випадкових заробітках, то друга частина за сприятливих обставин бралася за ремесло. Час для заняття ремеслом городник мав, бо він у господарстві феодала примусово працював значно менше, ніж півлановий і навіть чвертьлановий селянин.

На нашу думку, до ремісничо-промислової групи селян слід віднести й рибалок та мірошників, що не займалися землеробством. В такому разі процент селянської ремісничо-промислової людності ще підвищиться. Причому слід мати на увазі, що мірошники, як правило, належали до заможної частини села. Право помелу зерна належало феодалам. Проте нерідко феодал, не ба-

[1] Źródła dziejowe, т. XVIII, ч. II, стор. 130.
[2] Арх. ЮЗР, ч. VII, т. I, № XLIX.

жаючи витрачати коштів на будування млина, домовлявся з селянином, щоб той збудував млина, за що давав йому право брати для себе третю або четверту «мірочку». Ця «мірочка» давала добрий прибуток, і такий селянин-мірошник за кілька років значно збагачувався.

Як уже відзначалось, такі несприятливі обставини — велика кількість митниць, високі податки на право виробництва і продажу товарів, відносна вузькість внутрішнього ринку — гальмували розвиток міського ремесла в Польській державі. Ще більш несприятливими були умови для розвитку сільського ремесла. Крім зазначених перешкод, становище сільських ремісників погіршувалося тим, що вони були невільними, безправними. Їх господарська діяльність регламентувалась феодалом; ремісник відбував або ті ж повинності, що й землероб, або сплачував ренту своїми виробами. До того ж сільські ремісники зустрічали вороже ставлення з боку міських ремісничих корпорацій, які суворо оберігали міський ринок від конкуренції. Крім того, провіз товарів з села до міста і навіть до сусіднього села був небезпечний через усобиці між феодалами та розбійницькі феодальні наїзди. Проте без сільського ремесла не могло обійтися селянське господарство, а в якійсь мірі і господарство феодала. Тому воно розвивалося, хоч і дуже повільно.

Сільське ремесло було дуже нерівномірно поширене на території України. Найбільш розвинуте воно було в Руському воєводстві. За офіціальними даними, в Галицькій землі в середині XVI ст. налічувалось 239 ремісників різної спеціальності, у Саноцькій — 279, у Перемиській — 980 [1]. Впадає у вічі висока цифра ремісничого населення в Перемиській землі. Це пояснюється, на нашу думку, тим, що тут розвинуті були в той час соляні промисли, які потребували великої кількості ковалів для виготовлення черенів (на яких виварювалася сіль), гаків до них та інших знарядь. Соляні промисли вимагали і великої кількості бондарів для виготовлення бочок, в яких сіль вивозилася на внутрішній і зовнішній ринки. Виготовлення бочок провадилося як на самих жупах, так і в навколишніх селах.

Друге місце на Україні щодо розвитку сільського ремесла займала Волинь. І це зрозуміло. На Волині була

[1] Źródła dziejowe, т. XVII, ч. II, стор. 150.

значна кількість селянського населення, яке потребувало ремісничих виробів. Проте в містах Волині міське ремесло було розвинуте менше, ніж у містах Руського воєводства. Тому певна частина селянства сама займалася ремеслом і в якійсь мірі задовольняла потреби на ремісничі вироби.

Одним з найбільш поширених видів ремісничо-промислової діяльності на селі було ткацтво. Ткацтво, як зауважував К. Маркс, є різновидністю праці, яка не вимагає в більшості випадків великого уміння і скоро розпадається на безліч галузей; по самій своїй суті воно протистояло цеховим путам. Тому ткацтвом займалися здебільшого поза рамками цехової організації в селах і містечках [1].

На Україні ткацтво було розвинуте в селах тому, що міське виробництво сукна і полотна далеко не могло задовольнити попиту селянства. До того ж основна маса селян була економічно слаба, щоб купувати необхідні суконні й полотняні вироби.

Переважна більшість селян мала свою власну сировину для домашнього вироблення одягу (льон, коноплі, вовну). Селяни самі виготовляли полотно, сукно, килими, запаски, хустки, ряднину, плахти, рушники тощо. Але в другій половині XVI — першій половині XVII ст., в умовах розвитку товарно-грошових відносин, ткацьке виробництво на селі поступово відокремлюється від землеробства, і селянин-ткач перетворюється в ремісника. Хоч ремісник-ткач ще й не пориває остаточно з землеробством, та все ж основні засоби існування дає йому не землеробство, а ткацький промисел.

Слід підкреслити, що відокремлення ткацького промислу від землеробства було ще початковим явищем і не охопило значної кількості сільських ткачів. Сам клас феодалів сприяв цьому процесові як обезземеленням частини селянства, так і заміною землеробських робіт ремісничою працею в майстерні або відбиранням у селянина-ткача готової ремісничої продукції, яку той виготовляв дома.

Такі явища були часті. Наприклад, у с. Високому (Перемиський повіт) у 30-х роках було 22 ткачі-городники, 6 ткачів-халупників і 7 ткачів-комірників. Феодал

[1] Див. *К. Маркс* і *Ф. Енгельс,* Твори, т. 3, стор. 52.

Корнякт, якому належало це село, вимагав від них чиншу і продуктової ренти, а також примушував відбувати панщину. В с. Рогозинка було 11 ткачів-городників і 2 ткачі-халупники. Городники платили по 1 зл. 25 грошів чиншу, відробляли по 3 дні на тиждень панщини і виконували повинності — пряли 2 штуки, ткали 2 півсотки з панського прядива, ходили у підводи 2 дні на рік «без дня панського». Халупники виконували половину норми цих повинностей [1].

Подібне становище було і в інших селах. У с. Крачкові налічувалося в 1640 р. 25 ткачів-городників і 15 ткачів-халупників, у с. Гандзівці — 17 ткачів-городників. Є підстави гадати, що і в інших селах Корнякта було розвинуте домашнє селянське ткацтво. Від селян Новосілок, наприклад, Корнякт одержував прядива на 100 зл. і полотна на 70 зл [2].

Досить поширене було прядіння і ткацтво на Волині. В Ляховецькому ключі на початку XVII ст. селяни-ремісники, в тому числі і городники, пряли коноплі, льон і вовну з панського й свого власного матеріалу і прядінням відбували феодальні повинності, що було регламентоване й інвентарем. Управитель Ляховецьких володінь Пневський зловживав владою і нещадно грабував цих селян-ремісників [3]. Звичайно, за такого гноблення селян-ткачів з боку феодала ткацтво не могло перерости в розвинутий мануфактурний промисел, воно лишалось на рівні примітивного, обмеженого домашнього ремісницького виробництва.

Розвинутою галуззю селянських промислів було керамічне виробництво, особливо гончарне. Останнє було поширене в багатьох місцях України. Та інакше й бути не могло, адже без посуду не обходилося жодне селянське господарство, і на гончарні вироби існував постійно попит на ярмарках та міських базарах.

У другій половині XVI ст. в окремих районах існували вже значні осередки гончарного виробництва, яке працювало на ринок. Так, у 1578 р. в Потиличу (Руське воєводство) налічувалося 50 гончарів. Розвинуте було

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. 239, оп. 1, спр. № 18; ф. 749, оп. 1, спр. № 58.
[2] ЦДІА УРСР, ф. 749, оп. 1, спр. № 58 та ін.
[3] Бібліотека АН УРСР у Львові, Тека 46/I д, а також ЦДІА УРСР у Львові, ф. 181, оп. 2, № 234, арк. 3 та ін.

гончарне виробництво і в окремих містечках. Наприклад, у Нових Жорницях (на Брацлавщині) на 211 дворів припадало 7 гончарів [1]. Зрозуміло, що їх продукція задовольняла не тільки потреби мешканців Жорнищ, а й навколишніх сіл.

Але в цілому міське і містечкове гончарне виробництво не могло задовольнити зростаючих селянських потреб, і окремі селяни також займалися гончарним ремеслом. У с. Дубечиі (Ратненське староство) було 24 гончарі [2].

Сировини для гончарного виробництва — високоякісної глини — вистачало майже в усіх районах. Організація гончарного промислу була нескладною і недорогою, технологія виробництва — простою. Селянське гончарне виробництво здебільшого обслуговувала сім'я гончара, але для вироблення приладь гончарного виробництва селянин повинен був, як правило, залучати кваліфіковану найману робочу силу — теслярів і ковалів. Незважаючи на примітивність техніки, кваліфіковані гончарі виготовляли високоякісний посуд — добре випалений, багатий формою, художньо орнаментований. Характерним для посуду XVII ст. є полива його ззовні і зсередини. Зрозуміло, що виготовлення такого посуду вимагало від ремісника значних затрат праці і певної кваліфікації.

Але чим більше часу ремісник-гончар віддавав своєму промислу, тим більше він відривався від землеробства, а далі міг і зовсім залишити його, бо, як правило, не тільки виготовляв свою продукцію, а сам і збував її на ближчих ринках—на торгах, базарах та ярмарках. Розвозили гончарі свій посуд і по селах та міняли його на збіжжя, переважно на жито «на відсип», тобто брали за посудину стільки зерна, скільки його входило в неї [3]. Обмінювали посуд на збіжжя на «відсип» ще й на початку XX ст. Цей обмін був далеко не еквівалентний — вигідний гончареві, а не селянинові.

Яким дрібним не був гончарний промисел, але характерним для нього є те, що продукція його виготовлялася не для власного споживання, а на ринок. Отже, гончар-

---

[1] *В. Січинський,* Нариси з історії української промисловості, стор. 40; Бібліотека АН УРСР у Львові, Відділ рукописів, № 4145.

[2] Źródła dziejowe, т. XVII, ч. II, стор. 128.

[3] *А. Шафонский,* Черниговского наместничества топографическое описание, стор. 322—323.

ний промисел являв собою дрібне товарне виробництво, і якась частина гончарів-промисловців могла, за сприятливих обставин, нагромаджувати капітал для розширення виробництва на основі найманої праці. Отже, гончарний промисел був теж одним з факторів соціального розшарування селянства.

Поруч з ткацтвом і гончарством велике місце серед селянського ремесла займала обробка дерева. Сільські ремісники виготовляли плуги, вози, сани, діжки, ночви, дерев'яний посуд, меблі, скрині для складання одягу тощо. Деякі із знарядь та домашніх речей селянин виготовляв сам взимку, коли не було землеробських робіт. Але виготовлення, скажімо, плугів, коліс, діжок, скринь потребувало спеціалізованої праці. Самі обставини життя вимагали того, щоб частина селян відривалася від землеробства і бралася за ремісничу працю. Займатися сільським ремеслом було вигідніше, ніж жити з сільського господарства з невеликим земельним наділом. Навіть при відбуванні панщини два дні землеробських робіт замінювали нерідко одним днем ремісничої праці.

Найбільш масовим видом ремесла по обробці дерева на селі, мабуть, слід вважати колісницьке та бондарське. Воно було розраховане не тільки на споживання в даному селі [1], а й на задоволення селян навколишніх сіл і містечок. Отже, бондарство й колісництво, як і гончарство, було розраховане на збут продукції на замовця чи на ринку, причому на збут масовому споживачеві. В окремих селах ремісники виготовляли вози на продаж і давали феодалові чинш возами. Так, в Калуській волості (Галицьке староство) 4 ремісники, складаючись, давали старості щороку одного воза [2].

Досить поширеними були на Україні промисли по обробці овечих шкур та хутра, гарбарський (виготовлення шкіри «простяк», юхти, підошви) та лимарський промисли. Причому гарбарі й лимарі ще більше, ніж кушніри, працювали на ринок. Цим самим селяни-промисловці цієї галузі поступово відривалися від сільського господарства. Проте слід зауважити, що гарбарський і лимарський промисли на селі були рідким явищем; вони зосереджувались головним чином в містах, частко-

---

[1] Слід мати на увазі, що середнє село складалося в той час з 10—15 дворів.

[2] Źródła dziejowe, т. XVIII, ч. II, стор. 128.

во в містечках. У вищезгадуваному містечку Нові Жорнища, наприклад, на 211 дворів було 8 кушнірів [1].

Інше становище було у сільських будівельників. Частина їх мала міцні зв'язки з землеробством, і будівельне ремісництво було для них додатковим засобом існування. Але поступово й частина будівельних працівників перетворюється в ремісників-спеціалістів, які працюють уже на замовників — спочатку на дрібних споживачів, а далі й на ширше коло.

У спеціалістах-будівельниках мали потребу феодали, коли будували свої палаци, за́мки, фортеці. Фортеці обгороджувалися на той час здебільшого дерев'яними стінами з баштами на них. Для спорудження фортеці потрібно було залучити велику кількість деревообробників, частина яких мала бути високої кваліфікації. Не можна також не згадати про будівництво церков у селах, яке теж потребувало кваліфікованої праці майстрів-будівельників.

Чимало сільських майстрів працювало для потреб розвинутого тоді річкового транспорту — будували шкути, ком'яги, дуби, човни тощо. У XVI—XVII ст. на Україні працювали тисячі водяних млинів. Основні роботи по будуванню млинів та їх постійному ремонту виконували також сільські будівельники.

Особливістю будівельного ремесла на селі було те, що воно не переростало в підприємства, які виробляли товари на ринок, але й воно відігравало певну роль у відокремленні промислової праці від землеробства.

Майже в кожному селі, що мало десятки дворів, були шевці і кравці. Шевське і кравецьке ремесло того часу не мало самостійного значення; воно, як правило, було допоміжним засобом існування для бідніших селянських родин, що не могли прожити з сільського господарства. Працювали такі ремісники на замовця, виготовляли речі з його матеріалу. Такі ремісники не мали або майже не мали зв'язків з ринком, точніше, не збували своїх виробів на ринку, де привілеї збуту належали міським цеховим ремісникам. Проте це не виключає того, що окремі сільські ремісники купували шкіру на ринку і з неї шили чоботи, а потім продавали їх. Але це було винятковим явищем. Отже, і шевське, і кравецьке реме-

[1] Бібліотека АН УРСР у Львові, Відділ рукописів, № 4145.

сло на селі не мало товарного характеру. Ці ремесла мали менше значення для соціального розшарування селянства, ніж інші, про які йшла мова вище.

Як відомо, чимало ремісників, головним чином ковальського та зброярського фаху, жило на Запоріжжі, зокрема в самій Січі, навколо неї, а також поблизу інших фортець. Про ремісників біля Кодацької фортеці писав Маріан Дубецький [1]. Як свідчив Дубецький, у передмісті Кодака була «слобідка» на 70 будинків і халуп, в яких жили «люди захожі» з віддалених околиць та з волості. Вони займалися ремеслом і торгівлею. Над самою річкою (Самарою) був базар, де продавали ремінь та інший дріб'язок. Отже, ремесло тут, хоч було дрібним, все ж мало товарний характер. Дубецький не пише, що саме, крім ременю, виробляли ремісники Кодацької слобідки. Можна припустити, що вони виготовляли насамперед зброю, конче необхідну козацтву в тій небезпечній обстановці, знаряддя виробництва, особливо неводи, а також бочки (для пакування риби, селітри), речі домашнього вжитку тощо. Ремісники Запоріжжя походили як з міщан, так із селян.

Економічний рівень різних ремесел і потенціальні можливості дальшого їх розвитку були неоднаковими. Такими ремеслами, як шевське і кравецьке, на селі міг займатися і бідний селянин, бо вони не потребували значних коштів на придбання знарядь виробництва, але й не створювали значних перспектив для економічного зростання. Інакше стояла справа з такими промислами, як кушнірський, лимарський, гончарський, соляний, залізоробний та залізообробний. Організація, наприклад, кушнірського промислу потребувала чималих коштів для придбання казанів, дубильних речовин, приладів і найму робочої сили для виконання певних попередніх робіт. Те ж саме і щодо організації рудень. Наприклад, в Зубковецькій рудні (Київщина) одного лише майна було на 200 зл [2]. Тому організація таких промислів була під силу тільки заможній частині селянства.

Слід вказати ще на одну серйозну перешкоду для розвитку сільського ремесла на Україні в ті часи. Міські

---

[1] *Maryan Dubiecki,* Kudak twierdza kresowa i jej okolice, Варшава, 1879.

[2] Україна перед Визвольною війною 1648—1654 рр., док. № 4.

й містечкові ремісники, об'єднані в цехи, різними засобами боролися проти ремісників сіл, які належали містам і містечкам, а старости підтримували цехи в цій боротьбі. Відомо, що староста містечка Баришівки на вимогу шевського цеху видав таке розпорядження: «По селах й деревнях, принадлежащих к местечку дабы никто не отважался делать того ремесле без ведома и позволения брати цеховой» [1].

Якщо дрібному сільському ремісникові не під силу було боротися з міськими цехами, то заможні селяни-промисловці, що тримали в оренді поміщицькі промисли, діяли, напевне, поза контролем цехів. А такі селяни вже зустрічаються в документах XVI—XVII ст. Наприклад, рудник Симон орендував рудню на р. Вижві (Ковельське староство), сплачуючи за неї щороку 40 кіп грошів; інший рудник, що тримав рудню в передмісті містечка Вижви, платив щороку 12 кіп грошів. У 1596 р. шляхтич Ян Боговитин уклав контракт з підданим брацлавського воєводи Яна Збаразького Яском про передачу йому в оренду маєтка в с. Шумському [2]. До того цей маєток орендував шляхтич Кротович за 84 копи грошів. У ті ж часи підданий того ж магната Я. Збаразького Кондратович орендував млин з валюшем у Радомиського каштеляна Андрія Фірлея. Коли через деякий час на цей млин вчинили напад орендарі Збаразького, то вони захопили тут 37 мац різного збіжжя і 4 копи 20 грошів готівкою [3].

У 1598 р. магнат Радзивілл віддав в оренду двом своїм селянам в с. Полонному два млини на 5 мучних кіл і ступне коло, а також валюшний млин, корчми, броварню на один казан, дві волоки і сіножать. За всі ці об'єкти оренди селяни платили щороку 130 кіп грошів. У тому ж році Радзивілл віддав в оренду підданим селянам Трухну і Поповичу корчми і 2 млини на 3 роки. Трухно мав щороку платити оренди по 49 кіп литовських, Попович повинен був усі «принадлежности» млинові набувати за свій рахунок. Тоді ж в с. Корчмові віддано було Радзивіллом в оренду селянам Є. Куль-

---

[1] Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца, кн. XV, вип. IV, 1902, стор. 203.

[2] ЦДІА УРСР, ф. 1, № 5935, Інвентар Ковельського староства; ф. 22, оп. 1, кн. 9, арк. 498—499.

[3] ЦДІА УРСР, ф. 22, оп. 1, кн. 9, арк. 562, 563.

гаю та А. Омеляновичу млин на 2 мучні кола, корчму і винокурню за 50 кіп на три роки. До них додавалась 1 волока і 7 моргів болотистої сіножаті. На початку XVII ст. селяни Овруцького староства орендували в старості нову рудню за 240 зл. (або 129 возів заліза) [1].

Взявши в оренду поміщицький маєток чи підприємство, селянин-багатій виявляв неабияку спритність в експлуатації свого сусіда-селянина і нагромаджував кошти для розширення власного господарства. Такий селянин з допомогою наймитів не тільки обробляв своє господарство, а й частково чи повністю відбував свої особисті повинності феодалові. Наприклад, інвентар с. Високого за 1636 р. (Руське воєводство) свідчить, що два селянина, які орендували у поміщика млин, посилали своїх «челядників» на роботу до феодала [2].

З особливою ясністю виявляється експлуатація селянина селянином на соляних промислах.

За даними ревізії 1566 р., в Галицькому старості (Руське воєводство) було 20 селянських соляних веж; згадуються селянські вежі і коло самого Галича [3].

У Дрогобичі існувало 39 селянських веж; вся «даровина» від цих веж, що давалася на старосту та на Львівську капітулу, оцінювалася в 212 злотих — суму, значну для того часу [4]. Отже, видобуток солі в селянських вежах значно перевищував розміри домашніх потреб.

У с. Количі було 11 селянських тронів, добуток на яких оцінювався в 70 зл.; за них селяни платили 10 зл. оренди. У с. Ясеничах (коло Котовської жупи) було 32 селянські черені. Селяни продавали сіль в містах або приїжджим купцям («гостям»). Селяни-торговці платили мита 10—14 грошів від возу, або 16 денарів від півмірки (1000 штук кружків). Усе річне мито дорівнювало 50 зл. У Ногоївській бані (Котовська жупа) «люди» (селяни або міщани) теж мали 30 череней. Мито платили, як і в Ясеничах; прибуток від промислу становив 50 злотих [5].

---

[1] Памятники Киевской комиссин..., К., 1852, т. 3, стор. 154, 155; Бібліотека АН УРСР у Львові, Відділ рукописів, № 4145, арк. 237—242.

[2] ЦДІА УРСР, ф. 23, оп. 1, спр. № 18.

[3] Жерела до історії України-Русі, т. 1, стор. 59, 85.

[4] *Там же*, стор. 39.

[5] *Там же*, стор. 40—41, 51.

У Долинській жупі було 113 «людських» веж. Виробники солі сплачували мито натурою—від воза по 3 маци солі. У другій жупі було 17 веж. Всього «людських» веж було 130 (159 тронів). В них вироблялося 1508 возів солі [1].

Фактів оренди соляних веж міщанами та селянами маємо досить багато. Так, міщанин Галицький орендує в 1566 р. у галицького старости вежі за 900 зл. У Дрогобицькому старостві в оренду здавалось 11 веж (12 тронів) по 15 зл. за трон. Орендарями виступали: Ілько Слотило, Лієш Слотилович, Хвилеч, Мацей Бургей, Захарко та інші [2]. У Перемиському старостві в м. Солі у вежі Війтовській 4 городники протягом 42 тижнів виварювали 672 колоди солі (кожна колода по 6 півмірок) на 313 зл. 18 грошів [3].

Навіть на дрібних селянських промислах обсяг робіт був такий значний, що й багатосімейному селянинові не під силу було провадити виробництво солі без найманої праці. Щоб виварювати сіль тільки на одній черені, потрібно було мати постійно трьох працівників — зварича, рубача, лопатника. Крім того, для організації підприємства по виварюванню солі потрібно було провести значні попередні роботи: викопати колодязі, виготовити прилади для витягування суровиці, бочки для пакування солі тощо. Щоб доставити дрова і вигідніше продати сіль, необхідно було мати ще й транспорт. Зрозуміло, що організувати таке підприємство селянин міг тільки за допомогою найманої робочої сили; причому, частина її повинна була бути кваліфікованою (зварич, лопатник, бондар тощо). Існували більш-менш сталі ціни по оплаті праці найманих робітників: зваричеві та лопатникові платили від кожної колоди виваренної солі по 8 денарів, а рубачеві — по 6 грошів [4]. Подібні явища бачимо в цей час і на соляних промислах Росії [5].

---

[1] Жерела до історії України-Русі, т. I, стор. 68—70.
[2] *Там же*, стор. 59, 201—202, 203.
[3] *Там же*, т. II, стор. 4.
[4] *Там же*, стор. 39.
[5] *Н. В. Устюгов,* Солеваренная промышленность Соли-Камской в XVII в. К вопросу о генезисе капиталистических отношений в русской промышленности, М., 1957; *В. Г. Гейман.* Соляной промысел гостя И. Д. Панкратьева в Яренском уезде в XVII в. (Материалы по истории русской промышленности), «Летопись занятий

На дрібних селянських соляних підприємствах 60-х років XVI ст. була вже значна кількість міцних селян-підприємців, що володіли чималими капіталами. Як зазначається в акті комісарського галицького суду від 1638 р., у багатьох селянських родин, які мали соляні промисли в с. Наздеєві та Раковому, було пограбовано старостою від 100 до 400 возів дров. Крім того, у Яця Жуковича взято 150 зл. і кілька сот копиць сіна, у Яця Кляча — 240 зл., у Леся — 20 000 кружків солі, у Павла Скульського — 380 зл. Під час наїзду було спалено 17 селянських соляних веж, кожна з яких коштувала 300 зл.[1]

Як зазначалось вище, селян, які орендували соляні підприємства, було немало. Причому в ролі солеварів не обов'язково виступав заможний селянин. У м. Солі (Перемиське староство) на 1 троні виварювали сіль 4 городники «своїми власними дровами», причому продукція цього трона досить значна — 674 колоди за 42 тижні на суму 313 зл. 18 грошів. При успішному веденні цього підприємства кожен городник міг дати достатню суму грошей і для придбання окремого трона, а окремий трон вимагав уже обов'язково найманої праці.

Отже, селянська соляна промисловість, як і інші промисли, сприяла соціально-економічному розшаруванню селянства.

Розшаруванню селянства сприяла і торгівля. Заможне селянство, нагромадивши певні суми грошей, вкладало їх у торгівлю, що, як відомо, була одним з могутніх джерел первісного нагромадження капіталу. Окремі селяни вели досить значні торговельні операції. Так, піддані С. Конєцпольського з Брацлавщини та брацлавського хорунжого Дзика купували й продавали волів. Гнат Павлишин продав у 1638 р. львівському купцеві

Археографической комиссии за 1927—1928 годы», вып. 35, Л., 1929, стор. 7.

[1] Видавничий портфель Архівного управління УРСР, док. № 16, стор. 95. Див. також праці *Є. Дракохруст,* Галицкое Прикарпатье в XVI в. и движение опришков, «Вопросы истории», 1948, № 1; *М. Горн,* Классовая борьба крестьян Русского воеводства накануне Освободительной войны 1648—1654 гг., кандидатська дисертація; *Ю. Гроссман,* Экономическое положение королевских крестьян Червоной Руси первой половины XVII в., кандидатська дисертація.

Боїму 70 відгодованих волів, а Григорій Шкута — 48, по 22 і по 27 зл. за голову [1].

З усього сказаного можна зробити висновок, що виключно промислово-ремісничою діяльністю займалася досить обмежена кількість селянських дворів, більша ж частина селян-ремісників поєднувала ремісничо-промислову діяльність з сільським господарством. Причому ремесло для таких селян було побічним заняттям. Здебільшою ремісничою діяльністю займалася частина сім'ї, і само ремесло грунтувалося на сировині, що вироблялася в селянському ж господарстві.

Деякі галузі селянського ремесла (шевство, кравецтво) не мали або майже не мали зв'язків з ринком, а працювали на індивідуального селянина-замовця; речі виготовляли з матеріалу замовця, рідше — з матеріалу ремісника. Інші ж галузі ремісничої промисловості (гончарство, ткацтво, бондарство) були розраховані як на задоволення потреб самого ремісника, так і на збут на ринку, тобто вони мали до деякої міри вже товарний характер.

Втягнення селянина-ремісника і селянина-промисловця в товарно-грошові відносини сприяло нагромадженню ним грошей і залученню до виробництва найманих робітників. З приводу селянських промислів В. І. Ленін писав, що найдрібніші промисловці «стоять вище від середнього селянства станом свого землеробства... в промисловці-хазяїни і хазяйчики потрапляють тільки порівняно заможні селяни. Селянська ж біднота постачає переважно не хазяїнів-промисловців, а робітників-промисловців» [2].

Хоч ці вказівки В. І. Леніна стосуються пізнішого часу, вони мають методологічне значення і для розуміння тих процесів, які відбувалися в селянському ремісничо-промисловому виробництві на Україні в другій половині XVI—першій половині XVII ст. Звичайно, у XVI—XVII ст. були зовсім інші масштаби ремісничо-промислового виробництва на селі, ніж у XIX ст., незрівнянно слабші зв'язки його з ринком, набагато меншою була питома вага найманої праці, та й сам носій цієї праці не завжди був вільною людиною — отже, відбувалися

---

[1] *W. Łoziński*, Prawem i lewem, Львів, 1903, стор. 613—614.
[2] *В. І. Ленін*, Твори, т. 3, стор. 316.

ще тільки початкові процеси відриву ремесла від сільського господарства. Але важливо те, що ці процеси, з'явившись на певному етапі розвитку продуктивних сил, стали тією силою, яка з історичною закономірністю діяла в напрямі поглиблення майнової нерівності серед селянських господарств і виникнення принципіально нового явища — соціального розшарування селянства.

* * *

Підсумовуючи вище сказане, слід відзначити, що основною галуззю сільського господарства України XVI—першої половини XVII ст. було землеробство. Землеробська техніка досягла в той час значного розвитку; плуг з залізним лемешем став основним знаряддям обробітку землі в усіх районах України.

Головною тягловою силою в землеробському господарстві були воли, допоміжною — коні. Згодом, із зменшенням норми надільної землі селянам і захопленням феодалами значної частини сервітутних пасовищ, кількість робочої та іншої худоби у селянства скорочується, замість волів частково застосовуються коні.

Основною системою рільництва було трипілля. Лише в північних поліських районах поряд з трипіллям існувала і вирубна, а в південно-східних — частково перелогова система. У районах трипілля виснажені землі удобрювалися гноєм (як в поміщицьких, так і в селянських господарствах).

Базою поміщицького господарства було селянське господарство; поміщицьку землю обробляв селянин своїм інвентарем. Власні воли і плуги в поміщицьких господарствах були винятком — вони застосовувались тоді, коли не вистачало селянського інвентаря для обробітку панської землі. Феодал ішов не шляхом емансипації свого господарства від селянської примусової праці і селянського реманенту, а шляхом виконання всіх робіт примусовою працею селянина й селянським реманентом.

Середню врожайність можна визначити на Україні таку: в більшій частині Руського воєводства, в середніх і південних районах Волині, на Північному Поділлі, в центральних районах Київщини врожайність озимих культур у поміщицьких фільварках становила сам-5, а в північних поліських — сам-3—3,5. Урожайність ярих

трохи нижча. У несприятливі роки (які бували часто) урожайність різко знижувалась.

Землеробське господарство в цілому давало більше продукції, ніж її споживало населення країни. На поміщицький двір ішла тільки частина фільваркового хліба, а друга, більша частина збувалася на внутрішньому і зовнішньому ринках. Лише в південно-східних прикордонних районах невеликі за розмірами фільварки мали до другої чверті XVII ст. в основному натуральний характер. Невеликі лишки хліба були і в селянських господарствах, що мали половинні наділи, а в окремих заможних селян вони досягали сотень пудів. Ці лишки також збувалися на ринку.

Друге місце в сільському господарстві займало тваринництво. У підгірних районах Галичини, на Брацлавщині і у південно-східній Київщині майже до другої чверті XVII ст. воно було основною галуззю селянського господарства, в інших районах — другорядною, але в окремих маєтках феодалів було досить розвинуте і мало нерідко товарний характер. Майже на всій території України розвинуте було поміщицьке рибальське та бджільницьке господарство. І перше й друге в окремих районах мало товарний характер. Селянське рибальство і бджільництво було натуральним господарством.

З поміщицьких промислів найбільш розвинутими були промисли по переробці збіжжя (млини, гуральні та броварні), залізоробні, поташні і селітряні підприємства. Розвинуті були також соляні промисли. Млини з валяльними волюшами при них та ступами працювали на водяній енергії (вітряки були винятковим явищем). У залізоробному виробництві ручне сиродутне горно було також замінене горном, що діяло за допомогою водяного кола.

У залізоробних, поташних, селітряних та інших промислах феодали використовували як примусову працю кріпаків, так і працю вільнонайманого міського і сільського населення. На цих підприємствах існував певний поділ праці; ряд підприємств того часу являв собою перший етап мануфактури.

Місто в цілому задовольняло потреби населення в ремісничих виробах. Але умови для розвитку міського ремесла і для виділення з ремісницької верхівки підприємницьких елементів, які, нагромадивши засоби, органі-

зовували підприємства мануфактурного типу, були обмежені. Цьому перешкоджали право власності феодалів на землю, монопольні права їх на промисли і привілеї в торгівлі, а також низький матеріальний рівень життя народних мас.

Промислово-виробничою діяльністю на селі займалася обмежена кількість селянських дворів — близько 3%, причому більша частина їх поєднувала ремесло з сільським господарством, яке було основним заняттям. Деякі галузі селянського ремесла (наприклад, шевство, кравецтво) мали слабі зв'язки з ринком; інші галузі (ткацтво, гончарство, бондарство) мали в значній мірі товарний характер. Такі ремісничі господарства втягувалися в товарно-грошові відносини, до них залучалася наймана праця; в окремих господарствах нагромаджувалися необхідні кошти, і ремісники перетворювалися в підприємців-мануфактурників, представників нового народжуваного класу — буржуазії.

Але щоб глибше з'ясувати питання про можливості зародження нових виробничих відносин в країні, треба дослідити процеси, які відбувалися в основному виробничому класі того часу — селянстві, розкрити насамперед характер феодальної ренти, еволюцію її форм, норм експлуатації, масове розшарування селянства щодо кількості землі та худоби, зв'язки селянського господарства з ринком, ступінь втягнення його в товарно-грошові відносини, селянську оренду землі тощо. Ці процеси були взаємозв'язані і визначали певний етап в поступальному розвиткові селянства як основного виробничого класу феодальної епохи.

II. ФЕОДАЛЬНІ ПОВИННОСТІ ЗАКРІПАЧЕНОГО ТА ЗАЛЕЖНОГО СЕЛЯНСТВА

Досліджуючи становище українського селянства кінця XVI — першої половини XVII ст., автор даної праці прагнув з'ясувати різноманітні форми феодальних відносин, враховуючи конкретно-історичні умови, насамперед розвиток продуктивних сил в країні в цілому, розвиток різних галузей господарства в окремих районах, рівень товарно-грошових відносин, співвідношення сил у боротьбі антагоністичних класів, географічні фактори, вплив зовнішніх обставин і т. д.

У даній праці не висвітлюється правове становище вотчини, лена, оренди, заставного маєтку тощо. Не висвітлюються і ті юридично-політичні відносини, які встановлювались між сюзереном і васалом. Ці питання в якійсь мірі з'ясовані в історіографії. Автор виходив з того факту, що в усіх цих видах феодального володіння з його правами і внутрішнім устроєм відбувалося в різних формах привласнення додаткової праці чи додаткового продукту безпосереднього виробника. У даній праці і розглядаються форми ренти і ступінь експлуатації безпосереднього виробника в залежності від конкретних, або, як висловлювався К. Маркс, «емпіричних» умов та обставин.

Відносини між класом феодалів і залежним від нього селянством на Україні в кінці XVI — першій половині XVII ст. визначалися насамперед тим основним фактом, що вся земля належала феодальній державі, приватним землевласникам і церкві, які на певних умовах наділяли нею селян. За користування земельними наділами селяни повинні були сплачувати феодалам земель-

ну ренту; її розмір і визначав ступінь (або норму) експлуатації селянства, тобто відношення додаткового продукту до необхідного.

1. Повинності селян в Руському воєводстві [1]

Виробничі відносини між феодалами і селянами на Україні кінця XVI — першої половини XVII ст. характеризувалися винятково великою різноманітністю в окремих районах країни, іноді навіть в окремих ключах (групах сіл або маєтків) в одному і тому ж районі. Найвищий рівень феодальної земельної ренти був у Руському воєводстві. Це пояснюється насамперед порівняно високим економічним розвитком цієї території України, зокрема вищим рівнем розвитку міст і товарно-грошових відносин, більшою місткістю внутрішнього ринку, а також міцністю державних органів феодальної влади.

В посиленні експлуатації селянства в Руському воєводстві значну роль відігравав швидкий розвиток феодального земельного права на цій території України. Ще в 1588 р. було конституційно узаконено, що в Галичині і на Поділлі феоди і лени вважаються як вічні спадкові надання, а не як дідичні [2]. На цей час селянство Руського воєводства, яке раніше користувалося коли не правом власності на землю, то принаймні правом спадкового володіння, — втратило будь-які права на неї. Проголошене шляхетським класом право власності на землю існувало не лише de jure, воно міцно ввійшло в побутове життя країни. І, нарешті, всю систему відносин між феодалами й селянами оформляло кріпосне право, яке ставило селян в юридичну і політичну залежність від своїх володільців, аж до права феодалів застосовувати щодо селян заходи не тільки позаекономічного примусу, а й покарання на смерть.

Останнім часом з'явився ряд праць, в яких висвітлюється становище селянства Галичини кінця XVI — першої половини XVII ст. Слід, наприклад, відзначити

---

[1] До Руського воєводства, як адміністративної одиниці, входили тоді не тільки західні райони України, населені українцями, а й прилеглі до української території на півночі і заході райони з білоруським та польським населенням.

[2] Volumina legum, т. I, Петербург, 1859, арт. 1230.

дисертації Ю. М. Гроссмана [1] та М. П. Герасименка [2]. М. Герасименко наводить цікаві дані про значну диференціацію селян на початку другої половини XVI ст. Проте недоліком праці Герасименка є те, що він часткові дані поширює на все селянство Руського воєводства, узагальнює їх. «Кметь у своїй заможності стояв на такому рівні, — пише він, — що після розрахунку з власником землі, з паном, він безтурботно міг дбати за нагромадження» [3].

В економічному житті Руського воєводства велику роль відігравали географічні умови. У найменш сприятливих умовах перебувала південна частина воєводства. По ній протікали річки, що впадали в Чорне море, — Дністер, Прут і Стир з густою сіткою приток. Але ці річки не мали значного торговельно-економічного значення, бо Чорне море в той час було власне внутрішнім водоймищем Турецької імперії, а економічні зв'язки України з Туреччиною були обмежені. До того ж деякі річки були непридатні для судноплавства. Уздовж західних і південно-західних кордонів воєводства проходили високі Карпатські гори, які в значній мірі перешкоджали налагодженню економічних зв'язків з Угорщиною. Нарешті, як зазначалось вище, Руське воєводство було відкрите для нападів татар.

У кращому становищі перебувала північно-західна частина Руського воєводства. Західним Бугом і системою дрібних річок, що впадали у Віслу, ця частина була зв'язана з польським та німецьким ринками, а також з балтійськими портами. По них в широких масштабах сплавлялися до Вісли і далі на Гданськ хліб, дерево, гонта, поташ, селітра, мед, віск, шкіра тощо. Ряд внутрішніх сухопутних шляхів зв'язував територію Руського воєводства з головним економічним центром України Львовом, а від нього йшли торговельні шляхи на Козимеж, Торунь, Вроцлав, Краків, Кам'янець-Подільський,

---

[1] *Ю. М. Гроссман,* Экономическое положение королевских крестьян Русского и Белзского воеводства в первой половине XVII века, Рукописний відділ бібліотеки ім. Леніна, ДК 49/3623.

[2] *М. П. Герасименко,* Особливості аграрного розвитку на українських землях колишньої Галицької Русі в епоху феодалізму, Бібліотека Інституту економіки АН УРСР, С., ф. 253, дисертація.

[3] *Там же,* стор. 171.

Володимир, Луцьк, Київ і далі на Чернігів, Брянськ, Москву [1].

Руське воєводство відрізнялося в економічному відношенні від інших районів України тим, що в ньому було порівняно багато міст. У 30—40-х роках XVII ст. у воєводстві налічувалося 177 міст. Багато які з них були центрами ремесла, торгівлі і промислів. Тому в Руському воєводстві існував для продуктів сільського господарства ширший міський ринок, ніж в інших воєводствах.

Природні умови для розвитку землеробства в Руському воєводстві були в цілому сприятливі, за винятком деяких підгірних районів, де селянство займалося, крім скотарського господарства, добуванням солі.

Продуктивні сили в сільському господарстві Руського воєводства мали деякі особливості. Насамперед тут неподільно панував плуг з залізним лемешем, соха в першій половині XVII ст. майже зовсім зникає. Основною тягловою силою в селянському господарстві були воли, причому коли в другій половині XVI ст. для тяглового господарства нормою було чотири і більше голів робочої худоби, то в 30—40-х роках — тільки 3 голови, здебільшого два воли і один кінь.

Наявною тягловою силою селянство обробляло як свою землю, так і землю феодала. Феодали Руського воєводства не прагнули забезпечити своє господарство власним живим і мертвим реманентом. Воли і плуги, що зустрічаються в окремих інвентарях поміщицьких фільварків, відігравали допоміжну роль до селянського реманенту. Щоб підвищувати урожайність, феодали угноювали поля. Гній на панські землі вивозився не тільки з поміщицьких, а й з селянських господарств. Феодал Корнякт, наприклад, від кожного селянського двору вимагав давати йому по 1 колоді гною [2].

Інвентарі фільварків дають підставу вважати, що середня врожайність у Руському воєводстві була сам-5 — сам-6. При такій урожайності селянське півланове господарство спроможне було дати таку кількість хліба, яка задовольняла продовольчі потреби сім'ї в 5—7 душ.

---

[1] *І. Крип'якевич,* Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст.

[2] ЦДІА УРСР, ф. 749, оп. 1, № 57.

Крім того, селянин якусь частину врожаю продавав; без цього він не зміг би сплачувати феодалові грошову ренту, державні податки, купувати реманент, одяг та інше.

Щоб правильно з'ясувати характер селянського господарства, його необхідно розглядати в тісному зв'язку з розвитком феодального господарства, насамперед панського фільварку, бо саме вимоги останнього і визначали становище селянства. Переважаючим видом господарства феодалів у Руському воєводстві було землеробське зернове господарство; на другому місці стояло комбіноване господарство — зернове і скотарське, на третьому — промисли. Як відзначено вище, майже в усіх районах були розвинуті ті чи інші промисли — борошномельні, пивоварні, горілчані, поташні, залізорудні, соляні, селітряні та інші.

Характерною особливістю всіх трьох видів господарства феодалів Руського воєводства була їх значна товарність уже в другій половині XVI і особливо в першій половині XVII ст. Причому рівень товарності господарств залежав від ряду об'єктивних умов: наявності достатньої робочої сили, розвинутих міських ринків, вигідних і безпечних торговельних шляхів (сухопутних і річкових).

Нарешті, особливістю господарства феодалів Руського воєводства було те, що в кінці XVI — першій половині XVII ст. в них розвиток продуктивних сил відбувався в цілому по висхідній лінії, хоч окремі господарства й переживали кризу, а деякі навіть гинули. Як позначався цей розвиток продуктивних сил на селянському господарстві — скажемо після висвітлення конкретного економічного матеріалу з ряду фільварків.

* * *

У даній праці повинності селян розглядаються головним чином за джерелами державних володінь, оскільки від них лишилося більше документального матеріалу з XVI і першої половини XVII ст., ніж від приватних. Одночасно використовуються і дані приватних маєтків або державних володінь, що перебували в заставі чи посесії у приватних осіб.

В літературі встановилася думка, що норма експлуатації селянства в державних володіннях була нижча, ніж у приватних. Взагалі ця думка правильна, якщо порівнювати маєтки в одному і тому ж районі. Слід підкреслити, що коли ми порівнюємо дві категорії селян — державних і приватних — і говоримо, що становище перших було краще, то це зовсім не означає, що воно було добре чи, принаймні, задовільне для всіх господарств цієї категорії. Становище і цієї категорії було тяжким і з кожним десятиліттям погіршувалося, по-перше, внаслідок систематичного обезземелення селянства. По-друге, протягом досліджуваного часу неухильно зростали норми експлуатації селянства. Про це говорять такі об'єктивні свідки того часу, як ревізії та інвентарі староств і окремих маєтків, що проводились час від часу за розпорядженням короля, особливо з нагоди переходу маєтків у тимчасове володіння від одного феодала до другого. І, по-третє, протягом століття надмірно зросли державні податки.

Вище відзначалось, що становище селян в окремих воєводствах, староствах чи навіть в окремих маєтках воєводства було неоднакове. Як правило, вищий рівень повинностей був у районах з більш розвинутими товарно-грошовими відносинами або значними торговельними шляхами, а також в місцях зосередження військ.

Руське воєводство відрізнялося від інших воєводств України тим, що тут порівняно багато маєтків належало державі. Щодо форм і норм експлуатації селянства воєводство мало виняткову строкатість.

Ось, наприклад, люстрація Галицького староства від 1555 р.[1] Економічним центром староства було тоді невелике місто Галич. Воно мало свої державні промисли: дві солодовні, виробництво гонти в невеликому розмірі, соляні жупи (7 веж), які орендував галицький міщанин за 915 зл. та 5 возів солі. До замку належала пасіка на 80 пнів.

Староство мало тільки два фільварки: Хорошківський та Большівський. Урожай першого становив: жита — 200 кіп, вівса — 250, ячменю — 100, проса — 30,

---

[1] Biblioteka ordynacyi Krasinskich, т. II, Варшава, 1876, стор. 354—402.

Частину маєтків у цьому старостві (три фільварки) король віддав магнатові Синявському, і в наш розгляд вони не входять.

гречки — 30 кіп, гороху — 1 скирда. У фільварку була худоба та птиця: корів — 46, іншої худоби — 10 голів, свиней — 30, гусей — 34 [1]. Урожай Большівського фільварку був більший: жита — 700 кіп, пшениці — 600, ячменю — 400, вівса — 700, проса — 40, гречки — 200 кіп, гороху — 1 скирда. У фільварку було також 30 корів, 57 волів, 13 телят, 71 вівця, 20 свиней, 80 штук гусей [2].

Всього збіжжя староста одержував з обох фільварків разом з скіпчиною (крім королівської ріллі) на 1363 зл. На утримання дворової челяді та на висів витрачалася п'ята частина урожаю. Невелика частина врожаю, головним чином вівса та ячменю, йшла на годівлю худоби, решта збіжжя продавалася. Ревізори зауважили, що під Замковою горою є дуже добрі, урожайні лани і що «був би фільварок дуже добрий на тому грунті, але так з уряду сказано, що нема ким обробляти землі» [3].

Отже, розвиток фільваркового господарства упирався в проблему робочих рук. Місцевого населення в цьому районі було ще мало, бо залюднення старостава відбувалося повільно через часті татарські напади. Однак процес колонізації селянством цієї території відбувався, хоч і не досить інтенсивно. Ревізори відзначили, що раніше селяни обробляли королівське поле за копу, а тепер уже осіло 37 господарів на 32 дворищах, і вони платять від дворища по 2 зл. чиншу та по 2 гроші подимного.

Повинності цих новоосілих були такі: по 3 дні на рік косити траву, висушити сіно, згребти і відвезти його, куди накажуть; дати 20-го барана, 20-го вепра, 10-й пень бджіл, а на стацію (приїзд пана) — ялівку (громадою), вівса по півмацки від двору і по курці. Селянин повинен був також виконувати чисто військові повинності: мати доброго коня, каптан і шолом, лук та рогатину і вирушати на вимогу старости Коломийського чи Галицького у гори на відбирання данини або навіть виїжджати за кордон.

---

[1] Biblioteka ordynacyi Krasinskich, т. II, Варшава, 1876, стор. 372.

[2] *Там же,* стор. 372—373.

[3] *Там же,* стор. 373.

У володінні зазначених двох фільварків і Галицького замку було 8 сіл [1]. Повинності селян були від лана чи дворища такі: чиншу — по 7 грошів, пшениці— по 4 маци, вівса — по 4 маци, по 2 курки, яєць — по 12 штук, конопляного прядива — по 1 ліктю. Про городників сказано, що «тільки послуги чинять до замку, які накажуть»; але ті городники, що мали ще трохи землі чи бджоли, давали бджільницьку десятину, сьомого року поволовщину і 20-го вепра.

У деяких селах було відхилення від цієї норми. У селі Яниці, наприклад, 32 двори чиншу платили по 10 грошів, а натурою давали: по 12 мац вівса, по 1 маці хмелю, по 10 ліктів конопляного прядива, по 1 возу сіна, а також по 2 курки і 20 яєць; крім того бджільницьку десятину і поволовщину 7-го року, 20-го вепра. Як бачимо, основною формою ренти тут була рента продуктами, яка на той час була досить високою.

Галицьке староство було багате на дубові, букові та соснові ліси, в яких були полонини, придатні для випасу худоби. Чимала частина селян займалася тваринництвом. Гірські села давали феодалам теж в основному ренту продуктами. Так, кожен вівчар давав старості по 1 барану, по 1 сиру та іншу данину. За випас у державних лісах староста одержував з чотирьох сіл 32 вепри. Невелика частина селян займалася солеварінням. На 4-х соляних промислах був 21 селянський трон, кожний з яких давав 16 гривен прибутку.

Отже, у Галицькому старостві фільваркове господарство в середині XVI ст. ще не було розвинуте, що в значній мірі визначало як господарську діяльність селян, так і їх феодальні повинності. Нормовані повинності полягали в постачанні продуктів землеробства. Крім них, староста діставав ще ряд прибутків, які давали промисли: стави — 333 зл., млини — 845 зл. [2]

У 1582 р. було складено новий інвентар Галицького староства [3]. Впадає у вічі насамперед зростання обох фільварків; крім того, з'явився новий фільварок —

---

[1] Дев'яте село, Вікторове, перебувало ще на волі.
[2] Biblioteka ordynacyi Krasinskich, стор. 372.
[3] AGAD, Архів Скарбу коронного, h. VI, H I, I.

Вікторовський. Урожай фільварків у 1581 р. був такий (в копах):

Назва культур	Фільварки		
	Большівський	Хорошівський	Вікторовський
Жито	862	100	—
Пшеницяя	600	200	150
Ячмінь	900	—	150
Овес	866	500	300
Гречка	600	300	100
Просо	200	100	20
Горох	2 скирди	1 скирда	—
Сіно	23 „	21 „	20 стогів

Отже, протягом 27 років збір зернових в цілому по Галицькому старостві зріс у півтора-два рази, а по таких культурах, як гречка і просо, — у 4 — 4,5 раза. Поліпшене було рибне господарство; большівський став давав 1000 флоринів прибутку.

Ще детальніші інвентарі маємо по таких південних староствах, що перебували в інших географічних умовах: Стрийському, Самбірському та Дрогобицькому за 1568 р.[1]

Стрийське староство було розташоване на гористій місцевості, де озимі культури родять погано, а подекуди й зовсім не родять, і через те населення тут майже не займалося землеробством; розвинуте було головним чином скотарство. Тут не було і фільварків. Про повинності записано, що селяни давали переважно свиней, овець, рогату худобу, траву і трохи жита. Селяни також повинні були ремонтувати замкові укріплення, постачати замкові дрова.

Гірські села Стрийського староства перебували на волоському праві. «Князь», що стояв на чолі сільської громади, розподіляв землю між дворищами і збирав податки для старости. Були села й на німецькому праві, вони були розташовані головним чином на рівнинах, придатних для землеробства.

Староство Самбірське було економічно більш розвинутим, ніж Стрийське. У нього було вже 7 філь-

[1] AGAD, Метрика Литовська, L IV, B. № 22.

варків: Самбірський, Замковий, Ваньовський, Дубравський, Бобинський, Нестківський, Купнівський. Крім них, відійшли у володіння шляхтичів Озиминський, Дублянський, Пруський, Ішанський, Черніховський фільварки. Отже, Самбірське староство наприкінці XVI ст. являло собою район високорозвинутого фільваркового господарства.

Наводимо дані про збір сільськогосподарських культур у Самбірському фільварку [1].

Назва культур	Висів у колодах	Урожай (в копах)			
		1564 р.	1565 р.	1566 р.	1567 р.
Пшениця . .	50	1200	1109	1000	978
Жито	10	140	450	400	462
Ячмінь	16	242	646	534	477
Овес	60	300	1208	1000	1375
Гречка . . .	3	—	30	40	—
Горох	1 1/2	18	33	50	65
Просо	1/2	—	—	—	—
Коноплі . . .	1/2	(90 колод, 6 півмірок)	3/3	—	—
Льон	1/2	90 колод	1/2	1/4	—
Мак	1/300	2/8	6/8	7/8	—

Ревізори внесли в інвентар додаткові дані про урожайність. За 1564 р. вони були такі:

1200 кіп пшениці дали 300 колод зерна
140 „ ярого жита „ 53 2/8 „ „
140 „ кіп жита „ 54 4/8 „ „
640 „ ячменю „ 234 6/8 „ „
1208 „ вівса „ 453 „ „
30 „ гречки „ 11 2/8 „ „
33 „ гороху „ 61 1/2 „ „

Ревізори відзначали, що крім $1^1/_2$ колоди пшениці, що витрачались на харчування челяді, і 50 колод на насіння, для продажу лишалось $248^4/_8$ колоди на суму 804 зл. (рахуючи колоду по 3 зл. 6 грошів). Жита лишалось для посіву 10 колод, на утримання урядника і челяді $11^3/_8$, для продажу йшло $31^2/_8$ колоди на суму 57 зл. 14 грошів (рахуючи колоду по 1 зл. 26 грошів). Ячменю на насіння — 16 колод, на харчування че-

[1] AGAD, Метрика Литовська, IV, арк. 258—259.

ляді — півтори колоди, вівса на насіння $62^2/_8$ колоди. Решта ячменю і вівса також пішла на продаж [1]. Отже, Самбірський фільварок давав велику для свого часу товарну продукцію.

Урожайність решти 5 фільварків за 1566 р. подамо сумарними даними. Так, жита зібрали 2230 кіп (16,3%), пшениці — 2701 (20%), ячменю — 2550 (18,7%), вівса — 3345 (24,5%), гречки — 2608 (19%), проса — 50 (0,3%), гороху — 156 (1,2%), а всього зернобобових — 13640 кіп. Крім того, була ще невелика кількість конопель, маку, льону.

Впадає в очі великий процент пшениці в цьому старостві, яка мала тоді особливо високу ціну порівняно до інших культур, а значить, давала фільваркам і високі прибутки. Інвентар свідчить про неухильне зростання товарності фільварків. Прибуток від зернових культур протягом чотирьох років зростав так: 1564 р. — 995 зл. 4 гроші, 1565 р. — 1437 зл. 10 грошів, 1566 р. — 1258 зл. 14 грошів, 1567 р. — 1000 зл. (без ярих культур) [2].

Худоби у 6 фільварках було: корів — 129, волів — 23 (тільки в одному Самбірському фільварку), бугай — 1 [3], бичків — 31, іншої молодої худоби — 149 голів. Скотарство фільварку теж мало товарний характер. На продаж ішли бички після випасу, масло й сир, які давали 10 зл. 21 гріш прибутку [4].

Економічне становище фільварків Самбірського староства насамперед і визначало як норми, так і форму експлуатації підлеглих селян. На жаль, ревізорами не позначена відробіткова рента, а лише продуктова та грошова. У с. Мшанці селяни платили чиншу по 1 зл. 15 грошів $4^1/_2$ денари від дворища, півдворищні — половину цієї норми. У с. Волиці півдворищні платили по 1 зл. 17 грошів. Крім цих встановлених грошових норм були ще різні повинності натурою і грішми. Селяни, наприклад, повинні були лагодити загату біля замку, возити дерево, платити за випас по 2 гроші та ін. [5]

---

[1] AGAD, Метрика Литовська, IV, арк. 250—260.

[2] *Там же*, арк. 250—253.

[3] Певно, в інвентарі не в усіх фільварках показана кількість бугаїв, але, як правило, вони були в кожному фільварку.

[4] AGAD, Метрика Литовська, IV, арк. 253.

[5] *Там же*, арк. 28—30, 31.

В інших селах повинності були такі. Наприклад, в с. Ломна, що знаходилося в лісах, дворищні платили чиншу по 3 зл. 6 грошів, півдворищні — 1 зл. 19 грошів. Крім того, за баранів — по $6^1/_2$ гроша, за звільнення від роботи — по 1 зл. 18 грошів, за ягнят, сир, підпруги — по 5 грошів, на воли та овець збірного — по 15 грошів. З селян гірських районів, які займалися вівчарством та свинарством, стягували ще данину, яка «дається над чинш і поплатки». Коли староста чи підстароста приїжджав у гори для збирання данини, селяни мусили давати йому ще кухонного по 1 грощу (що загалом становило 69 зл. 14 грошів) [1], під час повторного приїзду ця сума подвоювалася.

Розмір данини в гірських скотарських районах був такий: 20-й баран, а від 30 голів — барана і цапа, або ж по 18 грошів за барана. З земянських сіл брали по 3 барани і по 3 сири від 100 голів. Всю баранячу данину обраховано в 100 зл., а данину від свиней—в 500 зл. [2]

Крім землеробства і скотарства, частина селян Самбірського староства займалася солеварінням. Ревізори записали, що в нагуєвицьких жупах «тільки хлопи сіль варили» [3]. На жаль, розміру цих селянських промислів не позначено.

Іншу картину селянського життя маємо в Дрогобицькому старості. Ось інвентар тієї частини його, що була віддана в 1568 р. подільському воєводі Я. Стареховському. Тут описано 9 сіл і 2 фільварки — Дрогобицький та Голецький. Урожай двох фільварків становив: жита — 708 кіп, пшениці — 210, вівса — 1400, ячменю — 530, гречки — 170, гороху — 100 кіп, а разом — 3118 кіп. Отже, фільварки ці слід віднести до типу середніх. Обидва фільварки після залишення частини урожаю на насіння решту продали за 1081 зл. 16 грошів. Крім того, сіножаті давали 334 зл. 10 грошів прибутку [4].

Скотарське господарство було невелике. В обох фільварках налічувалось 37 корів, 23 телиці та бички, 8 те-

---

[1] AGAD, Метрика Литовська, IV, арк. 38, 288.
[2] *Там же*, арк. 29, 289, 390.
[3] *Там же*, арк. 302.
[4] AGAD, Архів Скарбу Коронного, IV, B. № 22, арк. 511—513, 514.

лят і 2 бугаї. У цих фільварках також вироблялося масло і сир для продажу.

Цікаві дані про товарність фільварків подає інвентар володіння Медика (Дрогобиччина) за 1570 р.[1] З 15 брогів (стогів) озимого жита було продано 5 брогів. Пшениці озимої вродило $68^1/_2$ колоди, з них продано 29 колод; з 11 брогів ячменю продано 5, гороху та гречки — половина, проса — 3 колоди, сіна — на 18 злотих. Не продавали тільки вівса, якого було 40 брогів; він витрачався на годівлю 40 жеребців. Скотарство, свинарство і птахівництво в цьому господарстві мало теж товарний характер. Тут також були розвинуті для того часу соляні промисли (дві соляні черені в с. Модуш, що належали старості, і одна — підстарості).

Селянські повинності були дуже різноманітні, оскільки селяни окремих сіл Медицького володіння були на різному правовому становищі: частина їх перебувала на німецькому, а частина—на волоському праві. Так, 21 дворищне господарство с. Губичого платило по 19 грошів чиншу; селяни робили, «коли скажуть і як скажуть». У ньому ж на волоському праві було 24 дворища, які платили по 28 грошів 2 денари. Про них сказано, що «здавна та частина села не робила, тому і чинш вищий давала, і за роботу осібно платила». Потім і цю частину примусили працювати на пана, а збільшений чинш залишили й надалі[2].

Найбільш детально описані повинності в с. Дережиче. Селяни повинні працювати «коли хочуть (пани. — *І. Б.*) і коли накажуть» — як в с. Дережичому, так і в соляному промислі. Крім того, селяни виконували цілий ряд інших повинностей: платили за ялівку 2 зл., по півгроша на різдво і по півгроша на великдень, по 12 яєць на великдень (або по 9 грошів), по курці (або по 9 грошів), а також по 2 курки і 1 гусці (від громади) за випаси,над подимне по 9 грошів, стравного для возного — 2 зл. (від громади), шинкового — 1 зл. Усі півдворищні селяни платили чиншу по 18 грошів. Великим тягарем була для селян підводна повиність. Трускавець, наприклад, повинен був поставляли 315 возів для виве-

---

[1] AGAD, Архів Скарбу Коронного IV, № 36.
[2] *Там же,* арк. 493—494.

зення солі з жуп, сотні возів для підвезення дров до жуп [1].

У першій чверті XVII ст. повинності селянства в південних районах Галичини підвищилися.

Економічне життя середніх районів Руського воєводства в цілому відзначалося вищим рівнем, ніж південних. Тут уже в 60-х роках XVI ст. було розвинуте фільваркове господарство.

Так, у Городоцькому старостві в 1569 р. було 5 значних фільварків. Урожай Дроздовицького фільварку був такий: жита — 217 кіп, пшениці — 68, ячменю — 244, татарки (гречки) — 200, вівса — 747, гороху — 33 копи. У засіках було: насіння льону — 7 півмірок, насіння конопель — 6 півмірок, маку — 3 півмірки. В оборі цього фільварку було 20 корів, 2 бугаї, 11 голів молодняка. У фільварку було також 55 свиней, десятки гусей та курей [2].

Трохи менше було зернове господарство в Родатицькому фільварку. Урожай зернобобових був такий: жита озимого — 217 кіп, жита ярого — 63, пшениці — 24, ячменю — 59, вівса — 573, гречки — 215, гороху — 27 кіп. У засіках було: насіння конопляного — 6 півмірок, насіння льону — 7 півмірок, борошна — 7 півмірок. Худоби в Родатицькому фільварку було більше, ніж у Дроздовицькому: 29 корів, 1 бугай, 19 голів молодняка; крім того, 53 штуки свиней, 47 гусей, 12 курей [3].

Приблизно такий самий вигляд мали і решта фільварків. Вартість всієї продукції зернобобових культур у п'яти фільварках була визначена в 1721 зл. 21 гріш $4^1/_2$ денари [4].

Крім зернового господарства, в Городоцькому старостві було також розвинуте рибне господарство. Про це говорить сума прибутків від нього — 4180 зл. Млини давали прибутку 2000 зл. [5]

Зазначені фільварки з їх зерновим і рибним господарством та млинами обслуговували піддані 18 сіл,

---

[1] AGAD, Архів Скарбу Коронного, IV, арк. 491, 515.

[2] Бібліотека АН УРСР у Львові, Відділ рукописів, № 4924, арк. 25 інвентаря.

[3] *Там же*, арк. 26.

[4] *Там же*, арк 29—30.

[5] *Там же*, арк. 21—24.

в яких налічувалось 413 дворів осілих селян і 86 городників. Але фактично обслуговували ці господарства піддані 15 сіл, бо селам Вишенькам та Заріччю «не вийшли роки волі», а в с. Рашкові було тільки 10 осілих «служок» (мабуть, бояр), які «податків і данин не дають, сидять на замковій службі, їздять з листами»; вони платили тільки по 3 зл. чиншу.

Інвентар, на жаль, не дає уявлення про розмір панщини. А що вона існувала, на це вказують такі записи: городники (с. Поріччє) і селяни (с. Вречиця) «відкупилися від роботи»; в с. Дроздовиці селяни «працюють на замок згідно устави». Можна припустити, що норма панщини була ще невисока, оскільки для п'яти нерозвинутих ще фільварків забагато було робочої сили 413 дворів осілих селян і 86 городників. Тому феодальна адміністрація встановлювала високу і дуже диференційовану грошову ренту.

Так, піддані с. Дроздовиці платили по 1 зл. 24 гроші, 47 осілих селян с. Родатичого давали чиншу 11 зл. 29 грошів 9 денарів, в той же час 4 півланових селян платили по 3 флорини, а один — 2 флорини. У с. Галичанах платили від лана по 2 зл. 24 гроші. У с. Завидовичі 19 селян, що сиділи на півланах, давали чиншу по 8 зл., а в с. Мальковці — всього по 18 грошів від лана. Ще нижча норма чиншу в с. Поріччі — 13 грошів 9 денарів. А вже в сусідньому селі Добростани платять від лана по 1 флорину. У с. Курники 34 селянина, що сиділи на непоміряних землях, давали «огулом» 10 злотих 18 грошів 9 денарів.

Трохи більше була уніфікована рента продуктами. По деяких селах (головним чином там, де є вказівки на відробіткову або на високу грошову ренту) вона не позначена зовсім. Середня норма ренти продуктами — півколоди вівса (городецької міри) і по 1—2 каплуни. У деяких селах (Черлани) селяни давали по 1 колоді вівса, але не давали грошового чиншу. Були села, як наприклад Добростани, де селяни давали по 1 флорину від лана і вівса по 1 колоді.

Дуже велика була диференціація у сплаті грошового чиншу городниками — вона коливалася від кількох грошів до 4 зл. Високий чинш платили ті, що відкупилися від роботи. Можна припустити думку, що високий чинш брала адміністрація з городників, що займа-

лися ремеслом чи торгівлею. Зокрема, про відкуп го-родників від роботи в с. Завидовичах зазначається в інвентарі 2 рази, в с. Черланах — 6, в с. Поріччі — 1[illegible]. Отже, до городників, як і до осілих селян, у старостинської адміністрації був диференційований підхід. Як видно, адміністрація, не маючи змоги використати всі наявні робочі руки в землеробському господарстві, охоче йшла на заміну праці грошовим чиншем. Про заінтересованість адміністрації в грошовому чинші говорить і той факт, що проти чиншового зерна, каплунів та курей, як правило, позначена їх ціна, тобто селянинові чи городникові давалося право сплачувати грішми продуктову ренту.

Інвентар Городоцького староства маємо і за 1616 р. За півстоліття господарство цього староства зробило помітну еволюцію в напрямі товаровості, а селянство зазнало значної диференціації. Крім шести фільварків, староство мало розвинуте рибне господарство, яке давало 4383 зл. прибутку. Особливо великі стави були під містом Городком та в селі Лелехівці; їх спуск (один раз в 4 роки) давав 12 000 зл. прибутку[2]. Розвинутий був і млинарський промисел, який давав щороку 250 зл. прибутку.

Наявність зернобобових культур у фільварковому господарстві Городоцького староства визначалася такими даними (в копах):

Фільварки	Жито	Пшениця	Ячмінь	Овес	Горох	Гречка
Завидовський . .	500	90	80	200	18	10[illegible]
Дроздовицький .	250	30	85	50	20	20[illegible]
Родатицький . . .	260	40	90	170	18	140
Криницький . . .	200	—	35	—	18	20
Стодолецький . .	120	20	10	70	—	60
Старицький . . .	1200	120	150	500	40	800
Всього кіп	2530	300	450	1050	96	1320
Ціна в злотих . .	1897	300	450	700	64	528

[1] AGAD, Люстрації добр королівських, XVIII, № 47.
[2] *Там же*, арк. 117.

Вся сума прибутку від зернобобових становила 3939 зл. Крім того, 620 зл. давали сіножаті. Отже, прибуток від фільварку, млинів, сіножаті і рибного господарства становив 11 442 зл., а загальний прибуток староства досягав 21 268 зл. [1]

У зв'язку із складністю державного господарства повинності селян, що його обслуговували, були досить різноманітні. Як правило, півлановий селянин працював у фільварку 3 дні на тиждень, а городник—2 дні. Селяни с. Старища, які сиділи на чвертях, працювали по 3 дні від опівдня, давали десятину бджільницьку і від овець. Селяни 39 дворищ давали від громади грошового чиншу 13 зл. 9 грошів. Чвертьланові селяни Лелехівки давали грошового чиншу по 2 зл. 6 грошів, городники—по 1 зл. 6 грошів. Крім того, за повоз—2 зл., а також десятину від овець і по 2 каплуни [2].

Винятково високі норми експлуатації селянства в середній Галичині були в 40-х роках. Про це свідчить, зокрема, скарга селян Яворовського староства, яке лежало на торговельному шляху Галич — Львів. Селяни сіл Скла, Ольшаниці, Вербян, Тростянця та інших скаржилися, що їх примушують (як ланових, так і півланових і чвертників) працювати цілий тиждень. Державець встановлював денну норму оранки в 30 загонів (тобто на 6 загонів більше традиційної, яка вважалася досить високою); підводи відправляв аж до Угорщини; вимагав прясти по 15 ліктів; волочити двома кіньми і великою бороною; жита молотити не по 40 снопів, а по дві копи, ярих — по півтори копи, на шарварки до ставів ходити «без панського дня» [3]. Встановив закоси і обкоси, зажинки й обжинки, збільшив натуральну і грошову ренту, підвищив податки на овець, на мед, чинш брав по 5 зл. 10 грошів, від лісних бортей замість 4-х стягував 5 грошів. За паливо, яке селяни возили з лісу (лежаче дерево), брав від сокири по 15 грошів; забороняв ловити рибу, варити пиво. Городників примушував працювати два дні на тиждень. На додаток до всіх цих утисків державець забирав під фільварки поля і луки підданих.

Референдарський суд визнав наявність злочинів з

[1] AGAD, Люстрації добр королівських, XVIII, арк. 107—119.
[2] *Там же*, арк. 107, 111.
[3] «Без панського дня» — тобто додатково до обов'язкових днів панщини.

боку державця і трохи зменшив повинності селян. Але невідомо, чи були здійснені ці обмеження[1].

У 1617 р. в 22 селах Львівського староства зустрічаємо 4-денну панщину, а в 1640 р. у 8 селах Яворівського староства — 6-денну[2]. Найвища норма експлуатації селянства в Руському воєводстві була в північно-західних районах.

Про становище селянства в Сокальському старостві, про норми експлуатації, забезпечення землею і характер селянського господарства свідчать інвентарі 1616—1627 рр.[3] Розташоване в районі річки Бугу, тобто на розвинутому в той час сплавному шляху до Гданська і на перехресних суходільних шляхах, Сокальське староство було одним з найвигідніших економічних районів Руського воєводства, а м. Сокаль являло собою значний місцевий ринок. Тут, крім того, часто зосереджувалися польські війська: уряд враховував не лише стратегічне значення цього району, а й наявність у ньому запасів продуктів харчування для війська та корму для коней. За цих умов у Сокалі постійно був великий попит на продукцію сільського господарства, що й враховували феодали в своїй господарській діяльності. У старостві було організовано фільварки: Ольхівський, Хоробрівський, Колушівський, Поздимірський, які обслуговувались селянами 13 сіл.

Щоб мати уявлення про економіку цих фільварків, наведемо такі дані, взяті з інвентарів.

Продаж землеробської продукції фільварками

Назва продукції	Ольхівський		Хоробрівський		Колушівський	
	в %	в зл.	в %	в зл.	в %	в зл.
Жито	68	102	70	105	70	42
Пшениця	75	7,15	75	22,15	—	—
Ячмінь	64	12,24	60	9,18	70	11,16
Овес	68	11,15	70	93	65	15
Гречка	67	6	66	7,15	72	9
Горох	60	7,15	65	16	67	10
Сіно	—	—	67	12	67	16

[1] *W. Loziński,* Prawem i lewem, Львів, 1903, стор. 604—605.
[2] ЦДІА УРСР, ф. 1, оп. 1, № 12.
[3] ЦДІА УРСР, ф. 254, оп. 1, № 668.

Отже, в усіх трьох фільварках з обмолоченої частини врожаю майже $^2/_3$ зерна йшло на ринок. Порівняно висока товарність фільварків у значній мірі зумовлювала і становище селянства. Насамперед, при організації фільварків селянство було обезземелене: у 10 селах цього староства 223 піддапих мали по $^1/_4$ волоки, городників у 13 селах було 116 дворів, а в трьох селах осілих не було зовсім, жили тільки підсусідки.

Основною формою ренти була відробіткова. Селяни Сокальського староства працювали по 3 дні на тиждень від чверті лана, тобто від цілого лана панщина становила 12 днів. Крім того, селяни платили чинш по 1 зл. від лана, давали вівса по 2 корці. У с. Поздимирові селяни гуртом давали ще 8 відер меду, в с. Радваниці — 6 відер. Кожне господарство давало також по одній курці. Городники платили чиншу в середньому по 15 грошів і працювали пішо 2 дні на тиждень, а 20 городників платили чиншу по 3 зл. і працювали тільки в жнива 6 днів та один або два дні по підготовці зерна для відправки на продаж.

Цікаво порівняти грошову ренту, одержувану з сіл Сокальського староства, і відробіткову ренту, обчислену в грошах. Піддані с. Ольхівки платили чиншу 26 зл. 9 грошів, а фільварок від половини врожаю давав 180 зл. 19 грошів. Відповідні цифри по с. Хоробрів — 72 зл. 14 грошів чиншу і 265 зл. 25 грошів прибутку (теж від половини врожаю), по селу Кушів — 10 злотих 22 гроша і 103 зл. 18 грошів.

Отже, на основі даних трьох фільварків Сокальського староства можна зробити висновок, що в цьому районі в першій чверті XVII ст. в поміщицьких маєтках переважало товарне господарство, а основною формою ренти була відробіткова рента[1]. Цим головним чином і пояснюється висока норма експлуатації селянства, яка існувала в цьому районі. Оскільки земля давала тут високий прибуток, феодал наділяє селян чвертною нормою, або й зовсім позбавляє землі, залишаючи тільки городи. Ця частина селянства була допоміжною силою

[1] Виняток становило тільки село Баранячі Роги, де 16 чверть-ланових кметів платили чиншу по 10 зл., а панщину виконували тільки під час жнив по 12 днів, 2—3 дні ходили до шкут і підготовлювали зерно до відправки на ринок.

у фільварку і повинна була, в умовах високої норми експлуатації, здобувати собі засоби до існування ремеслом або побічними заробітками.

Слід також відзначити, що дуже часто в інвентарі поряд з продуктовою рентою позначено її грошовий еквівалент. Це дає підставу вважати, що в той час уже ясно позначилася тенденція до заміни продуктової ренти грошовою.

Цінні матеріали для з'ясування феодальних відносин в Руському воєводстві мають інвентарі першої половини XVII ст. приватних володільців — Корняктів, Тарло, Грохольських та ін.[1] Розглянемо інвентарі таких сіл у Перемиському старостві: Злочковця та Мохоядів (1625 р.), Кочівки (1630 р.), Заманова (1630 р.), Рогозинок (1632 р.), Високого (1636 і 1640 рр.), Альбичева, Крачкова, Ходзівки (1640 р.), Бухівки і Боєвища (1642 р.)[2].

Насамперед слід зауважити що зазначені села були невеликі, а отже, не могли постачати феодалам значної кількості робочої сили. Напевно, через це й фільварки були невеликі, про що свідчать цифри висіву в них зерна різних культур.

Так, у с. Злочковці висівалося: жита — 40 колод, пшениці — 2, вівса — 40, ячменю — 6, гречки — 10, гороху — 4, конопель — 4 колоди[3].

Переважну більшість підданих с. Злочковця становили чвертьланові (31 двір), а півланових було всього 4 двори. Такої кількості робочої сили, напевно, цілком вистачало для невеликого фільварку. Через те решти селян феодал не наділяв землею, а тримав як городників; їх було 15 дворів, або 30%. Становище городників було настільки тяжке, що вони за всяку ціну намагались вирватись від феодала. Один з них утік в Румунію, другий пішов з циганами, третій теж утік.

Не кращим було становище селян і в селі Мохоядах, яке до того ж зазнало татарського розорення. Тут теж був невеличкий фільварок; в ньому висівалося: жита — 23 колоди, вівса — 30, ячменю — 5, гречки — 6, горо-

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. 239, оп. 1, спр. 18; ф. 749, оп. 1, № 55.
[2] *Там же*, № 18.
[3] ЦДІА УРСР, ф. 749, оп. 1, № 55.

ху — 4, конопель — 4 колоди. І в цьому селі основною постаттю був чвертьлановий селянин (15 дворів з 19).

У цьому володінні повністю переважала відробіткова рента, до того ж винятково висока. Піддані обох сіл «робили здавна з півлана щодня в тиждень, крім свят і неділі». Чвертьланові працювали на пана по 3 дні на тиждень. Крім того, чвертьланові селяни повинні були ще «без панського дня» орати, згідно із звичаєм, по 3 дні, з підводою ходити по Пряслова, намолотити з кожного півлана по колоді «без дня», чвертьланові — по півколоди, а городники — по 1 корцю. Про існування грошових повинностей відомостей немає.

Через деякий час було складено другий інвентар мохядівського фільварку Корнякта. Згідно з цим інвентарем, повинності залишалися ті ж самі, але рента (грошова і продуктова) була вища; селяни (кмети) давали чиншу 80 зл., натурою — 20 каплунів, 180 курей, 10 кіп яєць, 21 гуску. Феодал брав ще з селян 20 зл. за сіно, 120 зл. за ставки і 180 зл. за 18 пустих чвертей поля, які він здавав селянам в оренду.

За даними інвентаря, в маєтку Корнякта Замаїв було 11 кметів [1], що мали по 1 плугу; 2 кмети, що мали по 1 бороні, 4 городники і 2 кмети, в яких не зазначено реманенту. Піддані цього маєтку працювали три дні на тиждень, крім жнив, коли відробітки збільшувались. Крім того, селяни мали виходити на засів, закіс, молотити на насіння (чвертьланові по півколоди) і виконувати інші повинності. Грошовий чинш брався в розмірі 4 зл. від господарства (певно, плугового), 40 зл. за сіно, 100 зл. млинової мірки, 24 зл. вепрового та ін. Натуральні повинності (від господарства): 1 гуска, 1 каплун, 6 курей, 30 яєць [2].

Подібна ж картина винятковогó обезземелення селян і високої відробіткової та грошової ренти спостерігається і в с. Кочівці, що належало теж Корнякту. У цьому селі було 14 городників. З них один сидів на півланку і один на чверті лана. Півлановий сплачував 10 зл. чиншу, чвертьлановий — 4 зл.; решта господарств платили разом 70 зл. [3]

[1] Які, певно, мали по чверть лана, бо молотити вимагалося саме від такої одиниці.

[2] ЦДІА УРСР, ф. 749, оп. 1, № 56.

[3] *Там же*, № 57.

Інвентар с. Високого, складений у зв'язку з переходом його в оренду шляхтичеві Грохольському [1], теж досить показовий. На селі було 19 плугових господарств, які платили від 6 до 14 зл. чиншу, в тому числі від 11 до 14 зл. платило 13 господарів. Крім цих значних і диференційованих норм грошової ренти існували також високі норми відробіткової ренти. Селянин, що мав цілий лан поля, повинен був працювати щодня і, крім того, орати 12 лісок (кожна ліска по $4^1/_4$ купецьких ліктів), волочити по 2 ліски. Жати і згрібати повинні від лана по два чоловіки щодня, а від півлана — по одному. Існували ще й натуральні побори, зокрема, спашне (за право випасу на панських угіддях) — по 2 курки від голови великої рогатої худоби і по одній — від ялівки (телиці). Кожне господарство повинно давати ще по колоді гною, один раз на рік їздити по сіль для потреб двору.

Феодал одержував великий прибуток від млинів та корчм. Один мельник давав чиншу 24 зл., вепрового — 8, за луки — 10 і «за мірку» — 40 зл.; другий мельник — чиншу 24 зл., вепрового — 16, «за мірку» — 80 зл. Обидва мельники працювали по 2 дні на тиждень на ремонті будівель, ставили на зажинки одного «челядника».

Виділивши 19 ланових селянських господарств, які повинні були виконувати всі сільськогосподарські роботи у фільварку, Корнякт решту селян обезземелив, посадив їх на чинш і примусив займатися ткацтвом, а в літні місяці вимагав від них виконувати польові роботи. Таких городників-ткачів було 22 родини. Вони платили чиншу по 8 зл. 8 пустих загород Корнякт здав в оренду: одну за 10 зл., одну — за 6, три — по 4 і три — по 2 зл.

В селі було 6 ткачів-халупників, які платили чиншу по 4 зл. Вони виконували різні повинності по два дні перший тиждень і по одному дню другий, пряли штуку, ткали одну «півсотку» або платили по 2 зл., зажинки виконували «без дня». Ще менш забезпеченою групою були комірники-ткачі (7 родин). Вони платили чиншу по 2 зл. Коли «півсотки» не тчуть, платять по

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. 239, оп. 1, № 18.

7 зл. Повинності їх: роблять 12 днів, дають штуку прядива [1].

У 1638 р. було складено новий інвентар с. Високого. У ньому підтверджувалось, що ланові господарства повинні працювати на пана щодня, крім «свят заказних», а орати стільки лісок, «скільки хто має прутів»; решта— згідно з попереднім інвентарем.

Селяни с. Високого, в якому був фільварок, давали ренту грошову і продуктами, відробіткова не згадується. Загальна сума чиншу з одного лана становила 9 зл. 18 грошів, городників-ткачів лишалося, як і в попередньому інвентарі, 22. Кожен з них давав чиншу 2 зл. і 12 грошів, а також повинен був виткати дві «півсотки» полотна, що дорівнювалося 6 зл. ренти.

Крім 22 ткацьких городницьких господарств, було ще 8 «загородок менших», за які володільці їх чиншу не давали, а відробляли, і 6 господарств халупників, які «чинш давали здавна» по 1 зл. Крім того, кожен халупник повинен був виробити півсотки полотна або сплатити 1 зл., тобто халупник платив чиншу 2 зл.

Була у Високому і група комірників. Це була найменш стала категорія, бо, не маючи землі і власних садиб та будівель, халупники часто змінювали своє місце проживання. На час перепису було 7 комірників. Феодал одержував від них «непевний доход, которого ми тут і не установляєм», але від кожного з них вимагали прясти по дві штуки полотна.

У с. Крачкові теж був фільварок. 17 господарств платили податок по 9 зл. 18 грошів. У селі було 22 пустих лани.

Володілець здавав їх в оренду. 25 городників цього села займалися ткацтвом; вони давали чинш і робили полотно по 2 півсотки. Ткачі брали в оренду 10 пустих загородок, за які платили чиншу по 2 зл.

---

[1] Наведені дані про велику кількість ткачів у маєтках Корнякта дають право поставити питання, чи не маємо в даному разі справи з розпорошеною мануфактурою. Слід мати на увазі, що Корнякт, будучи феодалом-землевласником, одночасно був і великим купцем, що провадив торгові операції на значні суми. Зрештою він збанкротував. Після смерті Корнякта його дочці було пред'явлено різними особами в 1640 р. боргових розписок на суму 135 000 зл., а Кароль Корнякт (певно, син) мав сплатити близько 200 000 зл. боргу. У 1643 р. пан Сукмонський подав позов ще на 15 500 зл. (ЦДІА УРСР, ф. 749, оп. 1, № 18).

Було в селі також 15 сімей халупників-ткачів, вони виробляли на володільця по 2 півсотки полотна або давали за кожну півсотку по 1 зл. Крім того, давали ще додатково грошового чиншу по 1 зл.

У селі Альбичеві селяни давали чинш як і в Високому — по 9 зл. 18 грошів.

У селі було 13 пустих ланів, 9 прутів і 11 городів, які здавалися в оренду (лан — по 9 зл. 18 грошів, а город— по 2 зл.).

Халупників у цьому селі було 8 сімей. Чиншу платили по 1 зл. і давали полотна по 2 півсотки або по 1 зл. за півсотку.

Сума грошового податку досягла 835 зл., а весь доход від фільваркового господарства — 1606 зл.[1]

У с. Рогозинках був також невеликий фільварок. Селяни цього села давали ренту відробіткову, грошову і продуктами. Вражають розміри відробіткової ренти. Селяни повинні працювати щодня на тій роботі, на яку поставлять. В той час, коли худоба феодала йде на годівлю, вивозити гній, прясти по 2 штуки, молотити на насіння без панського дня по 3 корці, їздити по сіль громадою, «як здавна робилось, і тепер повинні потягнуть». Селяни мали вільний день для торгівлі в понеділок від святого Мартина до ярового плуга, тобто взимку.

Селяни давали також грошову ренту від 5 до 12 зл. Корчмар платив податку 60 злотих. Ренту продуктами платили «за давнім звичаєм» від корови (певно, за випас) по 2 курки, від ялівки — по 1 курці. У селі було 5 пустих дільниць, з них 4 здавались в оренду за 58 зл. 15 грошів.

13 підданих селян цього маєтку Корнякта займались ткацтвом. Вони перебували на становищі городників (з них 2 родини було халупників).

Як і землероби, селяни-ткачі також зазнавали жорстокої експлуатації. Вони платили чиншу по 1 зл. 25 грошів і, крім того, робили панщину: «відроблять пішо всі від святок аж до Михайла» по 3 дні на тиждень, жати, косити, гребти, молотити, прясти дві штуки, дві півсотки виткати з панського прядива. У підводи ходити на два

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. 749, оп. І, спр. № 3.

дні «без дня панського». Городники-ткачі давали ще й натуральну ренту.

Ткачі-халупники платили чиншу по 4 зл.

Крім городників-ткачів було ще 16 городницьких господарств, що займались сільським господарством і обслуговували фільварок. Ці городники платили чиншу по 1 зл. і 15 грошів і відробляли по три дні пішо круглий рік, крім того, ряд робіт «без дня панського».

У 1642 р. був складений інвентар сіл Бухівки та Боєвища, а також Новоселок Малих і Новоселок Великих. У Боєвищі і в Новоселках були фільварки. Усі ці маєтності належали теж Корняктам [1].

Як відзначив складач інвентарів, кмети в Боєвищі «тим порядком сидять»: кметів плугових — 9, з них повний плуг мають 4 господарства, півланове — 1 господарство. Одноланові і півланові господарства платили чиншу по 8 зл.; 4 господарства, що мали плуги, але сиділи кожне на $^1/_4$ лана, платили по 4 зл.; 4 господарства, що не мали плугів, але володіли по $^1/_4$ лана, теж платили по 4 зл. Вся сума грошового чиншу складала 72 зл.

Крім високої грошової ренти, піддані Корнякта виконували тяжку панщину: півланові працювали по 4 дні на тиждень, а чвертники — по 3 дні. Селяни повинні були виконувати ще ряд додаткових робіт та давати натуральну ренту.

Частина землі лежала пусткою, володілець здавав її в оренду. 2 господарства платили по 24 зл., 2 господарства — по 22 зл., 1 господарство — 13 зл., 2 господарства — по 12 зл., 2 господарства — по 11 зл., 1 господарство — 6 злотих. А всього 10 господарств платили оренди 157 зл.

Оренда другої дільниці давала 28 зл. (4 господарі платили по 4 зл., 1 господарство — 12 зл.).

У Новоселках Малих плугові гоподарства платили чиншу по 8 зл., півланові — по 5 зл., чвертники — по 4 зл., 4 господарства, що мали боррни (певно, чвертники), платили по 4 зл. Вся сума чиншу становила 88 зл.

У Малих Новоселках була значна кількість пустої орної землі, яка здавалась в оренду: 3 господарства

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. 749, оп. 1, спр. 59.

орендували по 1/2 лана і платили по 24 зл., 3 господарства — по 1/4 лана і платили по 12 зл., 1 господарство платило за дільницю 8 зл. Вся орендна сума становила 116 зл.

Подібне становище селян було і у Великих Новоселках. Тут феодал одержував від зданої в оренду землі 137 зл. 15 грошів.

Феодал одержував ще від цих сіл: прядива на 100 зл., полотна на 70 зл., за оренду луки 72 зл., за 6 брогів сіна 120 зл., за стави 250 зл. (на рік).

Приблизно такі самі повинності селян були й в інших селах, що належали Корняктові, — в Альбичеві, Крачкові, Ходзівці, Рогозинках та Бухівці [1].

При розгляді поземельних відносин в цих селах не можна не звернути уваги на масові факти здавання феодалом в оренду землі. Один лише Корнякт здавав в оренду землі селянам на суму близько 700 зл. Крім того, він брав велику грошову ренту за наділену селянам землю. Все це свідчить, що в другій чверті XVII ст. в окремих районах Руського воєводства відробіткова рента і рента продуктами поступово еволюціонує в ренту грошову. Чи було це явище результатом розуміння землевласниками вигідності цієї форми ренти, чи їх змушували до цього обставини — в найкоротший час дістати значну суму грошей для покриття великих боргів — це, зрештою, справи не міняє. Ці нові явища у відносинах між феодалом і селянством були провісниками занепаду старих форм поземельних відносин.

Зробимо ще короткий огляд селянських повинностей у найбільш північних староствах Руського воєводства: Красноставському, Холмському та Грубешівському. Природні умови були тут менш сприятливі, ніж в районах середньої Галичини, внаслідок чого мало висівалося такої рентабельної культури, як пшениця. Але ці староства через систему приток Вісли і суходольні шляхи мали хороші зв'язки з торговельними центрами. Вони не зазнавали руйнівних нападів татар. Густота населення в названих староствах була теж відносно високою. Все це зумовило інтенсивне розгортання тут фільварків.

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. 749, оп. 1, № 10, 58, 59.

Красноставське староство мало в 1616 р. фільварки: Красноставський (Замковський), Лопеницький, Сенецький, Стрецький, Неділовський, Полнецький. Урожай п'яти фільварків [1] становив: жита — 2157 кіп, пшениці — 191, ячменю — 541, вівса — 701, гороху — 58 кіп, а разом 3648 кіп. Фільваркам належало п'ять сіножатей, що давали 230 злотих прибутку. Загальний прибуток фільварків від урожаю і сіножатей визначався в 3361 зл. Крім того, за даними ревізії 1613 р., в усіх фільварках було 318 голів худоби і 126 штук птиці, в тому числі 98 корів, 88 свиней, 108 гусей [2]. Млини давали 950 зл. прибутку і став — 501 зл.

Отже, ці фільварки були економічно слабіші, ніж фільварки середньої Галичини. У них було зовсім мало такої цінної культури, як пшениця, зовсім не було гречки. Проте й ці фільварки збували значну частину продукції на ринку.

Староство мало 8 сіл. У 9-му селі (Ліпичі) жили земяни на «ленному праві»; вони давали 16 зл. чиншу, 20 корців вівса та 20 каплунів. У восьми селах жило 35 осілих і 132 городники. Ці дані ще раз підтверджують думку, що при невеликому фільварковому господарстві селян з лановими чи навіть півлановими наділами було небагато.

Більші були фільварки в Холмському старостві. Щодо зернових культур вони характеризувалися такими даними (в копах) [3]:

Фільварки	Жито	Пшениця	Ячмінь	Овес	Горох
Холмський . . .	239	390	117	337	10
Родзинський . . .	146	—	4	5	—
Кмудський . . .	366	570	100	509	31
Всього . .	751	960	221	851	41
Вартість (в зл.) .	566	658	108	520/34	23/9

[1] По Сенецькому фільварку позначено тільки висів жита — 0 корців; мабуть, він тільки організовувався.

[2] AGAD, Люстрації добр королівських, XVIII, кн. 5, № 47, арк. 11—13.

[3] *Там же,* арк. 35—36.

Ревізори відзначили, що худоби в таких фільварка: нема; на посів відраховується п'ята частина зернових. У четвертому фільварку цього староства — Хотчі — урожайність і прибуток були такі: жита — 360 кіп. пшениці — 72, ячменю — 18, вівса — 50, гороху — 1(. У ньому було 13 корів і 100 овець, а також ставо: (давав прибутку 18 зл.) і млин (прибуток 22 зл.).

Зазначені фільварки обслуговували піддані лише чотирьох сіл, в яких була винятково велика майнова нерівність селян. Так, півлана землі мало 23 двори (18,2%), чверть лана — 74 двори (58,8%) і городників було 29 дворів (23%). Півланові селяни працювали по 4 дні на тиждень, а чвертники і городники — по 2 дні. Чиншу грошового півланові платили по 12 грошів і натурою по 2 корці вівса, по 2 каплуни, по 12 штук яєць; чвертники і городники — відповідну частину цієї норми. Крім того, з селян ще брали меду на 34 зл. і 20-го барана. Безземелля змушувало селян брати в оренду землю староства за високу ціну (за 9 півланків селяни платили 53 зл. 18 грошів).

Ще більше розвинуте було фільваркове господарство Грубешівського староства. За даними люстрації 1616 р., воно має такий вигляд:

Фільварки	Жито	Пшениця	Ячмінь	Овес	Горох	Гречка
Грубешівський	971	105	108	495	54	43:
Дияконівський	795	94	—	450	25	10:
Сліпецький . .	1080	394	91	426	45	18:
Модринський .	732	66	76	260	—	4
Козодавський	1057	156	1004	855	28	24:
Ярославський	891	37	58	118	27	14:
Путнівський .	399	516	32	158	8	1
Богутицький .	720	630	90	450	—	—
Хруші	260	—	60	—	—	—
Разом (кіп)	6905	1998	1519	3212	187	1173
Ціна (в злотих)	4145	1435	912	1392	94	234

Весь прибуток від фільварків (включаючи сіно жаті) становив 8474 зл.

Отже, фільваркове землеробське господарство Гру-

бешівського староства було досить велике. Воно потребувало багато селянської праці. Тимчасом у старостві було всього 16 сіл, причому одне (Ястребине) перебувало ще на волі і не працювало на фільварки. У 15 селах було 306 осілих дворів і 161 двір городників. Забезпеченість селян землею не показана, але є підстави гадати, що більше як півланового наділу тут не було, бо норми повинностей відзначені з «півланка». Чвертьланових було, мабуть, 34 двори, бо саме така кількість платила половину норми грошового чиншу.

Повинності в цьому старостві були дуже високі. Селяни працювали з півланка 4 дні на тиждень, а з чвертки — 2 дні. Крім того, давали по підводі на рік. Повинності продуктами були такі: в с. Модрині — жита по 3 корці, вівса по 1 корцю, громада давала яловку і на 4 коней вівса; в с. Чернічині платили по 2 корці вівса, а за гусей, каплунів і яйця платили по 38 грошів; в селах Богородиці і Дияконові увесь чинш становив по 1 зл. і по 3 корці вівса. В решті сіл були грошові повинності з 4-х дворів по 17 грошів і з 4-х — по 19 грошів (це, певно, чвертники), 70 дворів — по 28 грошів. Відробіткова повинність — по 4 дні від півлану. Городники платили чиншу від 6 до 17 грошів і за курей та яйця по 15 грошів. Вся сума податку досягала 3220 зл., з них на місто Грубешів припадало 1111 зл.

Отже, з наведених даних видно, що в кінці XVI — першій половині XVII ст. Руське воєводство в цілому було одним з найпередовіших районів України щодо розвитку продуктивних сил у сільському господарстві. Зростання міської промисловості і розвиток товарно-грошових відносин в країні зумовлювали пристосування поміщицького господарства до вимог ринку, прагнення феодалів до збільшення сільськогосподарської продукції. Цього вони досягали шляхом розширення маєтків за рахунок селянської землі і посилення експлуатації селянства. Основою дальшого зростання панського господарства було підвищення феодальної земельної ренти всіх трьох видів — відробіткової, продуктової та грошової.

Однак процес розширення панського господарства і перебудова його на фільваркове відбувались далеко

нерівномірно. В південних районах Руського воєводства в кінці XVI — першій половині XVII ст. землеробські фільварки не набули ще великого розвитку. Це пояснюється низьким економічним розвитком краю взагалі, нестатком робочої сили, непридатними грунтовими умовами в ряді місцевостей (підгір'я), несприятливими зовнішніми обставинами (часті руйнівні напади татар). За цих обставин феодали поряд із землеробським фільварковим господарством (яке хоч і повільно, але все ж неухильно розвивалося) орієнтувалися на тваринницьке господарство, а також на промисли — соледобувні, поташні, селітряні, рибне господарство, млинарство та ін.

Феодальні поземельні відносини в південній частині Руського воєводства визначались головним чином продуктовою рентою, на другому місці була відробіткова рента, на третьому — грошова. Що ж до норм експлуатації селянства, то вони були спершу значно нижчі, ніж в економічно розвинутіших (середніх та північно-західних) районах. Однак протягом століття норми експлуатації селянства весь час зростали, в міру розвитку фільваркового панського господарства. Слід при цьому відзначити, що організація фільварків тут в кінці XVI ст. відбувалася не стільки за рахунок селянських земель, скільки за рахунок незайнятих просторів, і феодал був заінтересований в існуванні дворищного чи ланового господаря, прив'язаного до свого господарства і одночасно спроможного обробити й поміщицьку землю.

Характерною особливістю економічного життя середньої частини Руського воєводства був значний розвиток міст і товарно-грошових відносин. Землеробські фільварки в цьому районі вже з середини XVI ст. і до 40-х років XVII ст. переживали інтенсивну еволюцію, ставши панівною формою поміщицького господарства. Причому значна частина продукції, що вироблялася у фільварку, надходила на внутрішній і зовнішній ринок.

На відміну від південних районів, феодали середньої частини Руського воєводства з огляду на вигідність землеробської продукції повели наступ на селянське землеволодіння, відбирали у селян землю під фільварки. Тому тут вже з кінця XVI ст. центральною

фігурою на селі був півлановий господар [1]. Одночасно із зменшенням селянського наділу феодал збільшував норму експлуатації селян; триденна панщина стає типовою для півланового господарства.

Ще швидшими темпами йшов процес обезземелення селян і зростання норм експлуатації в першій половині XVII ст. У бюджеті феодалів питома вага прибутків від фільваркового господарства незмінно зростала, бо в цей час створилася вигідна кон'юнктура для українського і польського збіжжя на закордонних ринках, більше хліба потребували і внутрішні ринки. У зв'язку з цим феодал посилює наступ на селянство. Норми земельного наділу зменшуються у багатьох місцевостях до $^1/_4$ лана. Але урізування земельного наділу супроводилося зменшенням тяглової робочої сили у селян, оскільки з чвертьланового господарства не можна було вже утримувати тієї кількості худоби, яка була за півланового чи ланового наділу і яка була необхідною для обробітку панського господарства. Тим більше, що з появою все нових і нових фільварків збільшувався обсяг робіт.

Таким чином, в середніх районах Руського воєводства перше місце займала відробіткова рента, друге — грошова і третє — продуктова. Причому, відробіткова рента досягала дуже високого рівня — в першій чверті XVII ст. нормою було вже 5—6 днів роботи на тиждень від півланового господарства. А в ряді місцевостей типовою фігурою був уже чвертьлановий селянин, який працював три дні на тиждень.

У північних районах Руського воєводства землеробське господарство, незважаючи на малопридатні грунти, було досить рентабельним. Цьому сприяли вигідні торговельні шляхи до балтійських портів. У бюджеті старостств і окремих феодалів основну статтю становили прибутки від землеробських фільварків, на другому місці стояли прибутки від оренд промислових закладів і мит. Тому селянство було тут найбільш обезземелене; типо-

---

[1] На доведення норми земельного наділу селянинові до півлана феодал ішов тому, що в цих районах не стояла так гостро проблема робочих рук, як це було на півдні, бо тут була вища густота населення. Але й перехід селян до міста був значно обмежений, а для масової втечі селян на схід чи на південь були створені феодалами великі перешкоди.

вим господарем був селянин з четвертним наділом, за який він працював, як правило, два дні на тиждень. Феодал не наділяв тут селян достатньо навіть землею низької якості. Такі грунти він здавав в оренду тим же селянам по досить високій ціні, тобто діставав значну грошову ренту.

Отже, визначальним фактором економічного життя на селі в Руському воєводстві в першій половині XVII ст. було поміщицьке фільваркове господарство, яке розвивалося на основі глибоких внутрішніх суперечностей. Задовольняючи власні потреби землевласника, фільваркове господарство давало і значну масу сільськогосподарської продукції на ринок, сприяючи розвиткові товарно-грошових відносин в країні. Але, зростаючи за рахунок селянського господарства, фільварки затримували розвиток продуктивних сил в цілому. Часткове, а подекуди і цілковите звільнення селян від землі супроводилося звільненням таких господарств від знарядь праці, а отже, створенням з них прошарку напівпролетаріату.

2. Повинності селян у Волинському воєводстві

Умовами економічного життя Волинське воєводство наближалося до Руського воєводства. Волинь поділяється на два різко відмінні райони — менший, південний, що непомітно переходить у Волино-Подільську височину, і більший, низинний — Поліський. На Волино-Подільській височині переважають підзолисті грунти, місцями чорнозем; ця частина Волині в цілому придатна для землеробського господарства. На Поліссі переважають болота, піски, ліси; в цілому Полісся відзначається невигідною структурою грунту для землеробства. Тому, коли у південній частині Волині феодали звертали головну увагу на розвиток землеробства і скотарства, то в поліській частині предметом їх уваги, поряд з цими галузями, були промисли — головним чином переробка лісу і добування поташу, а також бджільництво, мисливство та ін.

На Волині в ті часи була відносно висока густота населення. В кінці XVI ст. тут, за неповними даними, налічувалось близько 1600 поселень, у тому числі в Луцькому повіті — 760, у Володимирському — 285, у

Кременецькому — 550 [1]. У ряді міст був значний попит на продукти сільського господарства — Володимирі, Луцьку, Ковелі, Кременці, Старокостянтинові, Острозі та ін. Через Волинь проходили суходольні шляхи з Львова на Москву, з Київщини і Брацлавщини — на Польщу. Через польський ринок Волинь була зв'язана з балтійськими портами. Волинь перетинало чимало річок, по яких тоді ходили невеликі судна, вони сприяли як внутрішнім торговельним зв'язкам, так і вивозу товарів до Польщі та балтійських портів.

Волинь, особливо середня і південно-східна її частини; мала розвинуте землеробство з розвинутим уже в другій половині XVI ст. фільварковим господарством. Рівень аграрної культури був в основному такий, як і в Руському воєводстві; урожайність становила в середньому сам-5. Нижчим він був в північних районах. Тут мало сіяли пшениці, в ряді районів зовсім не сіяли гречки; головними культурами були жито, овес, ячмінь.

Про феодальні повинності селян на Волині немає спеціальних досліджень. Відомості про них є в Архіві Південно-Західної Росії (ч. VI, т. I) та в інших виданнях, які містять акти та інвентарі державних і приватних маєтків кінця XVI — першої половини XVII ст. Інвентарі охоплюють переважно маєтки районів Володимира та Луцька, де особливо сприятливі умови для землеробства [2]. Крім натуральних і грошових повинностей, селяни у 80-х роках XVI ст. змушені були працювати на феодала по 2—5 днів на тиждень, а подекуди щоденно після полудня або «коли накажуть».

Інше становище з повинностями було в с. Витковичах Луцького повіту. Тут у 1606 р. панщина й підводна повинність були замінені грошовим податком. Селяни платили чинш по 8 зл. від волоки, давали ще десятину від свиней, сіно, льон, коноплі, кури, яйця, мед, жолуді. Особливо різко зросли повинності в першій чверті XVII ст. в приватних та орендованих володіннях.

Багатий матеріал для вивчення поземельних відносин між селянами та феодалами на Волині в першій чверті XVII ст. дають інвентарі Старокостянтинівського та Степанського ключів 1614—1615 рр., що належали

[1] «Slownik geograficzny», XIII, стор. 922.

[2] Арх. ЮЗР, ч. VI, т. I, стор. 109, 110, 114—116, 149; 202; 205—207, 313—338.

відомому магнатові Костянтину Острозькому, а після його смерті перейшли у володіння сина Януша [1].

До складу Старокостянтинівського ключа входило 134 поселення сільського типу, а Степанський ключ охоплював 51 поселення [2]. На території Старокостянтинівської волості Острозькому належали ще міста й містечка — Василів, Степань, Деражня. Старокостянтинівський і Степанський ключі в господарському відношенні доповнювали один одного, і їх економічне життя направлялося самим магнатом Острозьким. Оскільки ці два ключі охоплювали значний район найбільше заселеної частини Волині з високим рівнем розвитку продуктивних сил, то висновки щодо феодальних повинностей селян в цих ключах можна до певної міри поширити й на інші райони Середньої Волині.

Старокостянтинівський і Степанський ключі були розташовані в районі давнього заселення. І К. Острозький, і його син Януш взяли, як видно, твердий курс на розвиток фільваркового зернового і тваринницького господарства. На час ревізії в маєтках Острозького існувало вже 18 фільварків. Урожай в них становив [3]:

Назва культур	Кількість (в копах)			Кількість зерна в коморах (в мацах)
	1611—1614 рр.[4]	1615 р.	Разом	
Жито	6874	3680	10554	
Пшениця . .	1068	692	1760	1 міра
Ячмінь	852	668	1520	42
Овес	2908	2040	4948	503
Гречка . . .	150	962	1112	48
Просо	1274	1343	2617	77
Горох	400	1250	1650	2
Усього зернових	13526	10635	24161	672 + 1 міра

Крім цього, Острозький одержував велику кількість збіжжя з сіл та нових поселень (слобід, осад), госпо-

[1] Бібліотека АН УРСР у Львові, Відділ рукописів, спр. № 39.

[2] В число сіл нами включені і містечка Сушениця та Кузьмин, оскільки ці поселення були чисто сільського типу.

[3] Крім Кошковецького фільварку, по якому нема даних.

[4] Це були лишки від урожаю 1611—1614 рр., які зберігалися Острозьким на випадок неврожаю, а також через трудноші збуту.

дарське управління якими доручав окремим шляхтичам, іноді боярам чи іншим слугам. Значну частину хліба фільварки вивозили на ринок. В інвентарі Степанського ключа прямо зазначено, що з 23 комяг, які були в Степані на р. Горинь, 2 відправлено до м. Острога (резиденція князя) і 2—до м. Дубно — одного з центрів хлібної торгівлі на Волині.

Однак у цілому Волинь переживала труднощі збуту хліба [1], а переробка зерна на напої не могла вивести зернове господарство Волині з кризи збуту, бо значна частина місцевого населення була обмеженим споживачем їх через низьку матеріальну забезпеченість; район інтенсивно заселявся, переважна більшість поселенців були бідняками. За цих обставин Януш Острозький та його службова адміністрація мусили звернути серйозну увагу на іншу галузь господарства — тваринництво. Тваринницьке господарство і птахівництво 17 фільварків Острозького мало такий вигляд:

Фільварки	Коні	Велика рогата худоба			Свині		Вівці	Птиця
		Воли робочі	Бики	Корови і телиці	Старі	Поросята		
Старокостянтинівський міський .	177	18	13	39	34	40[2]	226	82
Ларковецький . .	—	15	34	28	30	—	—	55
Під замком . . .	11	13	7	32	30	60	—	—
Краснопільський .	—	10	—	—	—	—	—	—
Григоровецький .	—	24	14	20	22	14	152	62
Бутовецький . .	—	20	11	34	16	15	246	88
Росолівський . .	—	9	16	43	17	—	—	57

[1] У першій половині XVI ст. низький попит на збіжжя на внутрішньому ринку Волині зумовлювався насамперед відсутністю великих міст. Лише Запоріжжя могло споживати якусь частину товарного хліба з Волині. Розвиваючи товарне землеробське фільваркове господарство на Волині, феодал розраховував, мабуть, на польський та закордонні ринки. Але економіка Польщі була дуже ослаблена війнами в Швецією та Росією. А ще згодом Польща ув'язла в тридцятирічну війну, яка привела країну до великого економічного виснаження та розладнання фінансів і торгівлі.

[2] Поросята записані були не в усіх фільварках, отже, дійсна цифра їх більша, а старих свиней менша, бо іноді були огульні записи старих і молодих свиней.

Фільварки	Коні	Велика рогата худоба			Свині		Вівці	Птиця
		Воли робочі	Бики	Корови і телиці	Старі	Поросята		
Кузьмииський .	—	8	9	38	26	23	88	5(
Сванацький . . .	—	—	—	—	—	—	—	4-
Красилівський .	—	27	—	—	—	—	—	4-
Западиецький .	26	—	17	36	79	24	—	6
Лузуцький . . .	—	—	7	39	27	—	—	5:
Корчівський . .	—	—	—	5	—	—	—	—
Терешковецький	141	20	20	—	—	—	—	12(
Волицький . . .	—	—	—	—	—	—	—	—
Жеребківський .	—	—	—	—	—	—	102	—
Чугілевський . .	—	—	—	133	—	—	—	—
	355[1]	164	148	447	254	176	843	724

З даних таблиці можна зробити висновок, що в ц' лому і тваринницьке господарство волинських маєтків Острозького мало безсумнівно товарний характер: адже такої кількості волів і биків, свиней і овець не міг спо- жити двір Острозького. Слід зауважити, що на Поділлі та Київщині Острозький мав також великі маєтки, як забезпечували натуральні потреби його двору і давали значні товарні лишки.

Велика кількість хліба (врожаю 1614 і 1610—1613 рр.) була і в Степанському ключі. Зернових фільварків тут було 9, в них налічувалось: жита — 3127 кіп. пшениці — 60, ячменю — 773, вівса — 1133, гречки — 5483, гороху — 231 копа, а всього зернобобових 16 805 кіп. Феодалові належала також 91 скирда сіна.

Худоби і птиці в Степанському ключі в 1614 р. було (голів):

Фільварки	Велика рогата худоба	Свині	Вівці	Кози	Птиця
Кричельський . . .	137	60	58	6	88
Городецький . .	169	30	—	5	106

[1] З цієї кількості коней частина доглядалася безпосередньо у фільварках, а 77 голів віддані були на випас селянам. Як робоча сила, коні майже не використовувались у фільварках.

Фільварки	Велика рогата худоба	Свині	Вівці	Кози	Птиця
Трескінецький . .	163	29	—	—	218
Янковецький . .	87	60	—	—	106
Ізбуцький	105	34	91	16	71
Студзенський . .	193	20	70	123	98
Звідзенський . .	114	—	17	6	36
Постойнинський	65	44	—	—	130
Під містом . . .	101	—	—	—	—
	1134	274	236	156	853

У фільварках вироблялось масло (в середньому по 15—20 фасок) і сир (по 15—20 кіп). Феодал одержував ще данини: ялівок — 71, баранів — 71, вепрів — 71, каплунів — 567, гусей — 567, яєць— 100 кіп і грибів — 29 317 штук. Отже, Степанські фільварки, так само як Старокостянтинівські, давали товарну тваринницьку продукцію. Степанський ключ мав розвинуті для свого часу промисли; млини, ставки і рудні разом з корчмами митом давали 7450 зл. прибутку.

Таким було в загальних рисах економічне становище Степанського і Старокостянтинівського маєтків. Виходячи з господарських потреб, тенденцій і перспектив економічного розвитку свого господарства, феодал встановлював і свої відносини з закріпаченим чи залежним селянством, тобто на певних умовах наділяв його засобами виробництва і відповідно до них вимагав виконання феодальних повинностей.

Феодальна адміністрація підходила строго індивідуально до кожного села, а нерідко й до окремого селянина-виробника з метою раціонального використання його в багатогалузевому господарстві. Впадає в око, що повинності селян були дуже різноманітні і формою, і нормами. На наш погляд, не останню роль відіграли в цьому татарські напади, які вносили великі зміни у співвідношення різних економічних груп селянства, в їх забезпеченість житлом, знаряддями праці, робочою людською силою.

Насамперед слід відзначити відсутність єдиної норми повинностей. На підставі даних ревізій можна зробити висновок, що робота в маєтках становила 2—3 дні на

тиждень «від диму». Однак трудно встановити, чи ця норма була визначена феодалом від дворища (на Волині збереглося до того часу ще чимало дворищ, особливо в маєтках Острозького) або лана, чи від півдворища або півлана; є підстави вважати, що згадані норми роботи визначалися від ланового наділу. А в багатьох маєтках, як зазначається в документах, селяни «чиншу не дають, тільки роблять», але норма панщини не показана.

Чіткіше нормовані були інші повинності — грошовий чинш і натуральні податки. Так, в селах Юрківці, Кременчуках та ін. тяглові піддані платили по 1 зл., «порохове» та сторожове, по 2 курки і 1 гусці. Підсусідки чиншу платили по 6 грошів, а також порохове, по 1 каплуну і вдвох 1 гуску. В новоосадженому селі Опічному піддані платили по 8 грошів, поволовщину, по 2 курки, по 1 гусці, порохове і сторожове.

Отже, середні норми повинностей у Старокостянтинівській волості в 1615 р. були набагато нижчі, ніж в Руському воєводстві. Основною формою ренти була строго індивідуалізована відробіткова повинність. Точної норми феодал свідомо не вводив, щоб мати справу з окремим селянином, а не з групами. Така політика мала на меті ослабити солідарність селянства в боротьбі з експлуататорами. Невисокою була також продуктова і грошова рента. (Цілком імовірно, що її значно знизили в Старокостянтинівських маєтках після татарських нападів).

Велике володіння мав Острозький і в сусідній Звягельській волості. За даними інвентаря 1620 р., у 13 селах цієї волості йому належало 209 дворищ, які постачали Острозькому 69 плугів, і 132 підсусідки. Урожай головного фільварку був такий: жита озимого 515 кіп, ярого — 75, пшениці озимої — 54, ячменю — 100, вівса — 520, гречки — 144 копи, гороху — 1 скирда. Приблизно такого ж розміру були й інші фільварки: у Глинниках висівали жита 24 маци, урожай був 600 кіп; у Романівці—30 мірок, урожай — 700 кіп; у Крапивні — 15 «мірок острозьких», урожай — 200 кіп [1]. Феодалові також належало 20 коней, 11 корів, 24 ялівки (телиці), 14 волів, 122 вівці, 63 кози, 69 свиней і 146 голів птиці.

[1] Zródła dziejowe, т. XXII, ттор. 271.

Важливі дані про поземельні відносини на Волині дають також інвентарі Ляховецького ключа 1617—1629 рр. [1], особливо матеріали ревізії 1629 р., додані до інвентарів. На жаль, в інвентарях не всі цифрові дані точні, бо управитель Пневський неймовірно зловживав своєю владою. Він продавав збіжжя, воли, сир, масло, каплунів і привласнював виручені гроші, фальсифікував видаткові відомості тощо.

Насамперед розглянемо характер цього господарства і тенденції його розвитку, бо саме ці фактори визначали в основному становище селян. Збір зернобобових за шість років має такий вигляд (в копах):

Роки	Жито	Пшениця	Ячмінь	Овес	Гречка	Просо	Горох
624	700	90	80	600	40	15	45
625	1006	180	200	1010	40	100	150
626	920	162	312	1230	230	150	150
627	1120	170	206	1126	230	70	160
628	1290	260	80	1200	[2]	[2]	160
1629	1629	288	—	—	—	—	—
Всього за 6 років	6665	1150	958	5166	540	335	665

Дані таблиці свідчать, що збір майже всіх зернових культур, особливо жита, пшениці, вівса та гречки, протягом 6 років зростав, що пояснюється насамперед збільшенням ріллі. В дійсності збір зернових був значно вищий, бо, як виявлено ревізією, в 1625 р. Пневський приховав «надто стогів 2», а в 1626 і 1627 рр. — по 4 стоги.

Частина збіжжя призначалася для утримання дворової челяді та адміністрації, частина — для годівлі худоби, а решта — на продаж. Так, в 1624 р. було продано 6 стогів жита (близько 400 кіп) за 425 зл., у 1625 р.— 4 стоги за 215 зл., в 1626 р. — 5 стогів за 365 зл., в 1627 р. — 4 стоги за 215 зл. Цікаво, що все жито купили селяни цього ж ключа [3]. Частина збіжжя перероблял-

[1] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 181, оп. 2, № 234.
[2] Урожай загинув.
[3] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 181, оп. 2, № 234, арк. 30—31.

лась на горілку. За 6 років було продано 18 солодів за 360 зл., шинки дали 2182 зл. прибутку. Ляховецький ключ мав добрі сіножаті, певна частина врожаю яких також ішла на продаж. У 1628 р. продано на 200 зл. сіна [1], це досить високий для того часу прибуток від сіножатей.

Поруч з зерновими культурами в Ляховецькому ключі розвивалося і скотарське господарство, головним чином молочного напряму. Після татарського нападу в 1623 р. тут лишилося ще 135 голів худоби, в тому числі 81 корова. За 1624—1629 рр. одержано 233 голови приплоду. Отже, скотарство Ляховецького ключа неухильно зростало; причому зростало не тільки кількісно, а й якісно. Так, в 1624 р. було 32 дійні корови, в 1626—41, в 1628 р. — 58.

Молочне господарство в значній мірі було товарним, частина молока й сметани перероблялася на масло та сир, які йшли потім на продаж. За вказані роки було продано: масла 82 фаски по 6 зл. і 88 кіп сиру по 5 зл. за копу; вся виручка за молочні продукти становила 946 зл. Дійсний прибуток був значно вищий, бо, як викрила ревізія, частину його управитель приховав.

Розвивалася і свинарська галузь господарства. Після нападу татар у 1623 р. в Ляховецькому ключі лишилося 20 голів свиней. Приплод за рік становив 175 голів. А в 1629 р. налічувалося вже 317 голів свиней; частина їх пішла на продаж, а частина — на харчування челяді.

Одночасно з зерновим і тваринницьким господарством розвивалося і птахівництво, причому теж в значній мірі як товарне господарство. Правда, птиці мало розводилося в панських дворах, її брали у селян і частину продавали. Так, за 1624—1629 рр. було взято у селян 1421 каплун і 2440 курей; продано 300 каплунів на 50 зл. і 1837 курей на 166 зл. Справжні цифри були значно більші, бо ревізори відзначили, що тільки каплунів не вистачає 811 штук. Продано було також 44 копи яєць на 18 зл.

Наведені дані свідчать, що господарство Ляховецького ключа в 20-х роках XVII ст., незважаючи на розгром його татарами і нещадне грабування шляхтичем-управи-

[1] Філіал ЦДІА УРСР у Львові ф. 181, оп. 2, № 234, арк. 37—40.

телем, все ж розвивалося у всіх своїх галузях, причому зростали і його зв'язки з ринком.

Таке господарство вимагало дедалі більшої кількості робочих рук, що й зумовлювало посилення наступу феодала на селянство та зміну економічного становища останнього. За даними інвентаря, повинності селянства в Княжих Луках та Липі були такі: чиншу від кожної чверті по 8 зл., за ловлю форелі 2 гроші, подимного — 2 гроші, замість бджільницької десятини — очковий податок в 6 грошів. Як і в інших володіннях, бралися штрафи за провини. Рента продуктами стягувалася в такому розмірі: 20-го вепра, поволовщина раз на 6 років, стація під час перебування пана в Княжій Луці. Відробіткова рента була порівняно невисока.

Проте становище селян значно відрізнялося в окремих селах Ляховецького ключа. Так, у селі Новоселиці чиншу давали по 3 зл., крім того, ще на дрова по 16 грошів; решта повинностей ті ж, що і в попередніх селах. Селяни Сулятичів платили від чверті наділу 3 зл., 4 маци вівса і працювали на пана щодня. Великим тягарем для селян було прядіння льону та конопель. Пневський дуже зловживав своєю владою, надто збільшував норми прядива понад інвентар.

Інвентар Ляховецького ключа показує, що в ньому була взята тенденція до переваги грошової ренти перед двома іншими її формами. Так, в с. Корчівці було 3 данники, які давали тільки грошову ренту — два по 6 зл. і один — 5 зл. У с. Лискові також було два господарі, які платили тільки грошову ренту по 8 зл. Навіть за короткий час — з 1617 по 1628 р. — ясно позначився процес посилення грошової ренти і збільшення ренти взагалі.

У 20-х роках спостерігалося різке зменшення кількості селянства на території Ляховецького ключа. Наприклад, якщо в 1617 р. феодал одержував податку з с. Жирова від 133 димів, то в 1628 р. вже тільки від 20, з с.Нове — відповідно від 28 і 10. Причиною різкого зниження кількості дворів могли бути татарські напади або шляхетські наїзди, під час яких гинули іноді навіть цілі села. Але безсумнівно, що відплив населення відбувався і через інтенсивне зростаня грошової ренти і повинностей у зв'язку з появою в районі цих сіл солодовні, броварні, винниці тощо.

Ляховецький ключ з високою грошовою рентою і низькими наділами землі становив певне відхилення від інших районів середньої частини Волині, де зростала головним чином відробіткова рента. Причому в окремих селах вона досягала дуже високого рівня, через що більше 20 селянських родин с. Новосілки Луцького повіту пішли з села [1].

У тому ж році шляхтич Білостоцький віддає в оренду шляхтичеві Мотчинському свій маєток Білий Сток (Луцький повіт). В угоді фіксується таке. Лановий селянин «повинен робить што день и волов мити чотыри, в підводу ходить за 15 миль». Крім того, орендар мав відбирати чиншу: по 3 маци вівса від двору, по півзлотого, по 2 каплуни. Білостоцький повинен був, згідно з угодою, дати двом півдворищним по волу «зараз, взявши з Городища, жеби два плуги сполна было». Цікавий ще один пакт угоди: півдворищні «повинні робить і давать што дворищины, а маєт им дать пан Белостоцкий поля ведле преможения» [2]. Отже, феодали склали угоду про те, що володілець уступає орендареві за певну суму грошей право необмеженої експлуатації підданих йому селян, причому зобов'язується забезпечити слабших селян реманентом і наділити їх землею до такого прожиткового рівня, який забезпечив би працездатність селянина.

Такі ж високі повинності спостерігалися і в маєтках духовних феодалів. Як свідчить інвентар с. Городок (1626 р.), що належав соборній Володимирській церкві, 13 дворищних селян виконували панщину щодня, а 6 городників працювали по 3 дні на тиждень. Крім щоденної праці селяни сплачували ще й ренту натурою та грішми: по 4 маци вівса і по 5 польських грошів; півдворищні — по 2 маци вівса і по 2,5 гроша. Церковний двір засівав: озимого жита 24 маци, пшениці — 2, вівса — 20, гречки — 4 маци. Селяни Городка, напевно, використовувались на роботі і в інших господарствах, бо для такого невеликого церковного двору не потрібно було стільки робочих рук.

За даними інвентаря половини с. Шпакового (Волинь, 1631 р.), в ньому було засіяно: жита й пше-

---

[1] Арх. ЮЗР, ч. VI, т. I, стор. 409—410.
[2] *Там же*, стор. 395.

ниці — 20 мац, вівса — 14, ячменю — 3 маци. Отже, і це господарство невелике. Але повинності селян були високі. Волочні піддані повинні конем відробляти по 5 днів на тиждень і пішо 1 день; крім того, орати по 4 дні на пар і по 4 дні весною; давати натурою по 1 гусці і 2 каплуни; виконувати підводну повинність двічі до Львова або до Бугу. У жнива повинні жати по 2 чоловіки від волоки — в понеділок, середу і п'ятницю, а у вівторок, четвер і суботу — по 1 чоловіку; толока в суботу на панському хлібі й пиві. Півволочні, які значно гірше були забезпечені худобою, мали працювати по 3 дні на тиждень. Вони повинні були ще відвезти по одній хурі до Львова або до Бугу. Два двори давали по 1 гусці та каплуну. У жнива в понеділок і середу виходило по два женці, у вівторок і четвер — по одному; в суботу — толока на панському хлібі і пиві. Орати від півволоки кожному на пар 2 дні і навесні на овес — 2 дні [1]

В с. Богурині Луцького повіту (1631 р.) троє підданих, що «своїм плугом орали», виконували такі повинності: щодеино працювали (як влітку, так і взимку) за наказом пана; відправляли одну підводу до Казимежа або два рази до Бугу, на один віз брали по 5 мірок торчинської міри. Повинності продуктами: по 2 каплуни, по четверті хмелю, по 2 курки від двору. Півволочних було 29 дворів. Вони працювали по 3 дні, а четвертий день виходили на толоку. Підводу мали постачати, як і дворищні, до Казимежа раз на рік або до Бугу двічі; давати по каплуну і по восьмушці хмелю. Друга група півволочних в кількості 6 чоловік працювали по 2 дні, а третій день — на толоці. Третя група 35 чоловік працювала по 1 дню, лише влітку їм збільшували роботу; чиншу не було [2]. Дуже високі норми селянських повинностей були в маєтностях уніатської єпископії (Володимирсько-Берестейської) у 1633 р. Від волоки селяни працювали по 5 днів на тиждень, а в жнива 5 днів на тиждень виходило на поле по 2 робітники від сім'ї. Півволочні працювали половину цієї норми. Крім того, селяни повинні були щотижня один раз виходити на толоку всією сім'єю.

---

[1] Арх. ЮЗР, ч. VI, т. I, стор. 480.
[2] *Там же,* стор. 483.

Грошового чиншу селяни давали по 1 зл. від волоки і до того ще різні данини продуктами. У селян було дуже мало робочої худоби і знарядь праці: у с. Петиднах 10 господарів, а в с. Хрипаличах 15 господарів виставляли всього по 2 плуги; у с. Микуличах 17 господарям належало 18 голів різної худоби [1].

Інші інвентарі маєтків Луцького повіту також відбили виняткова високі норми експлуатації селянства. Розмір панщини в середньому дорівнював 5—6 дням на тиждень від волоки чи дворища. Існували крім того зажинки, обжинки, закоски, обкоски. У Шпаківці, наприклад, селяни додатково (не в рахунок щоденної панщини) орали 8 днів (1631 р.); від сільських ремісників вимагали робити без будь-якої плати. Така висока панщина, однак, не виключала грошового чиншу. У с. Білому Стоку селяни платили по півзлотого (1619 р.). У Звягельських володіннях Острозького тяглові селяни працювали від дворища цілий тиждень, крім торгового дня, а підсусідки — по 3 дні. Селяни давали одну або дві підводи від двору для відвезення попелу до Бугу. Існували також натуральні і грошові повинності [2].

Дещо відмінне було становище селян у південній частині Волині. В с. Лопавшому (1630 р.), де був панський фільварок, селяни складалися з таких категорій: волочних — 12 дворів, півволочних — 16 дворів, кравців — 2, бояр — 5. Волочні селяни були задовільно забезпечені тяглом: на 1 двір в середньому припадало 2,8 голови робочої худоби. Значно гірше були забезпечені робочою худобою півволочні господарства: 16 дворів цієї групи мали тільки 21 вола. Повинності волочних були такі: чиншу платили по 1 зл., жита давали по півмірки берестецької, по 1 гусці, по 2 каплуни, по 5 курей, по 10 яєць, по 10 жмень коноплі, яловицю одну на рік від усього села.

У цьому селі була досить висока норма відробіткової ренти. Волочні мали працювати щодня, а під час жнив та сінокосу кожен двір повинен був виставити по 2 чоловіки. Додатково піддані мали орати по два тижні весною, по два тижні на пар і по одному

---

[1] Арх. ЮЗР, ч. VI, т. 1, стор. 488—491.
[2] Źródła dziejowe, т. XXII, с. 289.

тижню на зяб. У підводи ходити тричі до Казимежа і тричі в інші місця. Виходити всім двором, за винятком старих людей, на зажин та обжин, нести сторожу. Півволочні двори виконували повинності в половинному розмірі. Бояри орали тільки по 6 днів на рік; решту повинностей їм було замінено грошовою рентою — по 33 зл. 10 грошів на рік від двору. Економічно міцні боярські господарства мали можливість сплатити таку досить високу грошову ренту і розв'язати собі руки для господарської ініціативи.

Інше становище селян було в с. Лисинці[1]. Забезпеченість худобою селян була така: 6 волочних господарств мали 15 волів або по 2,5 голови робочої худоби; 10 півволочних мали 17 волів і 1 робочу ялівку, тобто на 1 двір по 1,8 голови; 9 чвертників мали ще менше робочої худоби: 3 двори мали по одному, 3 двори — по два воли і 3 двори не мали зовсім робочої худоби. Отже, в цьому селі була досить різко виражена майнова диференціація. Повинності волочних були ті ж, що і в с. Лопавшому, півволочних — половина, а четвертників — четвертна норма повинностей волочних. 10 городників півроку працювали по 1 дню на тиждень і півроку — по два дні. Бояри виконували в основному ті ж повинності, що і в с. Лопавшому. Але володільцеві належало визначити, чи брати з них чинш грішми, чи вимагати праці, як і з волочних селян[2]. Ця приписка в інвентарі свідчить, що в 40-х роках XVII ст. перед боярами Волині стояла неприваблива перспектива повного злиття їх в правовому і прибутковому відношенні з закріпаченим селянством.

Таким чином, у південній частині Волині, де були придатні для землеробства грунти, з кінця XVI ст. існувало розвинуте фільваркове господарство і як прямий результат цього — панування відробіткової ренти. Друге місце займала рента продуктами і третє — грошова рента. За цих обставин від повноцінного селянського господарства (ланового) вимагалося 3—4 дні, а в 20 — 30-х роках XVII ст. — вже від 4 до 6 днів панщини на тиждень. У зв'язку з розвитком фільвар-

---

[1] Бібліотека АН УРСР у Львові. Відділ рукописів, № 4145, арк. 202 та ін.

[2] *Там же.*

кового господарства йшов процес ліквідації дворищних селянських господарств і наділення селянських дворів ланом чи півланом. В кінці першої чверті і в другій чверті XVII ст. дворищні господарства зустрічаються як рідке явище, тоді як у 80-х роках XVI ст. їх було ще чимало.

Значно важче встановити норми селянських повинностей у північній частині Волині. Інвентарі Ковельського староства 1556, 1590 і 1609 рр. дають наочну картину еволюції феодальної ренти за півстоліття і змін економічного побуту селянства в цьому районі. Інвентар 1556 р. був складений ще до проведення в старостві Волочної поміри. В старостві налічувалося 33 села і 3 міста — Ковель, Вижва і Милановичі. По суті, Вижва і Милановичі були теж села, оскільки населення їх займалося головним чином землеробством. Лише про 9 мілановицьких мешканців сказано, що їх «дома і лани вільні, будь-якої служби не несуть» [1], в той час як одноланових було 37, дволанових — 2 і городників — 12, які виконували повинності.

У цьому старостві в 1556 р. була дуже строката картина землекористування і феодальних повинностей селян. Ряд сіл жив ще дворищним ладом. Так, у с. Биліні було 13 дворищ, Скуліні — 8, Хотилові — 23, Книно — 15, Мостищі — 8. У дворищі, як правило, було 2—3, а нерідко і 4 сім'ї. В решті сіл селяни жили вже на ланових наділах. Переважна більшість дворів (близько 79%) мали наділ в один лан, півланових було значно менше (близько 13%) і ще менше городників [2].

У Ковельському старостві було вже в 1556 р. 8 невеликих землеробських фільварків. Крім того, існували лісові промисли, головним чином по виробленню поташу і ванчосу. Продукти землеробства і промислів збувалися переважно на зовнішньому ринку. У фільварках налічувалось 572 голови різної худоби, в тому числі 18 робочих волів, 120 дійних корів, 175 свиней. Воли відгодовувалися, напевно, і на продаж, бо в ін-

[1] ЦДІА УРСР, ф. І, оп. І, № 4, стор. 43.

[2] Процентне співвідношення показане без дворищних селян, оскільки невідомо, який був наділ на дворище. Можна припустити, що він був не нижчий за лан. Орендована земля також не включена в ці цифри.

вентарі записано, що на зимівлю 40 волів витрачено 80 кіп грошів.

Багатогалузеве державне господарство Ковельського староства обслуговувалося не тільки кріпаками, а й найманими робітниками. Так, за виготовлення ванчосу виплачено 188 кіп грошів, за його вивіз — 50 кіп, залишено для сплати за доставку продукції до Гданська 20 кіп грошів [1]. Проте наймана сила була допоміжною, основним працівником був селянин, який мав наділ в один лан чи в півлана.

Про розмір панщини нема даних, ревізор відзначив лише продуктовий та грошовий чинш, який брали переважно медом. У середньому з родини-господарства стягувалися 53 гроші і 3 липівки меду (або 1 зл. 12 грошів). Нерідко зустрічаються записи про окремі господарства, що вони «на чиншу». В цей час у Ковельському старостві було також чимало бояр — 33 двори.

У 1590 р. було складено новий інвентар Ковельського староства у зв'язку з відібранням його від кн. Курбської та передачею Андрієві Фірлею. Цей інвентар свідчить про велику ломку, яку переживало селянське господарство у зв'язку з проведенням Волочної поміри, і впертий опір селянства здійсненню аграрної реформи. Так, в с. Новосадах було нарізано 23 волоки, «которых (селянами) не принято, всі пусті, осад нема». Так само «не прийняли» жодної волоки селяни в урочищах Мутвицька Волька і Руда та в с. Борках. В урочищі Каневому лежало 16 пустих волок, в с. Ровшині з 26 волок — 11 пустих, в с. Клевечку з 32 волок — 15 пустих; в с. Ольшавиці нарізано 18 волок, але й там лише троє підданих сиділи на двох півволоках і служили пішо, решта волок були незайняті; в с. Поридуби з 90 волок пустими лежало 35 [2]. Список незайнятих земель в інших селах можна було б значно збільшити, але й наведених фактів досить, щоб мати уявлення про вкрай негативне ставлення селян до волочної реформи. Та зрештою уряду вдалося зламати опір селян і примусити взяти земельні наділи, які давала державна адміністрація.

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. І, оп. І, № 4, стор. 49—50.

[2] *Там же,* Інвентар 1950 р., арк. 61, 62, 64.

У 1590 р. в Ковельському старостві існували ті ж 8 фільварків, що і в 1556 р.; вони лишалися на рівні середніх господарств. Так, у Гритковецькому фільварку врожай озимого жита «рік у рік» був 300 кіп; умолоту вони давали 150 мац, з них на насіння йшло 40 мац. Отже, урожай був сам-3,75. На урядника і челядь витрачалося 15 мац. Решта жита (53%) йшла на продаж.

Урожай пшениці в Гритковецькому фільварку становив 30 кіп (сам-5), умолот 15 мац, з них на насіння йшло 3 маци і продано 8 мац (53%) по 40 грошів маца; урожай ячменю — 30 кіп (сам-4,3), продано 3 маци з 10 умолочених кіп (по 12 грошів); урожай вівса — 250 кіп (сам-5,43), з 125 мац продано 90 мац (72%) по 10 грошів. Гречку, просо і горох вирощували тут лише на насіння та утримання фільваркової челяді [1]. Худоби у фільварку не було.

Середній за розміром був і Милановицький фільварок. Урожай в ньому становив: жита — 600 кіп, умолот 300 мац, висівалося в середньому 60 мац, на утримання челяді 20 мац, решта 220 мац (73%) продавались; урожай пшениці—60 кіп, умолочено 30 мац, для продажу 23 маци (77%); ячменю — 70 кіп, умолочено 24 маци, на продаж виділено 14 мац (58%); вівса — 400 кіп, умолочено 200 мац, для продажу 145 мац (72%); гречки 40 кіп, умолочено 10 мац, для продажу 5 мац (50%); гороху — 20 возів, умолочено 5 мац, для продажу 2 маци; проса — 10 кіп, умолочено 2 маци, для продажу 1 маца. Худоби і у цьому фільварку не було.

З Туличівського фільварку жита продавалося 108 мац (72%), пшениці — 15 мац (75%), ячменю — 9 мац (60%), вівса — 93 маци (72%). Яворський фільварочок продавав на ринку 26 мац жита (52%) [2]. Решта фільварків були менші за Милановицький. Але характер їх був такий же — значна частина продукції надходила на ринок.

Повинності в інвентарі точно не визначені. Але окремі записи дають підставу гадати, що розмір панщини в основному дорівнював трьом дням на тиждень від лана чи волоки. Так, в с. Туличеві піддані на 27 волоках «по 3 дня робят і другие повинности дают»; у с. Нювному

[1] ЦДІА УРСР, ф. І, оп. І, № 4, арк. 155.
[2] *Там же*, арк. 185, 194—195.

«все волоки осажены подданными, которои чинши платят і робят водле повинности», а в с. Мостищі піддані 5 дворищ тримають 13 волок, «тые на чиншу седят, а не робят» [1]. Городники, як правило, чиншу не давали, а працювали в замку або прислуговували у фільварку [2].

Через 10 років, згідно з інвентарем 1609 р., до Ковельського староства належали, як і раніше, м. Ковель, містечка Вижка і Милановичі, а також 26 сіл і 2 заселені урочища. На цей час кількість фільварків у старостві зменшилась удвоє, їх лишилося тільки чотири: Вербський (під Ковелем), Милановицький, Вижівський та Грітковецький; решта відійшла шляхтичам. Фільварки майже не розвивались — почасти через погані грунти, почасти через низькі ціни на збіжжя. У Вербському фільварку висівали в середньому 60 мац жита, у Вижівському — 18, у Грітковецькому — 50, у Милановицькому — 60 мац жита і 4 маци пшениці. З огляду на невисоку рентабельність фільварків адміністрація староства частину землі здавала в оренду.

Розглянемо детальніше селянські повинності в старостві на початку XVII ст.

Село Вербки, що обслуговувало приміський фільварок, складалося з 20 осілих «робочих» дворів, які володіли 13 волоками, тобто на 1 господарство припадало 0,65 волоки. Ці піддані давали всі три види ренти: працювали в панському господарстві по 3 дні на тиждень (і додатково 4 дні влітку); крім того, виходили на толоку (на панському хлібі). Грошовий чинш від волоки становив 36 грошів литовських, продуктами — по дві курки від волоки, по одній гусці і десятку яєць; усі двори давали гуртом 4 липівки меду. В селі було ще 8 чиншових, тобто по суті орендованих волок, за які селяни платили 9 кіп 12 грошів. 9 городників чиншу не платили, а працювали у фільварку один день на тиждень.

Іншим було становище селян сусіднього села Мосчен, що займали 20 волок. Вони працювали на феодала по 5 днів щотижня від волоки і 4 рази виходили на толоку у жнива. Натуральні повинності від волоки — по дві курки, одній гусці і десятку яєць; грошові повинності —

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. І, оп. 1, № 4, арк. 71, 72, 73.
[2] *Там же*, арк. 82.

по 36 грошів від волоки. В цьому селі було ще 9,5 волоки чиншових, за які селяни платили оренди 19 кіп литовських [1].

На урочищі Новосади ще не було ні відробіткових, ні чиншових (грошових) повинностей. Частину землі піддані обробляли за сніп, даючи на фільварок (Вербський) п'ятий сніп; 7 волок селяни тримали на умовах оренди, по 72 литовських гроші за волоку. В с. Облапи осілі піддані займали 31 волоку. Повинності їх: працювати 5 днів на тиждень від господарства (ланового) і 4 дні на толоці влітку. Грошовий чинш — 24 гроші литовські від волоки; рента продуктами — 15 липівок меду від громади. Селяни давали п'яту копу на фільварок за оренду поганого грунту, який обробляли за сніп; 15 волок кращої землі селяни орендували за гроші, платячи по 2 копи грошів литовських за волоку.

У с. Скуліні селяни володіли 32 волоками на орендних засадах. Платили «за роботизну» 45 кіп грошів литовських. Крім того, селяни виконували ряд обов'язкових робіт: кожне господарство мало відправляти щороку до берега «на спуст Гданський» по 3 хури збіжжя, відробити 4 толоки, всім селом нажати 150 кіп жита, викосити болото і зібрати сіно. Натуральні повинності були такі: 25 відер меду від громади, по 2 курки від господарства, по 1 гусці і по 10 яєць.

Такі ж повинності були в основному і в Стеблі, Биліні та інших селах цього староства.

Наведені дані дають цікавий матеріал про становище державних селян Ковельського староства. Підрахунки показують, що селяни володіли 194 так званими «робочими» волоками (36%), тобто волоками, за які вони давали чинш (в середньому від 24 до 36 грошів), відбували панщину і сплачували натуральні повинності, і 337 волоками на умовах оренди (64%); орендна плата з однієї волоки становила в середньому 1 копу 26 грошів, а вся орендна сума — 426 кіп грошів литовських і 86 липівок та 65 відер меду.

Отже, більшість селян Ковельського староства на початку XVII ст. перебувала на становищі орендарів державної землі. Це було можливим за умов, коли у селянина була певна кількість грошей для сплати оренди.

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. 1, оп. 1, № 4.

А добути такі гроші селянин міг подвійним шляхом — збуваючи на ринку продукцію свого господарства або продаючи свою робочу силу на підприємствах або на сплаві панського чи купецького збіжжя, поташу, клепки тощо. Можна припустити, що основним джерелом доходу селян був продаж сільськогосподарської продукції з орендованої землі і продаж меду.

К. Маркс надавав винятково великого значення запровадженню чиншу та орендуванню поміщицької землі селянами в розвитку соціально-економічних процесів на селі. Зауваживши, що відношення оброчного селянина до земельного власника не є капіталістичним відношеним, К. Маркс указував, що в середньовічному селі при орендуванні селянами поміщицької землі існувала висока норма прибутку і що вона «завдячує своєю висотою практикованому на селі шахрайству, привласненню частини ренти земельного власника і доходу підвладного йому населення» [1]. Для таких селян існували об'єктивні умови для експлуатації селянської бідноти. «Перетворення натуральної ренти в грошову, — зазначає при цьому К. Маркс, — не тільки неодмінно супроводиться утворенням класу неімущих поденників, які наймаються за гроші, але йому навіть передує утворення такого класу. Протягом періоду їх виникнення, коли цей новий клас появляється лише спорадично, у краще поставлених селян, зобов'язаних сплачувати оброк (rentepflichtigen), неминуче розвивається звичай експлуатувати за свій рахунок сільських найманих робітників... Таким чином, у них розвивається мало-помалу можливість нагромаджувати певне майно і самим перетворитися в майбутніх капіталістів» [2].

Значно менше селян Ковельського староства тримали «робочі» волоки. Основною формою ренти, яку давала феодалові ця група селян, була відробіткова рента. Від волоки на тиждень працювали: по три дні — 4 села, по чотири дні — 5 сіл, по п'ять днів — 3 села. Всі села виконували ще ряд робіт «без панського дня» — толоки, викошування лук та боліт, збирання сіна тощо.

Як бачимо, Волинь в цілому відзначалася високим рівнем продуктивних сил і розвинутими товарно-грошо-

[1] *К. Маркс*, Капітал, т. III, стор. 806.
[2] *Там же*, стор. 804.

вими відносинами. Причому розвиток продуктивних сил і товарно-грошових відносин на Волині відбувався в різних районах нерівномірно. Південна частина Волині була переважно сільськогосподарським районом. Значна частина збіжжя, що вирощувалося у феодальних фільварках, надходила на внутрішній ринок, в міста, а також на зовнішній ринок через Гданський порт. Поряд з землеробством значне місце займало і тваринництво.

Протягом першої половини XVII ст. фільварок став панівною формою поміщицького господарства в середній та південній частині Волині. Фільварок, як і в Руському воєводстві, розвивався як товарне господарство. Більша чи менша його товарність визначалася загальним економічним рівнем даного району, наявністю вигідного внутрішнього ринку, сприятливими річковими шляхами для експорту збіжжя та ін. Основною формою ренти в цьому районі була відробіткова рента; друге місце займала продуктова і третє — грошова рента.

Чим далі від центральних районів Волині, тим більше зустрічається розвинутих землеробських фільварків, а в зв'язку з цим змінюється і характер поземельних відносин: в окремих маєтках в кінці XVI ст. існувала вже шестиденна панщина від лана. Одночасно зростають і норми грошової ренти і ренти продуктами.

Протягом першої половини XVII ст. сталися дальші зміни в поземельних відносинах між феодалами і селянами на середній Волині. Феодал неухильно йшов по шляху зменшення селянських земельних наділів і збільшення всіх видів ренти, особливо відробіткової. В 30—40-х роках відробіткова рента стає панівною формою експлуатації селян. Селяни відбувають панщину 5—6 днів на тиждень від лана, а в окремих місцевостях і від півлана, городники — по 3 дні на тиждень. Середній розмір наділької землі для селянина в цей час був уже півлана. Друге місце в середніх районах Волині займала рента продуктами і третє — грошова рента. Проте слід відзначити явну тенденцію до збільшення грошової ренти. Вона підвищується і шляхом здавання феодалом селянству в оренду пустих ланів, застінків, входів (в гаї) тощо, і шляхом переведення на високий грошовий чинш частини селянства, особливо його верхнього прошарку.

У північних районах Волині в кінці XVI ст. йшла ломка дворищного общинного землеволодіння і створен-

ня фільварків та ланових і півланових селянських господарств, що мали їх обслуговувати. Фільваркове зернове господарство і в північній частині було товарним, але через недостатньо високу якість грунтів і низькі ціни на місцевому ринку воно було малорентабельне, і протягом півстоліття фільварки майже ие збільшили продукції. Невисока рентабельність фільваркового господарства змусила феодала здавати частину землі селянам в оренду, в окремих селах феодал здавав в оренду і всю землю. Все ж і за цих умов основною формою ренти була відробіткова рента, яка дорівнювала 3—4 дням від волоки, рідше — 5 дням. Друге місце займала грошова рента і третє — продуктова. Продуктова рента переважала тільки в районах бджільницьких промислів.

Широкому застосуванню феодалами грошової ренти сприяла наявність промислів, в яких селянин міг заробити необхідну суму грошей для сплати оренди. Феодали здавали в оренду селянам не лише землю, а й промислові підприємства, особливо рудні, млини, робочу силу яким постачало в основному те ж селянтво. При наявності промислів, що забезпечували певний заробіток, чатина селянства втрачала інтерес до нерентабельної землі і залишала її, вступаючи у виробничі відносини з орендарями феодальних підприємств.

За цих умов на селі створювалося складне переплетення різних соціально-економічних тенденцій. З одного боку, феодал прагнув зміцнити феодальні відносини, головним чином у формі панщинної праці; такі заходи феодала стримували розшарування селянства, прикріплювали його до панського маєтка. Але якщо феодал мав багатогалузеве господарство, тоді він насильницькими методами порушував витворені багаторічною практикою поземельні відносини — зменшував наділи, встановлював нові норми роботи і нові чинші для різних економічних груп селянства. Внаслідок цього обезземелена частина селянства змушена була вступати в інші виробничі відносини з феодалом. В основі їх лежав уже не земельний наділ, а постійне утримання феодалом дворової челяді; створювалося щось подібне до феодального рабства, бо «челядь» юридично була безправною суспільною групою — вона не мала своїх засобів виробництва і перебувала в цілковитій залежності від феодала. Челядь повинна була на вимогу феодала виконувати

будь-яку роботу і в будь-який час. Однак феодальний двір не міг утримувати всієї спауперизованої людності, і частина її залишала село, шукаючи засобів до життя на промислах або наймаючись до багатих козаків, міщан та селян. Інша частина селянства наймалася до свого ж таки феодала на певних умовах, залишаючись феодально залежною.

3. Повинності селян на Поділлі та Брацлавщині (Побужжі)

Подільське воєводство було однією з невеликих адміністративних одиниць, воно займало територію близько 350—400 кв. миль. Грунти Поділля були придатні для землеробства і давали високі врожаї. Ще польський літописець XV ст. Длугош і польський історик XVI ст. Гваньїні розповідали про виняткові природні багатства Поділля, багаті пасовиська, про безліч бджіл в дуплах і ямах, силу-силенну птахів, звіра тощо. На Поділлі було багато лісів. По його території протікало багато дрібних річок, що впадали в Дністер. Королівські чиншовики, які провадили в XVI ст. ревізії державних володінь на Поділлі, також відзначали багатство краю, наявність вільних земель, придатних для колонізації [1].

В кінці XVI — на початку XVII ст. Поділля було майже відкрите для татарських вторгнень. На півночі, по вододілу річок Бугу, Росі, Тетерева і Случі, проходив відомий Чорний шлях, по якому татари проривалися аж у Волинь. Через середину Поділля, поблизу таких міст-фортець, як Межирів, Бар, Єлтушків та ін., проходив Кучманський шлях; по ньому татарські орди добиралися до Руського воєводства. По верхів'ях річок Жвану та Ушиці проходив третій татарський шлях — Волоський, по якому татари вчиняли свої наїзди на Волощину. Непевність становища, в якому перебували селянство і міщанство, дуже негативно відбивалася на економіці Поділля в цілому.

Ще в 1615 р. ревізори Барського старостава писали: «Там, в тому старостві, є багато просторів, так що не тільки фільварки, а й сіл можна більше мати, ніж їх є.

---

[1] Арх. ЮЗР, ч. VIII, т. I; Źródła dziejowe, т. VI, стор. 116; т. XIX, стор. 12.

коли б бог був ласкавий дати спокій; а тепер хоч і є ким робить в тих фільварках, що існують, але, коли засіють один рік, то зберігають зерно в стогах на полях «на випадок», а почасти також на випадок неврожайного року, і уже в наступні роки так багато не сіють — лише на утримання замку та фільварків». А про сусіднє Хмельницьке староство писали: «Не дуже там поцінне зерно, не все записують, що намолотять, аби лише мати що їсти з дня на день»[1].

Отже, наприкінці XVI — на початку XVII ст. в Барському старостві (а фактично і в інших староствах) ще не створилося ні внутрішніх, ні зовнішніх умов для рентабельного товарного поміщицького землеробства. За таких обставин шляхта намагалася в найкоротший час взяти з маєтків, якими вона володіла, максимум того, що можна, а це призводило до хижацьких методів господарювання, насамперед до руйнування селянського господарства. Тому Подільське воєводство з точки зору розвитку продуктивних сил в цілому становило відсталий район України. Незважаючи на сприятливі природні умови, тут не було ні розвинутих міст, ні добре поставленого землеробства чи тваринництва. В промисловому відношенні Поділля також відставало від Руського воєводства і Волині.

Поділля являло собою важливий південний воєнний плацдарм, який мав виняткове військове значення в планах боротьби шляхетської Польщі проти турецько-татарської агресії. Йому відводилася також значна роль у політичних впливах Польщі на південні придунайські держави, особливо на Молдавію та Валахію. Нарешті, Поділля було воєнним плацдармом і для українського козацтва, яке вело активну оборонну боротьбу проти татарсько-турецької експансії і проти наступу польських феодалів-колонізаторів.

За цих обставин Поділля протягом XVI—XVII ст. було ареною безперервної боротьби. Тут відбувалися постійні сутички між татарськими загонами, з одного боку, і польськими збройними силами (які розміщувалися в міських та містечкових замках) та козацькими загонами — з другого. Вже в кінці XVI ст. Поділля стало районом зосередження козацтва, і саме тут розпочалися

[1] Арх. ХЗР, ч. VII, т. II, стор. 153, 159.

селянсько-козацькі повстання 1590-х років, які поширилися згодом на Волинь і Київщину.

За даними О. Яблоновського, в 1578 р. на Поділлі налічувалося 650 сіл, а в 1583 р. їх було тільки 421 [1]. Це, очевидно, пояснювалось двома причинами: знищенням частини сіл татарами і неточними даними ревізій. Незважаючи на несприятливі обставини, Поділля переживало в кінці XVI — на початку XVII ст. досить інтенсивний процес заселення і в зв'язку з цим значне економічне піднесення. Особливо великий був наплив польської шляхти. У зв'язку з цим тут відбувалося не просте кількісне збільшення класу феодалів, а й певні зміни в суспільно-економічному житті, які насамперед зумовлювали погіршення становища селянства.

Наплив польської шляхти на Поділля був наслідком посилення польським урядом колоніальної політики на українських землях. Уряд з кінця XVI ст. роздає польським шляхтичам пожалування на держання старостинських сіл, на так звані «пустуючі» землі і виморочні маєтки українських шляхетських родів. Багато відбиралося маєтків у місцевої української шляхти через відсутність документів, які б свідчили про право на володіння. Ревізія 1615 р. показує, що вже цілий ряд сіл на Поділлі був у руках польської шляхти [2]. Польський уряд робив це з метою збільшити в цьому краї свої збройні сили. Спочатку встановилася практика, що шляхта, яка має в степових окраїнах держання, не платить кварти, а з 1635 р. цей принцип був узаконений в державному масштабі [3].

Становище Поділля як воєнного плацдарма відбивалося в значній мірі на правовому становищі ряду сіл. Так, лише до Барського замку приписано було на військовому праві 42 боярські села. Прибутки цих сіл не реєструвалися і повинності їх не позначалися. Володіли цими селами шляхтичі, а самі бояри, що несли військову службу, потрапляли в залежність від шляхтичів. До Хмільницького замку було приписано 21 боярське село [4]. Володільцями їх була в основному польська шляхта, яка несла військову службу під командуванням старости.

---

[1] Pisma, IV, стор. 143.
[2] Źródła dziejowe, т. V.
[3] Volumina legum, т. III, p. 404—407, 894.
[4] Źródła dziejowe, т. V, стор. XIII.

Магнати і шляхта цілий ряд сіл тримали на ленному праві; такі села теж не підлягали ревізії. Деякі села магнати явочним порядком перетворювали у свої приватні володіння і не дозволяли ревізорам провадити в них перепис. Так, ревізори записали, що села Черепове та Іванківці шляхтичі Потоцькі собі «правом спадковим узурпували». Впливові магнати мали можливість прибирати до своїх рук села й іншими методами. Ян Потоцький позичив державі 12 тис. зл. на будівництво Летичівського замку. За це він дістав від уряду право володіти протягом 50 років містечком Смотричем та 15 селами; такі села розглядались як приватні і також не підлягали ревізії. Однак цих сіл було ще менше, ніж тих, що перебували у володінні феодалів на умовах тимчасового чи доживотного володіння, головним чином за військову службу.

Цінний матеріал про економічне становище державних володінь Барського, Хмільницького та Кам'янецького староств і про феодальні відносини в них маємо за даними ревізії 1565 р. В той час Барське староство мало два невеличкі фільварки коло самого Бара. В першому з них було: жита 150 кіп, пшениці — 260, ячменю — 200, вівса — 406, гороху — 300 кіп. Крім того, в господарстві було 39 корів, 22 воли, 20 телят, 40 свиней. У другому фільварку, що належав до Барського току, було жита 140 кіп, пшениці — 180, ячменю — 230, проса — 20, гороху — 20 кіп [1]. Ревізор відзначив, що фільварки могли б бути добрі, бо є де орати, але орють і засівають лише для утримання замку, бо збіжжя там мало продається.

До Барського староства належали й Щедрівський (в Каменецькому повіті), Деражнянський та Крутибородинський фільварки. Неурожайного 1564 р. з Деражнянського фільварку до току звезено: жита озимого 80 кіп, жита ярого — 5, пшениці озимої і ярої — по 70, вівса — 230, ячменю — 90, проса — 10 кіп; а в урожайні роки одержували втроє більше зернових. З Крутибородинського поля звезено до току: жита 90 кіп, пшениці — 50, вівса — 60, ячменю — 50, гороху — 10 кіп, сіна — 100 возів. Впадає в очі високий процент пшениці в усіх маєтках, що свідчить про високу якість грун-

[1] Арх. ЮЗР, ч. VII, т. II, стор. 128—272.

тів. Худоби в обох фільварках було чимало. В одному з барських фільварків було 20 корів дійних, 20 телят, 22 воли, 19 ялівок, 40 свиней. Крім того, було багато худоби, що належала особисто старості. Прибуток від кожної корови (від надою) дорівнював 1 гривні [1].

Добрі землі і достатню кількість людей мав Щедрівський фільварок. Але татари в 1552 р. зруйнували і випалили села і фільварок, а худобу забрали. Після цього лихоліття люди почали осідати знову, і староста велів відбудовувати фільварок. Від новоосілих селян поки що вимагали давати по кілька колод жита, ячменю та вівса «для прохарчування урядника та на утримання худоби» [2]. Крім зазначених фільварків старостві належало ще Мукарівське поле з током, на цьому полі навіть у цей посушливий рік уродило 100 кіп жита, 5 кіп пшениці і 30 кіп вівса.

Барське староство мало значне рибне господарство. Йому належало 25 ставів (з них два люди збудували своїм коштом, але староста загарбав їх). Рибне господарство давало старостві чималі прибутки. Лише барський став, що спускався раз на чотири роки, давав 150 зл. зверх того, що йшло на кухню старости. А всі стави давали щороку прибутку 711 зл. Немає сумніву, що адміністрація староства значно занизила цю цифру. Проте в цілому рибне господарство Поділля стояло значно нижче, ніж в Руському воєводстві та на Волині. Барському старостві належало 15 млинів, які давали 522 зл. прибутку. У с. Мукарові була броварня, в якій «люди роблять собі пиво для шинкування». Прибуток від броварні дорівнював 18 зл. 12 грошам [3].

Коротко підсумовуючи економічне становище Барського староства в другій половині XVI ст., слід сказати, що землеробтво ще не набуло значного розвитку в державних володіннях. Основною причиною цього була недостатня кількість закріпаченого населення. Через це було досить багато неосвоєної землі, навіть в околицях самого Бара [4]. Однією з причин повільного розвитку

---

[1] Арх. ЮЗР, ч. VII, т. II, стор. 253, 259.
[2] *Там же,* стор. 260.
[3] *Там же,* стор. 230, 231, 257—258.
[4] *Там же,* стор. 131.

землеробського державного господарства в околицях Бара була низька ціна на збіжжя. Наприклад, третинник вівса (близько 12 пудів) коштував усього 8 грошів, третинник жита — 15 грошів, пшениці — 23 гроші.

Зазначені умови насамперед і визначали форми ренти і норми експлуатації селянина. Звичайно, не можна недооцінювати і того факту, що засоби економічного примусу тут були значно слабші, ніж в західних районах, а само селянство було досить рухливе, переходило з місця на місце, шукаючи кращого життя. До того ж значна частина його була озброєна, перебувала в контакті з козацтвом і виступала спільно з ним проти феодалів.

Норми селянських повинностей у цьому районі були ще дуже нетривкі. В принципі вони визначалися державною адміністрацією так: «у тих всіх селах нижченаписаних староства Барського кожен чоловік, який має де своє господарство і оре землю своїм плугом або спрягається з другим, повинен дати поляховщини, тобто з ріллі господарства свого пшениці по 4 міри барської, звичаєм того краю верховатих, вівса по 10 третинників, по 2 курки, яєць по 20 штук, пушкаровщини по 2 гроші». Це була основна форма і норма ренти. Крім неї були ще додаткові ренти — стації, підводна повинність.

Поряд з рентами існував також державний податок — подимне, що бралося майже в усіх селах в середньому по два гроші від двору (як від господарств, що мали повний наділ землі, так і від тих, що мали половинну норму), та місцевий податок — пушкаровщина (на оборону замку). Основні й додаткові види ренти в більш-менш уніфікованих розмірах існували і в окремих селах. Так, у слоб. Селище, яка була за три милі від Бара, господарі давали по 4 третинники пшениці, по 10 третинників вівса, по 2 курки і по 20 яєць. Крім того, кожен селянин давав одного року вола, а другого — десятий пень бджіл. Давали ще 20-го барана, 20-го вепра, громадою мірку меду і стацію на старосту; пушкаровщини платили по 2 гроші [1].

У цьому ж селі були урочні селяни, які зубожіли. Вони давали чинш замість поляховщини (тобто за-

[1] Арх. ЮЗР, ч. VII, т. II, стор. 220.

мість урожаю): два двори по 2 зл. і один — 5 зл., платили також пушкаровщину і стацію. Четверо лисичників — новоприйшлих, які ще «не одразу осідали на слободі, але спочатку випробували, чи сподобається їм», давали по лисиці або по 1 зл. [1]; якщо вони мали овець, волів, бджіл, то давали десятину в половинному розмірі, а також стації.

Такі ж ренти були і в ряді інших сіл. Отже, панівною формою ренти була рента продуктова, причому досить висока. Вона не була, певно, дуже дошкульною тільки для селянської верхівки, яка, маючи плуги і достатню кількість робочої худоби, могла обробляти більше землі, ніж визначено за наділом, бо вільної землі, як вказували державні чиновники, в цьому районі було ще багато.

Але в ряді сіл, які обслуговували фільварки чи, наприклад, замок Бар, була вже й відробіткова рента. Селяни с. Красинець Римових один повний тиждень працювали на замок, а два тижні на себе. Але при цьому лишалася і досить висока рента продуктами: тягловий селянин давав по 4 мірки пшениці з верхом (барської міри), по 10 третинників вівса, по 2 курки і 10 жмень прядива. Крім того, кожен господар давав стації по півтретинника житом, по 3 третинники вівса, по 2 курки. «потроху» масла, сиру, крупи, по одній хлібині, по 2 вози сіна. Селяни Деражні Дворецької та інших сіл Деражнянського ключа працювали теж один тиждень у фільварку, «що їм наказували», а два тижні на себе. Крім того, кожен селянин повинен був один раз на рік привести віз солі з Коломиї на потребу замку. Якщо староста вирушав в похід, то кожне село повинно було дати йому одну підводу [2].

Але відробіткова рента зустрічається в цьому районі в державних володіннях ще рідко. Інакше й не могло бути за тих конкретних умов південного району, які ми вже відзначали вище. Економічне становище селянства зумовило й відмінну номенклатуру його груп порівняно до західних районів. У цьому районі в групуванні селянства бачимо не тільки економічну, а й правову ознаку. Ось кілька прикладів.

---

[1] Арх. ЮЗР, ч. VII, т. II, стор. 221.
[2] *Там же*, стор. 233, 234.

Села	Групи селян	Села	Групи селян
Маніковці	осілих—11	Слоб. Лука	осілих—18
Слоб. Селище	осілих—12 урочних—9 місячних—4 вільних—6		урочних—2 вільних—7 слуг—2
Віляковці	осілих—7 урочних—2 вільних—10 убогих, що тільки подимне платили,—7 слуг—6	Іванівці	тяглих—21 урочних—7
		Щедрове	осілих—16 вільних—3
		Попівці	осілих—10 вільних—7
		Деражня Дворецька	осілих—16 урочних—2 вільних—7
Деражня	осілих—31 урочних—2 вільних—8 служок—5 мельник—1	Деражня Лука	осілих—22 урочних—2 вільних—5 убогих—3

Як свідчать дані таблиці, майже в усіх селах був значний процент «вільних»; основну групу становили осілі, які користувалися певними пільгами. Все це великою мірою зумовлювало й форму ренти і ступінь експлуатації селянина.

Багаті дані про поземельні відносини в державних володіннях на Поділлі дає і ревізія Хмільницького старостваза 1565 р. До староства належали містечко Уланів і 28 сіл. Це староство перебувало в таких же несприятливих зовнішніх умовах, як і Барське, і тут також фільваркове господарство не встигло розвинутися, помічалися лише тенденції до цього. У 1564 р. в районі Хмільника була велика посуха, і в фільварку жита зібрано тільки 1 стіг, пшениці і ячменю — по 2 стоги, вівса — 3 стоги, гороху — 1 стіг [1]. Низький урожай був результатом не тільки посухи, а й поганого обробітку грунту.

Як уже відзначалось, однією з основних причин

[1] Арх. ЮЗР, ч. VII, т. II, стор. 135—165.

повільного розвитку фільваркового зернового господарства на Поділлі була недостатня кількість закріпаченого чи залежного селянства. Татари часто забирали багато людей в полон, селян грабували волохи й жовніри. За цих умов, а також внаслідок посилення феодальної експлуатації в районі спостерігалась велика плинність виробників. Проживши кілька років на землі того чи іншого феодала на слободі, селянин не чекав, доки зашморг затягнеться на його шиї, і мандрував далі на південь, шукаючи нової «слободи». Розвиток фільваркового зернового господарства стримували слабість місцевих ринків і небезпечність та дорожнеча транспортування збіжжя на віддалені ринки. Ревізори відзначали, що в районі Хмільника хліб дешевий: третинник вівса великої міри коштував 5 грошів.

Одночасно з зерновим фільварковим господарством розвивається в державних володіннях і тваринництво. В Хмільницькому фільварку, наприклад, було 18 робочих волів, 8 дволітніх бичків, 33 дійні корови, 4 ялівки, 26 озимків, 2 бугаї, 30 свиней, 81 вівця. Значні прибутки натурою староство мало від млинів: у 1565 р. від хмільницького млина одержано мірчука 170 третинників жита, 30 третинників пшениці, 20 третинників пшона, 200 третинників солоду. Від двох вінниківських млинів одержано 20 третинників жита, 10 третинників пшениці, 15 третинників пшона, 11 третинників солоду; від трьох йовецьких млинів: 11 третинників жита, 2 третинники пшениці, 1 третинник пшона, 7 третинників солоду [1]. По розміру мірчука можна судити, що в районі млинів було чимало населення. Був ще невеличкий новозбудований млин в містечку Уланові.

У Хмільницькому старостві були добре розвинуті бджільництво (лише в Хмільнику жило 33 пасічники) і рибне господарство. У Вінниківцях було два старостинських стави. Спуск одного ставу (раз на 3 роки) давав 100 зл., а другого — 60 зл. прибутку. Спуск у с. Йовчому продавався (теж, мабуть, один раз на 3 роки) за 300 зл. Було ще два ставки в Уланові, але вони були заболочені і не спускались [2]. Отже, в Хмільни-

---

[1] Арх. ЮЗР, ч. VII, т. II, стор. 152, 153.
[2] *Там же,* стор. 151, 165.

цькому старостві рибне господарство було значно гірше розвинуте, ніж у Барському.

Таке в основному було державне господарство Хмільницького староства. Поряд з відзначеними вище обставинами воно великою мірою зумовлювало форми і норми експлуатації безпосереднього виробника-селянина. Феодали змушені були вдовольнятися головним чином рентою продуктами. Так, у Вінниківцях 33 осілих кмети платили річного чиншу по 26 грошів і 2 шеляги, давали по 6 третинників вівса, по 2 курки і десятку яєць. 6 урочних зубожілих селян, що були в цьому селі, сплачували тільки грошовий чинш по 2 зл. і подимне по 2 гроші. Вільних, які не відбували відробітку і не сплачували чиншу, давали тільки подимне, було 10. Служок, що теж будь-яких повинностей не несли, «хіба прислуговують або їдуть, куди накажуть», було 7 [1]. Данина бджільницька, бараняча, вепряна, поволовщина бралася як з осілих, так і з урочних.

В с. Дубовому, що мало 6 тяглових, кожен двір давав чиншу по 13 грошей і 1 шелягу, по 2 третинники вівса. Семеро вільних платили чиншу по 26 грошів і 2 шеляги. Десятини ті ж, що і у Вінниківцях. Інші вільні новоосілі (6 дворів) давали вівса по одному третиннику. Було ще двоє служок — отаман і десятник; вони нічого не давали, тільки їхали, куди їм наказували [2].

Майже такі повинності були і в інших селах—Трибухівцях, Бухнах та ін.

Таким чином, Хмільницьке староство ще не мало ні розвинутого зернового фільваркового господарства, ні рибного. На значно нижчому рівні стояв у ньому і мукомельний промисел. На жаль, бракує документів про стан приватних маєтків. Напевне, в них фільваркове господарство перебувало на вищому рівні, ніж у державних володіннях.

У Кам'янецькому старостві державне фільваркове господарство було краще розвинуте, ніж у Хмільницькому. Але й тут дальший його розвиток упирався в брак закріпачених селян. Ревізор відзначав, що там урожаї бувають рясні і фільварки можна б мати добрі. Незва-

---

[1] Арх. ЮЗР, ч. VII, т. II, стор. 140—141, 142.
[2] *Там же,* стор. 142—143.

жаючи на посуху того року, жита звезено до Кам'янецького фільварку 350 кіп, пшениці — 40, ячменю — 200, вівса — 300 кіп. У Летичівському фільварку звезено до току: жита 260 кіп, пшениці озимої — 40, пшениці ярої — 20, ячменю — 120, вівса — 320, гороху — 15, гречки — 7, проса — 5 кіп. Кам'янецькому старосту належали й добрі сіножаті. Навіть за винятково неурожайного року сіна зібрали на 250 зл. (віз сіна коштував 5 грошів). Урожай того року оцінено було в 386 зл. 26 грошів. На посів та утримання робочої челяді відраховано п'яту частину врожаю[1].

Високий прибуток давали тваринницьке господарство і промисли. Надій від 40 корів і 250 овець давав 131 зл. Прибуток від поволовщини дорівнював щороку 133 зл. Якщо до цього додати ще данину бджільницьку, вепрову, баранячу, то прибуток від неземлеробської частини перевищуватиме прибуток від землеробської. Старосту належало 8 млинів, які давали 775 зл. річного прибутку. Загальний прибуток староства досягав 3781 зл., крім випадкових «пожитків» — промит, вин (штрафів), куничного, за вихідне (коли дівчина йде заміж в інше село), за жолуді та ін.[2].

Отже, землеробське господарство в державних володіннях ще не займало значного місця. Це було одним з важливих факторів, що зумовлював поземельні відносини між феодалом-старостою і селянами.

Старосту належало 13 сіл і два містечка (Смотрич і Летичів). Ось типові повинності. Селяни с. Трихівців (18 дворів), «що сиділи на службі», повинні давати допомогу до Кам'янця, Летичева і Плоскірова (мабуть, у підтримці укріплень); ходити з старостою на війну (з своїми харчами) і на сторожу в гаях, возити листи; давати підводи комірникові до Бара, Меджибожа, до Кам'янця і до Летичева. Ті, що мали бджоли, давали бджільницьку десятину, а від свиней і овець — 20-ту голову[3]. 11 дворів і 1 отаман с. Переворочого сиділи на «урочному грошовому чинші»; крім того, кожен давав ще по 2 курки і 20 яєць. Данина бараняча, вепрова, бджільницька була та ж, що й в попередньому селі.

---

[1] Арх. ЮЗР, ч. VII, т. II, стор. 187—189.
[2] *Там же*, стор. 186, 189, 190.
[3] *Там же*, стор. 170—171.

Селяни Кіплинців та Голоского (10 дворів) теж сиділи на грошовому чинші, платили по 1 зл. 24 гроші; давали по 2 курки і 20 яєць. Але ці селяни вже працювали по 2 дні на тиждень у фільварку. Тут же було 8 вільних, від дані чиншової вони були звільнені, але «допомагали працювати в замковому фільварку». Приблизно такі самі повинності виконували селяни Лісковиць (26 дворів), Довжки (8 дворів), Новоселиці (24 двори) та інших державних сіл [1].

У Кам'янецькому старостві було 36 сіл, які згідно з постановою сейму відійшли до приватних володільців, і два містечка (Гусятин і Саровка). Частина цих сіл була зруйнована татарами. В ряді сіл уже були невеликі фільварки. Так, в с. Городищі, що належало панові Мармурнівському, був фільварочок «добрий», який шляхтич «своїми плугами справує, а люди теж помагають». Були також фільварки в селах Літовому Дворищі, Білому, Коряківцях, Немирічому, Багриновичах, П'ятничанах і коло містечка Гусятина [2]. Приватних фільварків було в старостві, напевне, більше, але про них збереглося мало документів.

Державні промисли в цьому старостві перебували на нижчому рівні, ніж в сусідніх староствах. Так, в с. Жулинцях Малих було 4 млини; з них 2 здавалися в оренду за 50 зл., а з 2 інших мірчук брали від двору; на р. Саровці було 6 ставків, риба йшла на потреби двору. У містечку Гусятині був млин на 3 мучні, одне ступне коло, один фолюш, дві солодовні, броварня і гуральня; все це орендувалося за 20 зл. Там же був і став неспускний, рибу ловили «люди», давали панові третю рибу. У с. Лосківцях ставок орендувався за 80 зл. [3] В с. Білому ставок був тільки «на живність».

Таким чином, зернове господарство і промисли у державних володіннях та, навпевне, і у дрібної шляхти (польської й української) Кам'янецького староства в 60-х роках XVI ст. не набули ще високого розвитку. Це пояснюється тими ж причинами, що й в Барському та Летичівському господарствах. Феодали прагнули організовувати фільварки, але на перешкоді була недостатня кількість робочих рук закріпаченого селянства. Колоні-

[1] Арх. ЮЗР, ч. VII, т. II, стор. 172, 174—176.
[2] *Там же,* стор. 192, 195—197, 208, 210.
[3] *Там же,* стор. 194,, 200, 205, 206.

зація цього району відбувалася дуже повільно, вона постійно порушувалася татарськими нападами. Внаслідок плинності робочої сили, відсутності розвинутих і сильних органів адміністративної влади феодали не могли встановити високих норм експлуатації. У селянства нерідко бракувало знарядь виробництва, що також затримувало організацію панського фільваркового господарства.

Ось кілька прикладів феодальних повинностей селян Кам'янецького староства. У с. Кудинці 11 селян, вільних до 7 років, орали по два дні на рік на ярину й озимину або робили, що їм наказували. У с. Городищі 11 селян ніякої данини не давали, бо ще мали 3 роки волі, а після закінчення цього строку мали сплачувати чинш по 15 грошів, давати по 2 третинники вівса, по 12 яєць; данина бараняча, волова, вепрова і бджільницька — як і в інших селах. Фільварок пан своїми плугами обробляв, а люди тільки «помагають». У с. Лоскінцях Напольних 16 селян давали по 4 третинники вівса, по 1 курці, по 10 жмень льону і 10 яєць; працювали один день на тиждень (недавно вийшли роки волі) і давали різну десятину. В с. Літове Дворище 8 селян давали річного чиншу по 30 грошів, по 2 курки і по 20 яєць; працювали по 5 днів на рік, крім толоки. Тут же було 13 вільних, які «служили тільки конем», тобто ходили в похід і розвозили листи; але поволовщина й інші данини бралися і з них. У с. Білому було 17 селян, які давали ячменю по 3 третинники, 4 курей і 20 яєць; працювали по два дні на тиждень. Тут же було 8 вільних селян, з них 3 «конем служили». Десятина бралась, як і в інших селах [1]. Подібні форми і норми повинностей були і в інших селах.

Отже, дводенна панщина в селах цього староства зустрічається рідко; як правило, існували спорадичні роботи. Основною ж формою ренти була рента продуктами. Грошова рента теж не набула ще розвитку. Таке становище властиве було, мабуть, всім трьом староствам Поділля.

У першій чверті XVII ст. напади татар стали рідшими — їх стримувало зміцніле запорізьке козацтво. Фільваркове господарство зробило за півстоліття знач-

[1] Арх. ЮЗР, ч. VII, т. II, стор. 191—194, 196.

ний крок вперед, про що свідчить, зокрема, ревізія 1613 р. У зв'язку з цим значно посилилася і експлуатація селянства, причому зросла головним чином відробіткова рента. Наприклад, 47 підданих с. Довжка працювали вже по три дні на тиждень, «доки зберуть урожай», в інший час — по два дні. Шість дворів слобожан виконували лише замкові послуги. Всі піддані (крім слобожан) платили чиншу по 1 зл. Повинності натурою залишились майже ті, що і в 1564 р.: утримувати чужоземних послів, давати 7-го року поволовщину, десятину від овець і свиней, десятину бджільницьку, яєць по 20 штук [1].

Таким чином, у другій половині XVI ст. основна сума прибутків староства складалася з ренти продуктами (переважно поволовщина), від оренд млинів та інших промислів. Летичівські рибні промисли давали 3 тис. зл. прибутку.

Багатий матеріал для характеристики економічного життя Поділля і для з'ясування поземельних відносин в першій чверті XVII ст. дає люстрація державних володінь воєводства за 1616 р.

Приступаючи до люстрації Кам'янецького і Летичівського старостств, ревізори відзначали, що за кілька тижнів стався великий напад татар, які дуже спустошили край, захопили багато майна у підданих і фільварках. Внаслідок постійних нападів татар створилися неможливі умови для торгівлі Поділля з Туреччиною, Волощиною та з іншими країнами. Ревізори вважали, що ряду сіл треба дати на кілька років «вольність», щоб вони змогли налагодити господарську діяльність і виконувати повинності. Посесор Скальського староства сам звертався до ревізорів з проханням зробити в його старостві ревізію, оскільки в результаті татарського нападу «села спалені і піддані з жінками, дітьми і пожитками угнані татарами» [2].

Незважаючи на тяжкі обставини життя на Поділлі в умовах хронічної й жорстокої боротьби з татарами, в другому десятиріччі XVII ст. тут все ж відбувалася значна селянська колонізація, переважно вихідцями з Галичини і Волині. Ревізори 1616 р. зазначили вже такі

[1] AGAD, Архів Скарбу коронного, VI, K. 4, № 1.
[2] Źródła dziejowe, т. V, стор. 1—2.

ові осади у Кам'янецькому та Летичівському старостві: Колубаєв, Копитинці, Дурнаківська слобода та ін.; в старостві Барському: Степанки, Корначівка, Верхівка, Криве (або Северівка), Хоростовці, Зачвілки (або Превлока), слобода Гальчинці; в старостві Хмільницькому: Вороняча слобода, містечко Шалінці (за привілеєм 1607 р.), слобода Семки, Слободка, Сенівка, Сулимірка [1].

Ревізія 1616 р. свідчить, що фільварки на Поділлі не набули ще значного розвитку. Більш-менш значний фільварок був лише в околиці м. Бара, урожай якого оцінювався в 1240 зл., та фільварок Деражнянський з урожаєм на 1718 зл.[2] Про решту фільварків зустрічаються в ревізії такі дані. На села Івняки, Літківці, Бабинці, Трупчин, Волковці був лише один фільварок, «який більше дворовим скотом обробляється, ніж підданих»; врожаю (жита 200 кіп, ячменю — 120, пшениці — 80 кіп) вистачало тільки «на домашні витрати та на плату челяді»[3].

При с. Доманові був фільварок, урожай якого дорівнював: жита і пшениці — 30 кіп, ячменю і вівса — по 100, проса — 50 кіп, гречки — 1 стіг, сіна — 6 стогів. Про цей урожай записано: «Але все те на посів, на утримання і фільваркову челядь розходується». Прибуток від села та фільварку — 131 флорин. У с. Юрчанці (або Лодиженці) був невеличкий фільварок «тільки на утримання челяді»; прибуток від села і фільварка становив всього 14 флоринів. У с. Рожнах теж був невеликий фільварок, який «посесор його своїми засобами обробляє»; прибуток від села і фільварку був 46 флоринів. Невеликі фільварки були також в селах Гречаній, Бриндзові, Карачинцях. В трьох селах — Рудці, Триховцях, Олексинцях — один фільварок; весь його прибуток йшов на утримання челяді. Фільварок в Барському старостві теж на три села: Покутинці, слободу Присовку, слободу Ярову. Прибуток невеликий, лише на домашні видатки. Всі три села разом дають прибутку 142 флорини [4].

---

[1] Źródła dziejowe, т. V, стор. 51—59 та ін.

[2] Ревізори зменшили потім доход Деражнянського фільварку до 700 зл.

[3] Źródła dziejowe, т. V, стор. 3—4.

[4] *Там же*, стор. 3, 5, 6, 8, 12, 35.

Отже, в цій ревізії зазначено ряд фільварків, які не згадуються в попередній ревізії. Можливо, деякі з них тільки виникли за останні два роки або не були показані ревізорами в 1613 р. Частина з цих фільварків була в селах, що перебували в посесії окремих шляхтичів.

Ту ж картину маємо і в старостві Хмільницькому. І в ньому фільварків позначено багато, але прибутки їх невеликі. Про повинності, які відбували тут селяни, як правило, немає даних, є відомості лише про деякі села. Зокрема, в селах Верхніх і Нижніх Івинцях селяни давали панові яєць, курей, данину медову (десятину), 20-го барана, 20-го вепра. У с. Мичовці поволовщина бралася не в 7 років, як в інших, а в 3 роки. Але в цьому селі не було зовсім панщини «через убожество». У с. Бучиновці піддані «чиншу грошового не дають», а дають пшеницю, овес та іншу данину. А в деяких селах вже починає переважати відробіткова рента. Так, в селах Кудинці і Зозулинцях селяни не давали ні чиншу грошового, ні поволовщини, ні бджільницької десятини, а працювали 2 дні на тиждень і давали овес та по одній курці [1]. Нерідко зустрічаються записи без конкретного визначення повинностей.

В записах ревізорів рідко зустрічається грошова рента. Але це не означає, що вона була дуже малою. За тих умов феодал вважав вигіднішим брати грошову ренту не в формі прямого грошового побору, а шляхом побічних податків — здачею в оренду різних підприємств промислового значення — млинів, гуралень, броварень, а також ставів, гребель, мит тощо. Одержана таким способом грошова рента набагато перевищувала ренту відробіткову і навіть ренту продуктами. Ось переконливі дані. Староства Кам'янецьке і Летичівське навіть за умов нерозвинутості в них фільварків і невисокої ренти продуктами давали прибутку 3615 флоринів. З них один летичівський став за один спуск давав 1800 флоринів [2].

Наведені дані обох ревізій про господарство феодалів Поділля в першій чверті XVII ст. говорять про те, що в цьому районі України не було умов для успішного розвитку фільварків. Насамперед, феодали не могли

[1] Źródła dziejowe, т. V, стор. 3—5, 7, 15, 42, 55, 57, 58.
[2] *Там же*, стор. 2.

встановити високі норми експлуатації селянина, бо останній чинив рішучий опір феодалові, аж до масових повстань спільно з козацтвом. По-друге, значна частина прийшлого сюди із інших районів селянства не мала необхідних знарядь виробництва, бракувало їх і у феодала, який не хотів у неспокійній обстановці нападу татар витрачати кошти на знаряддя праці і на робочі воли. По-третє, тут не було вигідних ринків збуту хліба. За цих обставин фільварки Поділля значно відрізнялися від фільварків у Руському воєводстві та на Волині: там вони були товарними господарствами, а тут — в основному натуральними.

Як зазначалося вище, нормальній господарській діяльності в цьому районі перешкоджали татарські напади, в результаті яких частина виробників гинула, а частина втрачала знаряддя виробництва. Після кожного татарського наїзду феодал змушений був частину селян звільняти на тривалий час від повинностей. Селяни могли поліпшити своє економічне становище після татарської розрухи швидше тваринницьким господарством, бджільництвом тощо, аніж землеробством, яке потребувало одноразових значних витрат для свого відновлення. Тому феодал і змушений був обмежуватися одержанням продуктової та грошової ренти. Частину грошей феодал витрачав на наймання робочої сили для обслуговування фільварку. Проте це явище не набуло значного поширення. Феодал, як правило, вичікував, доки підлеглий селянин зможе обробляти фільварок своїм реманентом. На нашу думку, і в цей час основною робочою силою у фільварках були тяглові селяни. Про це свідчить той факт, що панщина, як правило, позначена ревізорами в тих селах, де були фільварки, хоч з різних мотивів володільці фільварків і давали показання ревізорам, що фільварки обслуговуються дворовою челяддю і дворовим реманентом.

Інша картина господарського життя, і зокрема становища фільварків, спостерігається на території північного Поділля, яке своїм характером поступово наближалося до південної Волині. Розглянемо, наприклад, фільварок середнього розміру в с. Юсківцях (1613 р.) [1].

[1] Бібліотека АН УРСР у Львові, Відділ рукописів, № 4145, арк. 60.

Урожай жита в цьому фільварку був 230 кіп, ячменю— 200, гречки — 180 кіп, гороху — 25 возів, конопель — 6 кіп; умолот збіжжя: 120 кіп жита дали 30 ямпільських мірок зерна, 8 кіп гречки — 2 мірки зерна, 1 копа проса — 1/4 мірки [1]. Кількість урожаю свідчить, що фільварок мав приблизно 200 гектарів землі [2]. З них близько 130 гектарів було під озиминою та яриною і до 70—під толокою. Селяни не могли обслужити це господарство своїм реманентом, а тому адміністрація маєтку тримала у фільварку 7 залізних плугів та інше землеробське знаряддя.

Володілець Юсківського фільварку мав і тваринницьке господарство, зокрема кінський завод, в якому налічувалось 95 голів коней. Рогатої худоби у фільварку позначено небагато — 6 волів плугових, 1 корова, 1 бик, 26 свиней. При цьому фільварку була броварня.

Це двогалузеве господарство вимагало праці як тяглового, так і безінвентарного селянина. І дійсно, в інвентарі зазначається, що селяни Юсківців складалися з таких груп: дворищних — 19, півдворищних — 13, городників — 6, комірників — 7 [3]. Експлуатація селян була винятково високою. Дворищні працювали на пана щодня, чиншу платили щороку по 1 зл., давали також по півмірки кременецької вівса, по возу сіна, по 1 гусці, по 2 курки. Повинності півдворищних селян дорівнювали половині дворищних; городники працювали по 2 дні на тиждень, а комірники — по одному.

Отже, в цьому володінні повністю переважала відробіткова рента, до того ж винятково висока. Слід звернути увагу також на співвідношення категорій селянства та їх місце у виробництві: 19 дворищних і 13 півдворищних могли при відповідному натиску з боку адміністрації виконати всю суму сільськогосподарських робіт у фільварковому володінні. Роботи по обслуговуванню тваринництва та броварні виконували городники та

---

[1] Бібліотека АН УРСР у Львові, Відділ рукописів, № 4145, арк. 60.

[2] Тобто в середньому 10 кіп урожаю зернових на 1 га в двох полях, а третє поле, за трипільною системою, було під толокою, випасом та паром.

[3] Бібліотека АН УРСР у Львові, Відділ рукописів, № 4145, арк. 57.

комірники; у розпал збирання врожаю до землеробських робіт залучалися й ці групи.

Багаті дані для з'ясування поземельних відносин на Поділлі в 20-х роках XVII ст. дає інвентар Заславського ключа від 1623 та 1625 рр., що належав Сангушкам. До цього ключа належало 19 сіл. Він мав 8 фільварків (Замковий, Дяконівський, Жуківський, Краснокорецький, Міриківський, Вербовський, Новоселівський, Тулузинський). Володілець ключа поруч із землеробством розвивав і тваринницьку галузь господарства. В одному з фільварків налічувалось 13 робочих волів, 2 верблюди, 16 бичків, 43 корови, 2 бугаї, 13 телят, 80 овець, 47 кіз. В с. Новому було 34 корови, 14 бичків, 10 телиць, 1 бугай, 46 овець, 37 кіз, 93 свині [1].

У цьому районі Поділля, напевно, були сприятливі умови для розвитку скотарства; селянство було забезпечене худобою краще, ніж у південних районах. Наприклад, в с. Тернівці 8 дворищних мали 37 волів і 31 коня; в с. Зубовщині 8 дворищних мали 41 вола і 16 коней; в с. Чотиробоки 6 дворищних мали 32 воли і 19 коней; в с. Жуківці було 2 двори, один з них мав 8 волів і 3 коней, другий — 8 волів і 10 коней [2].

Даючи можливість дворищному селянству мати багато худоби, фільваркова адміністрація одночасно вимагала і високих норм повинностей. Дворищні селяни повинні були працювати по 6 днів на тиждень «і орать скільки потрібно». Про с. Родоселку записано, що дворищні повинні працювати цілий тиждень з своїми волами, щорічно споряджати по 2 підводи, давати щороку ялівку, свинячу і бджільницьку десятину, по мірці вівса, по 2 каплуни, по 10 яєць. У деяких селах (Кам'янка) феодал обмежувався двома днями на рік косовиці, двома днями жатви і звезенням урожаю з поля. Зате він брав високий грошовий чинш — від 2 до 10 флоринів від двору, а також 10-у свиню, 10-ий пень бджіл, по курці, по ялівці [3].

Півдворищні в основному теж забезпечені були худобою. У с. Прилуках 13 півдворищних мали 24 воли і

---

[1] Воєводський Державний архів у Кракові, ф. 64, кн. 8, арк. 5, 9—13.

[2] *Там же*, арк. 12, 58.

[3] *Там же*, арк. 41.

20 коней; у с. Тернівці 9 півдворищних мали 11 волів і 14 коней; у с. Зубівщині 11 підворищних мали 26 волів і 13 коней. В інших селах забезпеченість селян худобою була трохи нижчою. Повиності півдворищних були вдвоє менші, ніж дворищних. Городники, як правило, працювали по 2 дні на тиждень [1].

Отже, в цьому районі була велика як відробіткова, так і продуктова рента. Лише в окремих випадках феодал дозволяв селянам оселюватися з умовою оплати грошового чиншу. Так, в с. Ягодині 26 дворів платили диференційовані чинші: від 15 грошів до 15 флоринів від двору, а в середньому по 5—6 флоринів [2]. Експлуатація селян не обмежувалася феодальною земельною рентою. Феодал грабував селян і за допомогою введення монополій на млини, фолюші, а також митними поборами.

Становище селян у Брацлавському воєводстві багато в чому подібне було до становища їх на південно-східному Поділлі. Брацлавщина була також відкрита для татарських нападів, бо фортеці, які мали охороняти цю південну територію, були тут ще в гіршому стані, ніж на Поділлі. В кінці XVI ст. Брацлавщина являла собою фактично степові простори, де точилася постійна боротьба між козаками і татарськими загонами. Слабо заселений був навіть ближчий район до Вінницького замку. В інвентарі за 1604 р. згадується лише одне державне сільце Вишня «у Звенигородській пустині»; в ньому було 10 дворів, селяни займалися мисливством і давали на замок по 12 грошів данини [3]. Не змінилося становище в державних володіннях і в 1616 р. Ревізори записали знову лише це одне замкове село; воно перебувало на правах слободи і постачало замку тільки дерево [4].

---

[1] Воєводський Державний архів у Кракові, ф. 64, кн. 8, арк. 9—13.

[2] *Там же*, арк. 12, 58.

[3] AGAD, Архів Скарбу коронного, VI, № 4, арк. 4.

Вказівку інвентаря про 10 дворів у Звенигородському не слід розуміти так, що тут взагалі більше не було населення. Воно, звичайно, було, але перебувало під владою приватних володільців і тому ревізією 1604 р. не охоплене. (Див. про це статтю *А. І. Барановича* в «Исторических записках» АН СССР, т. 32, 1950).

[4] Źródła dziejowe, т. V, стор. 75, 76.

Але протягом перших трьох десятиліть XVII ст. селянська колонізація Брацлавщини, особливо північно-західної її частини, набула значного розвитку, що показує інвентар Літинського староства (належало Яну Даниловичу). В шести селах староства налічувалося вже 178 осілих підданих. На жаль, немає відомостей про забезпеченість їх землею, однак можна гадати, що вона була достатньою, бо вільної землі лежало тоді там багато; бракувало тільки землеробських знарядь. Коло замку існував уже землеробський фільварок. Було в ньому також понад 50 голів худоби і 30 голів птиці [1].

У селах Великому Літині і Малому Літині жило 90 тяглових підданих, які працювали на пана по 2 дні на тиждень. Повинності натурою були теж порівняно невисокі: жита громадою давали близько 22 третинників, хмелю — 12, а вівса по третиннику від кожного двору. Крім того, існувала бджільницька десятина, 10-а вівця, восьмого року віл, 20-а свиня. Приблизно такого ж розміру були фільварки і повинності в селах Войнячині, Пултовцях, Новосілках, Іліківцях, Чортках [2]. Отже, і в цьому районі на початку 30-х років був взятий курс на створення фільваркового господарства і на перехід до відробіткової ренти.

Одночасно феодали приділяли велику увагу рибному господарству. Тут було багато рибних ставів; лише 4 з них давали прибутку 3300 зл. На якій робочій силі трималося рибне господарство — невідомо. Можна припустити, що феодалові доводилося використовувати поруч із залежним селянством і найманих робітників. Староство мало 7 водяних млинів, які давали 1200 зл. прибутку [3].

У першій чверті XVII ст. відбувався інтенсивний економічний розвиток Вінницького староства, про що свідчить зростання його прибутковості. Якщо в 1616 р. прибутки становили 2200 флоринів, то в 1629 р. — вже 3128 флоринів [4]. А в дійсності вони були ще вищі. Отже, тут були набагато вищі відробіткові повинності, грошовий чинш і данина натурою, ніж в інших районах Брацлавщини. Це пояснюється, на нашу думку, рядом при-

---

[1] AGAD, Архів Скарбу коронного, L VI, № 4, арк. 6.
[2] *Там же*, арк. 7—9.
[3] *Там же*, арк. 9.
[4] Źródła dziejowe, т. V, стор. 75, 187.

чин. Район зазначених поселень прикривався в 40-х роках з півдня від татарських вторгнень такими фортецями, як Шаргород, Тульчин, Гайсин, Умань. У стриманні татарських нападів велику роль відігравало запорізьке козацтво. За цих обставин створилися більш сприятливі умови для ведення землеробства. Висока якість грунту приваблювала сюди селянство з інших місцевостей, і тому район цей швидко заселявся. Продукти сільського господарства знаходили збут на Запоріжжі і в південних районах Київщини, де не було ще розвинутого землеробства. Цей район мав також розвинуті торговельні зв'язки з Галичиною, Волинню, центральною і північною Київщиною, що перебували на відносно високому рівні економічного розвитку і займали провідне місце в процесі складання українського національного ринку.

* * *

Таким чином, і Поділля, і Брацлавщина в цілому мали сприятливі природні умови для землеробства. Але в кінці XVI — протягом першої половини XVII ст. землеробство, за винятком окремих районів, не набуло тут ще значного розвитку. Основною причиною цього була низька заселеність краю внаслідок систематичних нападів татарських орд, які руйнували господарство і в великих масштабах винищували самих виробників.

Ні Поділля, ні Брацлавщина не мали великих міських ринків для збуту землеробської продукції. Торговельні шляхи з Поділля та Брацлавщини до північно-західних районів України були незручні і небезпечні. За цих обставин для селянства Поділля та Брацлавщини вигідніше було займатися тваринництвом і промислами, ніж землеробством. Значна частина селян-переселенців чи втікачів взагалі не могла займатися землеробством, бо не мала тяглової сили і знарядь праці. Феодал змушений був задовольнятися головним чином рентою продуктами — поволовщиною, вепровщиною, даниною баранами, медом, а місцями збіжжям. Як тільки закінчувався строк «слобод» для селян, феодал вводив толоки по кілька днів на рік, а далі і нормовані дні панщини.

З посиленням масової селянської колонізації і переходом селян до землеробства феодали Поділля розширяють фільваркове господарство на основі відробіткової ренти. Проте в цілому і на Брацлавщині, і на Поділлі все ж панує продуктова рента, за винятком північної частини Поділля, де більше було населення, зокрема землеробського, і місцями відробіткова рента становила 6 днів на тиждень від ланового господарства. Щоправда, в таких випадках значно знижувалася рента продуктами. Проте 5—6 днів роботи на тиждень не було ще нормою і для північних чи західних районів Поділля. Але тенденція до панування відробіткової ренти на Поділлі ясно визначилася вже у першій чверті XVII ст. і значно посилилася в другій чверті. Якщо додати до цього ще інші ренти — продуктову і грошову, то треба визнати, що норма експлуатації селянина в першій половині XVII ст. і в цих воєводствах була вже високою.

4. Повинності селян у Київському та Чернігівському воєводствах

Київське воєводство наприкінці XVI — в першій половині XVII ст. становило найбільшу територіально-адміністративну одиницю серед інших воєводств України. Воно було розташоване по обидві сторони середнього Дніпра. Південні і південно-східні його кордони проходили в степових просторах Придніпров'я, північні межували з білоруськими землями по лівому боці р. Прип'яті, а на лівому боці Дніпра, в районах річок Десни та Сейму — з Російською державою.

Південні і південно-східні райони Київського воєводства мали багатий чорноземний грунт і сприятливі кліматичні умови для землеробства. Але на перешкоді до розвитку тут землеробського господарства був ряд несприятливих обставин, і в кінці XVI ст. воно займало тут незначне місце. Насамперед у південно-східній частині Київщини була низька густота населення до другої чверті XVII ст. через постійні вторгнення татар.

Південно-східне Придніпров'я було віддалене від головних торговельних центрів України, де збувалася землеробська продукція, не мало вигідних водних шляхів до них. Чорноморські порти були на той час в

руках Туреччини і Кримського ханства. Україна мало ввозила тоді в ці країни землеробської продукції. Ще Боплан відзначав у 1630 р., що на Україні (йдеться про Придніпров'я) немає судноплавних річок, які впадають у море, а Дніпро в п'ятидесяти милях нижче Києва перетинається тринадцятьма порогами[1].

Дещо сприятливіші умови були в кінці XVI — на початку XVII ст. в південно-східних районах Київщини для тваринницького господарства. Тут були великі площі степових пасовищ з численними водопоями, а також багато лісів, де населення переховувало худобу під час татарських нападів. Наявність лісних масивів сприяла тут організації лісних промислів, а також бджільництва, мисливства та ін.

Протягом першої половини XVII ст. економічне становище південно-східної Київщини і лівобережного Придніпров'я значно змінилося в результаті масової народної колонізації цих районів. Основну масу поселенців становило селянство з західних областей України, де в першій половині XVII ст. існували винятково високі норми феодальної ренти. Велику роль у розгортанні народної колонізації на лівобережній Київщині відігравало зміцнення Запорізької Січі, яка стримувала татарсько-турецькі напади на Україну, а також створення Російською державою «Засечной черты» на південних її окраїнах, що межували з українськими задніпровськими землями.

Про значний розвиток продуктивних сил як в землеробстві, так і в промисловості Київщини в першій половині XVII ст. свідчить виникнення тут цілого ряду міст, промислових підприємств, посилення обміну між містом і селом, розвиток економічних зв'язків з Правобережжям і російським ринком. Продукти землеробства і скотарства з районів Придніпров'я, особливо східних, було вигідніше збувати в прикордонних російських містах і на Дону, ніж на далеких західних ринках. Російський уряд сприяв установленню торговельних зв'язків України з Росією.

Про розвиток торгівлі в прикордонних містах маємо численні документи. В 1635 р. осташківський воєвода

[1] Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вип. II, стор. 302.

М. Якушкін писав до Посольського приказу, що згідно з государевою громотою литовським торговим людям дозволялося приїжджати на посад і на двір, де вони могли вільно торгувати. У відписці до Посольського приказу бєлгородський воєвода А. Тургенєв писав про необхідність збудувати в Бєлгороді гостиний двір для «бесспрестанно» приїжджаючих українських купців. У 1638 р. сєвський воєвода повідомляв Посольський приказ, що в зв'язку з голодом на Україні в прикордонні російські місцевості, особливо Комарницьку волость, приїжджає багато українських селян купувати хліб і що багато селян Комарницької волості продають українцям хліб та інші товари «мимо твоего государева Указа, и не слушая и не бояся о том заказу». В 1646 р. Посольський приказ надіслав грамоту путивльському воєводі Ю. Долгорукому, щоб він пропускав з Путивля на Дон польських і українських купців для торгівлі хлібом, порохом та свинцем [1].

Подібних документів, що свідчать про посилення економічних зв'язків України з Росією в першій половині XVII ст., особливо в 30—40-х роках, збереглося в архівах досить багато.

Розвиток російського ринку в першій половині XVII ст., процес його централізації, посилення торговельних зв'язків між окремими землями мало велике значення і для розвитку товарно-грошових відносин Українського Придніпров'я. Незважаючи на цілий ряд заходів польського уряду щодо обмежень економічних зв'язків України з Росією, вони протягом першої половини XVII ст. неухильно зростали і зміцнювалися. Але все ж російський ринок міг поглинути лише частину сільськогосподарської продукції Українського Придніпров'я, і тому феодали змушені були вивозити з цього району лишки збіжжя та худобу і на західноукраїнські ринки, а також в Польщу і Західну Європу.

Північно-західна частина Київського воєводства — Полісся — мала набагато гірші грунти, ніж південно-

---

[1] Див. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. I, стор. 153, 212, 242, 422. Див. також працю *О. П. Лола*, Зв'язки України з Росією напередодні і під час Визвольної війни 1648—1654 рр., К., 1954.

східна. Великі площі були вкриті болотами і лісами, багато було також піщаних грунтів, які давали невисокі врожаї зернових культур. Але, оскільки ця частина Київщини менше зазнавала руйнівних нападів татар, густота населення тут була вища, ніж на півдні. До того ж Полісся розгалуженою системою дрібних річок краще зв'язане було з західноукраїнськими та білоруськими торговельними центрами, а через них — з польським та світовим ринками. Тому землеробське господарство в місцевостях, де існували більш-менш придатні для нього грунти, розвивалося, хоч урожайність була в цілому і невисока. На Поліссі, як відзначалось вище, в руднях вироблялось чимало заліза, а ліси використовувались для виготовлення поташу. В лісах розвинуте було бджільництво (вуликове і бортне), поширені були боброві гони.

Відповідні природні умови, наявність промислів і зв'язки з іншими районами України мали чимале значення в розвиткові поземельних відносин на Поліссі. Однак, зрозуміло, головну роль відігравали соціально-економічні та політичні фактори.

Кінець XVI — перша половина XVII ст. є періодом інтенсивного економічного освоєння Київського воєводства польськими феодалами після загарбання його Польщею. Одна з характерних особливостей економічного розвитку Київського воєводства після включення його до складу Польської держави полягала у формуванні тут великого феодального землеволодіння. Зосередивши в своїх руках 2/3 земельної площі (причому, зрозуміло, кращої землі) і найбільші промисли, магнати були повними хазяями Київщини [1].

Формування на Київщині великого, а поруч з ним середнього і дрібного феодального землеволодіння в

---

[1] Див. *І. Крип'якевич,* Богдан Хмельницький, стор. 16.

Слід зауважити, що виникнення на Київщині, як і в інших областях в кінці XVI — першій половині XVII ст. великого землеволодіння ще не означало, що тут складалося і велике господарство. У своїй основі велике землеволодіння грунтувалося на дрібному селянському господарстві з його примітивним реманентом і старими традиційними методами праці. Лише тваринницьке господарство, особливо конярське, являло собою дійсно для свого часу велике господарство. Проте феодал нерідко тут звертався до примітивних форм його організації — розподіляв коней по селянських дворах і зобов'язував підданих вирощувати їх.

умовах низької густоти населення висувало перед феодалами одне з головних завдань — здобуття необхідної кількості робочих рук. У 1640 р. в Київському воєводстві налічувалося понад 70 тисяч дворів безпосередніх виробників. І. Крип'якевич вважає, що в такій кількості дворів могло жити 350—420 тис. трудящих [1]. А за підрахунками О. Барановича, лише в південній частині Київщини налічувалося 1400 тис. чоловік [2]. Є підстави гадати, що І. Крип'якевич занизив дійсну кількість населення Київщини, не врахувавши вільної людності, яка не була охоплена ревізією, а О. Баранович завищив населення південної Київщини, беручи «дим» як багатородинну господарську одиницю. О. Баранович не врахував того факту, що «дими» як великі господарські одиниці були властиві районам давнього заселення Волині й Київщини, тим часом як в районах народної колонізації XVI — початку XVII ст. утворювалися, як правило, невеликі господарські одиниці.

Цьому питанню присвячена також стаття О. С. Компан [3]. В ній висловлено думку, що в податкову одиницю дим-дворище 1628—1631 рр. входило 12 димів на селі. За підрахунками О. Компан, в Київському та Чернігівському воєводствах жило 1753 тис. осіб, з них на правобережній Київщині 924 тис. Якщо прийняти таку кількість населення Київщини (а наведені О. Кампан цифри, мабуть, ближчі за інші до дійсності), то й воно не могло забезпечити господарські потреби феодальних маєтків; до того ж не все населення можна було примусити працювати, частина його була ще не підкорена феодалами і чинила рішучий опір своєму поневоленню. Наступ феодалів на селянство відбувався тут значно повільніше, ніж в західних районах України.

Для з'ясування поземельних відносин кінця XVI — початку XVII ст. на Придніпров'ї беремо в основному ревізії королівських володінь, бо документів приватних володінь Київського воєводства збереглося значно менше, ніж документів інших воєводств України. Ми не можемо заперечувати того факту, що в південних райо-

---

[1] *І. Крип'якевич*, Богдан Хмельницький, стор. 16.

[2] *А. И. Баранович*, Население предстепной Украины в XVI в., «Исторические записки» АН СССР, т. 32, стор. 210.

[3] «Український історичний журнал». 1960, № 1, стор. 69 та ін.

нах Київщини і Брацлавщини існували і дрібні шляхетські володіння з залежним селянським населенням. Але великої різниці в формах і нормах ренти в державних маєтностях і шляхетських володіннях не було; до того ж в Київському воєводстві велика частина державних земель лишалася за державою після Люблінської унії. Чималі земельні простори на півдні Київського воєводства уряд надав містам, що вже існували тут або засновувалися.

Віддача королівським урядом у володіння містам великих земельних просторів диктувалася як завданням економічно підтримати міста в слабо заселених і небезпечних від зовнішнього ворога районах, так і фінансовими інтересами держави та необхідністю оборони південних кордонів держави. В юридичному відношенні міське володіння південних районів було звичайним державним феодальним землеволодінням. Воно лише на певних правах та умовах тимчасово переходило в користування міських органів влади, а від останніх — у володіння окремих міщанських родин та селян.

Значні земельні простори на півдні України уряд віддав католицькій та уніатській церкві. Наприклад, київському біскупству було передано велике володіння на Фастівщині. Через деякий час тут уже виросло велике тваринницьке господарство.

У господарській діяльності і польський уряд, і польська та українська шляхта, а також католицька і православна церква враховували конкретні обставини, що історично склалися на Україні. Феодали не могли одразу перенести практику і методи господарської діяльності Руського воєводства та Волині у новопридбані південні й східні райони. Не було, як відзначено вище, і достатньої кількості безпосередніх залежних виробників. Перед феодалом стояло першочергове завдання — за всяку ціну дістати таких виробників.

По-друге, у селян не було достатньої тяглової сили і реманенту — волів, коней, плугів. Середні шляхтичі і особливо магнати, хоч і мали можливість найняти робочу силу, придбати воли та плуги і привезти посівне зерно з глибинних фільварків, вважали невигідним вкладати капітал у господарство цих районів. Адже завжди можна було чекати нападу татар, які спалювали приміщення і хліб, а населення разом з робочою худобою

забирали в Крим. Не менші спустошення робив і місцевий феодал. За таких умов феодали намагались так вкладати «зайві» гроші у виробництво, щоб, по-перше, якомога менше ризикувати втратою їх, по-друге, у найкоротший час одержати максимальний прибуток. А цього можна було досягти головним чином завдяки організації промислів, переважно поташних, селітряних, мукомельних, рибних, бджільницьких, мисливських тощо. До цього спонукало також і те, що значна частина державних земель, які переходили у володіння феодалів, перебувала на правах тимчасового держання (тенути, лена), а не вотчинного володіння, тобто у феодала не було гарантії, що землі залишаться в його руках на довгий час.

З огляду на все це польський феодал менш за все турбувався про культуртрегерство в загарбаному краї, про що так любили писати польські і деякі українські дворянські та буржуазні історики. Помисли і прагнення польських, та й українських, феодалів і їх господарські заходи переслідували одну конкретну мету — в мінімально короткий час максимально використати природні багатства України для свого збагачення.

Велику увагу приділяли феодали Київщини, крім промислів, тваринницькому господарству, яке в досліджуваний нами період мало чималі переваги над землеробством. Тваринницьке господарство потребувало менше робочих рук, яких так бракувало феодалам. Для рогатої худоби, коней, овець, кіз існувало багато придатних пасовищ з водопоями, з тривалим сезоном випасу. Тваринницьке господарство мало великі переваги в справі пересування товарної продукції до ринків збуту: гурти волів, табуни коней гнали з Придніпров'я до Москви, Ярослава, Львова, Казимежа, Торуні і до самого Гданська. Ці перегони не вимагали великої кількості робочої сили, не становили великих накладних витрат порівняно з гужовим транспортуванням збіжжя до річкових портів. Нарешті, воли, коні, вівці під час татарських нападів можна було тривалий час переховувати в лісах, тоді як хліб в копах, на токах легко винищувався татарами або місцевими феодалами.

У зв'язку з розвитком на Київщині тваринництва і промислів частина безпосередніх виробників матеріальних благ повністю чи частково виключалася з землероб-

ської галузі народного господарства. Через те в умовах нестатку робочих рук і вузькості місцевого ринку для землеробської продукції феодал і далі вдавався до розширення таких галузей господарства, які на даному етапі могли бути рентабельними, тобто до тих же таки тваринництва і промислів. Але все ж землеробське господарство феодал вважав важливішою галуззю господарства. І не тільки тому, що ціни на збіжжя неухильно підвищувались на місцевому, а особливо на зовнішньому ринку, а й тому, що землеробське господарство підводило базу і під тваринницьке господарство, яке до певної міри міняло свій характер, — дедалі більше поєднувалась випасна форма з відгодівлею худоби взимку сіном та збіжжям. Одночасно землеробське господарство давало основу і для розвитку таких галузей промисловості, як горілчана, пивоварна, медоварна, ткацька та ін. На ці галузі промисловості феодал повинен був звертати увагу як з огляду їх рентабельності, так і з врахуванням звуження перспектив розвитку таких галузей промисловості, як селітряна і поташна (лісу було вже багато випалено, більшість запасів сировини для вироблення селітри було використано).

Таким чином, розвиток відносин між селянством і феодалами в кінці XVI — першій половині XVII ст. на Київщині слід розглядати в безпосередньому зв'язку з станом продуктивних сил в усіх галузях народного господарства, з урахуванням конкретних особливостей їх розвитку в окремих районах Придніпров'я. Слід відзначити, що при дослідженні виробничих відносин в Київському воєводстві зустрічається ще більше труднощів, ніж при вивченні їх в Руському, Волинському і навіть у Подільському та Брацлавському воєводствах. Про Київське воєводство того часу лишилося значно менше таких багатих на зміст джерел, як інвентарі. Через відсутність інвентарів найбільше значення для дослідження соціально-економічної історії Київщини цього часу мають люстрації державних володінь 1615—616 рр., 1622, 1629 та 1636 рр., опубліковані О. Яблоновським у «Źródła dziejowe» та ін. На жаль, тільки люстрація 1615—1616 рр. містить чималий фактичний матеріал про економіку району і про становище селянства; решта ревізій дає для вивчення цих питань досить обмежений матеріал.

Розглянемо насамперед поземельні відносини в групі південних староств Київщини — Канівському, Черкаському, Корсунському, Богуславському та Білоцерківському.

Південна Київщина в кінці XVI ст. була ще слабо заселена. Основною галуззю господарства були промисли — рибальство, мисливство, а також скотарське господарство. Землеробство також почало тут поширюватися в результаті масової народної колонізації цих земель насамперед українським селянством, почасти міщанством, але розвивалось воно повільними темпами. В цих районах було, як зазначено вище, чимало козацтва.

Господарська діяльність селянських та міщанських колоністів, а також козацтва визначалася насамперед тим, що вони мали можливість розпоряджатися додатковим продуктом, використовувати його на свої потреби. Слід, проте, підкреслити, що селянин-колоніст міг розпоряджатися не всім додатковим продуктом; частина його відчужувалася старостами, міським урядом, а також багатими міщанами і козаками. Адже в своїй більшості селяни-колоністи не мали знарядь виробництва і змушені були брати їх у старостинської адміністрації чи у козаків та міщан-хуторян на умовах оплати за них виробленим продуктом.

Слід відзначити і той факт, що колоніст-селянин не мав ні житла, ні приміщення для худоби. Певний час йому доводилося жити в чужих будівлях, за що треба було платити продуктами чи працею. На оплату витрат по будуванню житла і приміщень для худоби йшла значна частина врожаю та худоби, добутого меду, риби, хутра. Несприятливими обставинами для колоніста було й те, що поблизу не було ринків збуту, де можна було б швидко реалізувати продукти землеробства, промислів чи скотарства.

І все ж можливість розпоряджатися бодай частиною додаткового продукту, а також роки волі, які діставав колоніст від володільця землі (від 3 до 20 років), мали велике значення для розгортання його господарської діяльності. Вкладаючи працю в землеробство, копаючи ставки, заводячи пасіки, розводячи худобу, взагалі розгортаючи енергійну господарську ініціативу, селяни, міщани і козаки сприяли розвиткові продуктив-

них сил у степовому районі Придніпров'я. Отже, сільськогосподарську та міську ремісничу культуру в степ несли селянин і міський виробник, а не польський шляхтич, як це намагалися зобразити польські буржуазні та дворянські історики.

Повніші і вірогідніші дані про безпосередніх виробників-селян та про соціально-економічні відносини в південних державних володіннях Київщини дає люстрація 1615—1616 рр. Необхідно відзначити, що і дані цієї люстрації не охоплюють усіх економічних об'єктів, які підлягали державному оподаткуванню, і тому не можуть дати вичерпного матеріалу про поземельні відносини між безпосередніми виробниками і феодалами. Феодали-старости приховували цілі села, хутори, угіддя, селянські двори від чиновників-ревізорів, щоб зменшити податок (кварту) державі з маєтків, якими вони володіли. Проте дослідження цих ревізій дає можливість з'ясувати тенденції соціально-економічного розвитку України першої половини XVII ст., а разом з тим і закономірності в еволюції докапіталістичної ренти.

За ревізією 1615—1616 рр., Канівське староство ще не мало будь-яких сіл, а лише хутори, більшість яких «засіли козаки» [1]. Кількість козаків була більша, ніж «послушних». За даними другого списку цієї ревізії, козаків у Канівському старостві було 1346 домів [2]. Було в старостві, головним чином у самому Каневі, 160 міщанських домів «послушних», які мали в хуторах «свої частини». Жодних повинностей вони не несли, крім захисту замку від татар.

І все ж, незважаючи на невелику кількість «послушного» населення, яке обслуговувало замок, староство одержувало 1500 флоринів прибутку [3]. Напрошується, природно, питання, які в цьому районі були форми і методи експлуатації безпосереднього виробника, коли староство мало чималий прибуток. Основну суму прибутку давала оренда корчем, мита і 7 млинів, а також «скіпне» (податок від копи), що бралося в околицях міста і по хуторах. Проте в загальній сумі прибутку скіпне займало незначну частину.

---

[1] Źródła dziejowe, т. V, стор. 104.
[2] Арх. ЮЗР, ч. VII, т. I, стор. 308.
[3] Źródła dziejowe, т. V, стор. 104.

Через 7 років картина значно змінилася. Люстратори відзначили тут в 1622 р. вже 11 невеличких сіл на правому березі Дніпра і 4—на лівому; вони також вказували, що ці села виконують на користь замку і різні повинності. У Каневі було в цей час 140 осілих «послушних» міщан і 150 козацьких домів; скільки козаків було в усьому старостві — люстрація не показує. Міщани й козаки будь-яких повинностей не виконували. Більше того, козаки, як пише ревізор, «пожитки всілякі так на полях, як і на річках собі чинять, грунти мало не всі під себе забирають не тільки в місті, але й по селах» [1]. За Дніпром налічувалось 10 козацьких сіл цього староства. В ревізії позначено також і села, які належали Терехтемирову, що був тоді у володінні Києво-Печерського монастиря.

У Канівському замку було і 4 боярських господарства. Вони несли військову службу. Слід зауважити, що методи позаекономічного примусу озброєного козацтва, міщанства і бояр в Канівському районі майже виключалися. Тому феодали шукали інших методів експлуатації. Старосту належало в 1622 р. 13 млинів, велика поташна буда, багато корчем, гуралень, рибних ловів, перевозів. Від цих об'єктів, а також від мит, чиншу та ін. староство одержувало 4000 флоринів прибутку [2]. Висока цифра прибутку свідчить про чималу заселеність староства вільним виробником.

Крім козацтва і міщанства в цій степовій воєнізованій зоні жило, звичайно, і селянство; слід, проте, зауважити, що різкої межі між селянством, міщанством і козацтвом ще й на початку XVII ст. в цьому районі не було, оскільки селянство вважало себе вільним, «покозаченим». Значна частина селянства мала зброю і вміло володіла нею.

За тих умов, в яких перебували у південній Київщині шляхетські володіння, феодал не міг робити ставку на відробіткову ренту: тут було більше можливостей видавити з безпосереднього виробника продуктову або грошову ренту в прямій чи посередній формі, аніж примусити його працювати.

Щодо селян цього району, які належали окремим

---

[1] Źródła dziejowe, т. V, стор. 131.
[2] *Там же*, стор. 132.

володільцям-феодалам, ревізія 1616 р. подає дані про містечко Нехворощу і село Крилівку, що були в посесії Ф. Тишкевича. У ній зазначається, що в Нехворощі є невеличкий фільварок, в якому селяни виконують зажинки, обжинки, закоски, обкоски і толоки на панських харчах [1]. Про с. Крилівку сказано, що мешканці «роботизни тільки одправляють, а чиншу і податків... не дають». Відзначено в Крилівці і невеликий фільварок, продукції якого вистачало лише на утримання челяді.

У списку за 1616 р. сказано, що в Нехворощі було вже 180 міщанських домів «послушних» і 24 козацьких «непослушних», «крім гультяїв, які при них пробавляються» [2]. У с. Крилівці було 20 «слободних», які влітку виконували зажинки, закоски і толоку. Але крім козаків, міщан та вільних слободян у Крилівці було вже і 8 «потяглих», які влітку працювали на феодала по два дні на тиждень, а взимку по одному дню і відбували ще різні толоки. Ревізор відзначив, що «потяглі» не сплачують ні грошового чиншу, ні інших податків [3].

Таким чином, у феодальних володіннях на півдні Київщини вже з'являлися фільваркові господарства на відробітковій ренті. Проте це явище для степового району в 20-х роках ще не було типовим.

Важливою вказівкою ревізії є те, що в цьому районі були гультяї, які «пробавлялися» в козацьких та міщанських господарствах. Певно, їх було немало, інакше ревізор не приділив би їм уваги. На жаль, бодай орієнтовна кількість цієї категорії населення не встановлена ревізією, та цього, мабуть, і не під силу було зробити тоді. Надто рухливий був цей елемент, адже він не був зв'язаний власними засобами виробництва, а, шукаючи кращих умов праці і життя, переходив з місця на місце, залишаючи роботу в одного козака і наймаючись до іншого.

Стан козацьких господарств другої половини XVI — першої половини XVII ст. і питання про робочу силу в них ще мало досліджені істориками. Деякі думки з цього приводу висловив В. О. Голобуцький. Говорячи про козацьке господарство, В. Голобуцький правильно

---

[1] Арх. ЮЗР, ч. VII, т. I, стор. 285.
[2] *Там же*, т. II, стор. 285.
[3] *Там же*, стор. 286.

підкреслив його прогресивну роль у розвитку продуктивних сил південно-східних районів України. Автор вважає, що «основна маса козаків займалася землеробством, а також промислами». Вірною є думка В. Голобуцького, що «в соціальному відношенні козацтво не було однорідним шаром, що економічна нерівність серед козацтва виникала одночасно з його появою, оскільки від феодально-кріпосницької залежності тікали в козаки різні за своїм майновим станом елементи: з одного боку, маса бідного, часто позбавленого всяких засобів до існування сільського і міського люду, а з другого — селяни і ремісники, що володіли засобами виробництва і які сподівалися знайти на нових місцях сприятливіші умови для розвитку свого господарства» [1].

Більш-менш точно встановити кількість козацьких господарств у південно-східних окраїнах Придніпров'я і на Побужжі в XVI — першій половині XVII ст. та економічну диференціацію козацтва немає можливості. Справа не тільки в тому, що тоді не провадився їх облік, а і в тому, що важко встановити якусь грань між власне козацьким господарством, тобто господарством дійсно вільних дрібних виробників степової зони, і господарством міщан, які вважалися мешканцями того чи іншого пристепового міста і мали в степах свої «уходи», хутори, пасіки, рибні та звірині лови; такі міщани зараховували себе до козаків. А поряд з цими козацькими та міщанськими господарствами існували й господарства недавніх селян-утікачів і міщан, які теж вважали себе козаками. Та й насправді вони були такими, принаймні частина їх, адже вони були вільними виробниками і зі зброєю в руках захищали свою свободу і право на вільну працю. Основна маса їх вела господарство власною працею і сама розпоряджалася виробленим необхідним і додатковим продуктом, що мало велике прогресивне значення для розвитку продуктивних сил в цьому районі.

Звичайно, з економічної точки зору ця група була диференційованою. Частина мала можливість обробляти значні ділянки землі, маючи для цього робочу худобу і знаряддя, займалась промислами і постійно чи спо-

[1] *В. А. Голобуцкий*, Запорожское казачество, т. I, К., 1957, стор. 46—47.

радично зверталася до найму робочої сили. З неї формувався і зростав експлуататорський прошарок, за рахунок таких елементів збільшувалася і козацька верхівка, бо заможний селянин, як правило, і вступав до реєстрового козацтва.

З другого боку, в степовій смузі постійно перебувало багато спауперизованої людності. Це, як правило, втікачі з районів високого розвитку феодально-кріпосницьких відносин, нерідко й місцеве населення, яке з різних причин втратило своє господарство. Це особливо траплялося в результаті нападу татар і шляхетських наїздів. Частими явищами в ті часи були посухи та епізоотії, які теж завдавали великого руйнування господарству і зумовлювали збільшення спауперизованої людності. Такі люди змушені були пропонувати свою робочу силу заможному козацтву та міщанству за певну винагороду.

Що ж до козацтва давнього, яке протягом десятиріч, а то й століть господарювало в степах, годі й говорити про якусь економічно однорідну масу. Давня козацька степова людність мала велику майнову диференціацію, яка з часом переростала в соціальне розшарування. Серед цього козацтва виділялася міцна заможна верхівка. Це насамперед козаки-земяни, що займали старшинські посади в реєстровому козацькому війську, тобто козаки-шляхтичі.

Слід зауважити, що в тодішніх документах далеко не завжди розрізняється землеволодіння козацьке шляхетське, тобто землеволодіння шляхтичів, які служили в козацькому реєстровому війську, і козаків-селян та міщан на Поділлі, Брацлавщині, в південних і східних районах Київщини. Козацьке шляхетське землеволодіння формувалося тут здавна. Але особливо зросло воно після Люблінської унії, коли королівський уряд з метою збільшення в цих районах шляхетських збройних сил для боротьби з татарами і для підкорення степової вільної козацької людності надавав тут польським шляхетським елементам значні ділянки землі і різні промислові угіддя.

Так, в 1571 р. Сигізмунд-Август видав жалувану грамоту Омеляну Івановичу, низовому козакові, родо-

витому земянинові (тобто шляхтичеві), на «вхідну» землю Сіверу на р. Ворсклі з усіма грунтами, пожитками, з правом передачі цієї землі спадкоємцям [1]. Земля Сівера розпочиналася за 20 миль від Черкас на лівому боці Дніпра коло Санджарівського перевозу і простягалася по р. Ворсклі аж до р. Кустави. Через неї проходив так званий Татарський шлях. Подібних надань козаки-шляхтичі одержали чимало.

Нарешті, було чимало шляхти, яка займалася степовим добичництвом і теж організовувала господарства. А поряд з цими козаками-шляхтичами виростали й економічно міцні козаки міщанського та селянського походження, які в силу обставин воєнного степового побуту потрапляли з рядового козацтва у ватажки козацьких груп або в старшини реєстрового козацтва. І в тому, і в іншому випадку для такого козака відкривався шлях для збагачення. Козак-старшина насамперед прагнув захопити вигідний шматок землі і цінні угіддя для організації промислів.

Так, наприклад, козак Максим Михайлович володів лісом Плоским, верхів'ями р. Цибульника, річкою Говнянкою, частиною р. Інгульця з орними землями, сіножатями, пасіками і рибними ловами. Козачці Федорі Андріївні належали байраки на річках Макарівці та Інгульці, теж з хуторами, пасіками, сіножатями і орними землями [2]. У тестаменті (духівниці) чигиринського козака Тишка Волевача від 1600 р. зазначена пасіка на р. Чутці з бджолами і дванадцятьма байраками, з хутором, худобою, двома табунами коней, вівцями і шістьма казанами (певно, горілчаними). Йому ж належала пасіка в Мотронині понад р. Єничем, ліс з підліском, сіножаті, орні землі, хутір на Березівці, два табуни коней, рогата худоба і вівці, 8 байраків з орним полем і сіножатями уздовж р. Цибульника. На час складання духівниці Т. Волевач мав 50 діжок меду і значну суму грошей. Вмираючи, він розподілив між жінкою і синами 2000 кіп грошів. Крім того, козаки і міщани заборгува-

---

[1] *И. М. Каманин*, К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого, «Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца», 1894, кн. VIII, від. III, стор. 85.

[2] *Там же*, стор. 87.

ли Волевачеві 1044 копи грошів і 40 зл. Т. Волевач тримав ще якусь суму грошей у схованці [1].

Відомі також значні володіння козаків-шляхтичів Байбузів, Косинського, Сулими, Михайла Хмельницького та ін., а також козацьких старшин—не шляхтичів, наприклад Григорія Лободи.

Впадає в очі, що степові господарства не мали якогось чітко оформленого профілю — тут і орні землі, і ліси, і сіножаті, і різна худоба, і пасіки. Причому пасіки не були тільки бджільницьким промислом, а являли собою багатогранне господарство. В описі Брацлавського замку ще від 1545 р. сказано, що «...інші пасіки такі, що і три селища однієї не варті. При них є на милю землі, а щонайменше на півмилі. Там же в нього орна земля, стави спускні, бджіл багато, звір всілякий, сади й городи овочеві розкішні та всілякий інший пожиток» [2]. Ревізор додає, що до пасік ніхто не має права входити «і стебла трави ніхто даром взяти не може».

Такий багатогалузевий характер господарства козацької верхівки зумовлювався багатьма факторами: природними умовами південно-східних районів, платоспроможністю місцевого населення та його соціальним становищем, характером місцевих ринків і товарно-грошових відносин, станом торговельних шляхів і попитом зовнішніх ринків на товарну продукцію. Однак головними галузями господарства в «козацьких» районах до початку XVII ст. були промисли і тваринництво. Про низький рівень розвитку землеробства, яке не могло в другій половині XVI ст. забезпечити потреб навіть нечисленної замкової людності, свідчить той факт, що до Черкаського за́мку в 1552 р. завозили жито аж із Бобруйська [3]. Про промисли як основну галузь господарства свідчить опис Канівського замку 1552 р. В ньому зазначено, що козаки-«уходники» живуть в степу на м'ясі, рибі і меду. Якщо промисли в цей час були основною галуззю господарства в степовій зоні, то ще більшу роль вони відігравали в господарському житті Запоріжжя.

---

[1] Історія України в документах і матеріалах, т. III, 1941, стор. 41—42.

[2] Арх. ЮЗР, ч. VI, т. I, стор. 26.

[3] *Там же*, стор. 80.

Що ж до першої половини XVII ст., то можна вважати, що козацьке і селянське землеробство стало вже значною галуззю господарства поруч з промислами і скотарством.

Висвітлити виробничі відносини на «козацькій» території справа досить складна. Джерела з цього питання не розроблені, та й збереглося їх не так багато. При дослідженні виробничих відносин на так званих козацьких територіях Поділля, Брацлавщини і південно-східної Київщини треба виходити з того факту, що в козацької верхівки було багато землі, але досить гострою була проблема робочих рук. К. Гуслистий вважає, що «заможне козацтво, як і заможне селянство та міщанство, вело своє господарство в основному руками наймитів і підсусідків... Використовувались також полонені з татар та ін.» [1]. Так воно в дійсності й було. Документи свідчать, що в степу багато було різної спауперизованої людності — «голоти», «люзних», «гультяїв», «безхатніх» тощо.

Як зазначалось вище, господарства заможних козаків, особливо козацької старшини, були багатогалузеві — вони поєднували землеробство, скотарство і різні промисли. Ці господарства мали товарний характер, і заможне козацтво інтенсивно втягувалося в товарно-ринкові зв'язки. Відомо, що черкаські та канівські козаки возили в Київ для продажу мед, віск, шкіру, хутро, сало тощо, а також рибу — свіжу, в'ялену й солону[2]. Для зернової ж продукції не було тоді на Придніпров'ї вигідних ринків збуту.

Але все ж соціальна природа козацького господарства досі ще не вивчена. Одним з перших істориків, що зробили спробу дати йому належну оцінку, був М. М. Покровський. Не маючи достатніх матеріалів, які б переконливо розкривали соціальний характер козацького господарства, Покровський дав йому визначення в такій обережній формулі: «Якщо не боятись характеризувати складне явище за однією ознакою, козацьку земельну власність, в масі середню чи дрібну, що знала наймитів і «підсусідків», але не знала ні організованої

---

[1] Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією, Вид-во АН УРСР, К., 1954, стор. 26.

[2] Акты Западной России, т. 1, стор. 170.

панщини сотень селян, ні сеньйоріальних прав землеволодільця, ні імунітету, ні права суду, ні дрібних земян-васалів, — можна б назвати «буржуазною» [1].

Основна помилка М. Покровського полягала в тому, що він і середнє, і дрібне козацьке володіння розглядав як таке, що грунтувалось на праці наймитів та підсусідків, тимчасом як рядовий козак, переходячи від промислу до землеробства, був сам же і виробником у своєму господарстві. Поруч з дрібними козацькими господарствами виростали і господарства козацької старшини шляхетського і нешляхетського стану, які грунтувалися на найманій праці. Але, по-перше, ця група була нечисленною; по-друге, чи можна вважати козацьке господарство буржуазним на тій лише підставі, що в ньому використовувалася праця наймитів та підсусідків? Тільки ці факти ще не дають підстави для твердження, яке зробив Покровський [2].

Наймит дійсно вступав у договірні відносини з заможним козаком. Працюючи в господарстві багатого козака, наймит створював йому додатковий продукт. Козак розплачувався з наймитом грішми, частіше грішми й одягом, нерідко грішми, одягом і харчами. Якщо взяти до уваги той факт, що самі козацькі господарства виникали здебільшого в порядку вільної займанщини землі та промислових угідь і що ці товарні господарства були незалежними від феодалів, то можна прийти до висновку, що тут маємо вже елементи нових, буржуазних виробничих відносин. Проте наймана праця спауперизованої чи спролетаризованої людності становила в цих господарствах лише невелику частку всієї праці; основну частину праці в такі господарства вкладали підсусідки, комірники, полонені тощо.

Які встановлювалися відносини між козаком-землеволодільцем та його підсусідком? Заможний козак не тільки давав «люзному» чи «гультяєві» житло, а наділяв його і засобами та знаряддями виробництва — давав йому шматок землі, воли, щоб він міг виробляти харчі для себе і для своєї сім'ї. А підсусідок повинен був працювати в господарстві свого патрона і створю-

---

[1] Акты Западной России, т. I, стор. 170.

[2] *М. Н. Покровский*, Русская история с древнейших времен, т. II, М., 1924, стор. 167.

вати йому додатковий продукт. По суті, це ті самі феодальні відносини, що й між феодалом та закріпаченим селянином, хоч тут відносини регулюються не центральним законодавством, а приватною угодою між володільцем знарядь праці і виробником.

Якщо заможний козак належав до шляхетського класу, то він вдавався і до позаекономічного примусу селянина. Щоправда, використати це своє право в степовому районі шляхтичеві було важче, ніж на волості, бо тут виробник, як правило, був озброєний, до того ж у боротьбі з своїм феодалом він міг знайти допомогу з боку степового козацтва. Феодал у поводженні з залежним від нього виробником повинен був рахуватися з фактом слабості адміністративної шляхетської влади в степу і з силою опору козацтва.

Поруч з підсусідками, які в степовій зоні все ж були напівзалежними виробниками, в маєтках козаків-шляхтичів експлуатувалися і піддані селяни. У 1568 р. шляхтич Білозер зобов'язувався повернути двох селян-утікачів звенигородському козаку-шляхтичу Богдану, володільцеві с. Курилівки в Барському старостві [1].

Характерно, що козацьке нешляхетське землеволодіння в степу створювалося в результаті господарського освоєння землі козаками в дуже тяжкій і небезпечній обстановці. Протягом майже двох сторіч воно формувалося, по суті, як приватне землеволодіння, приватна власність. Так дивились на нього козаки і міщани; таким воно було і в дійсності, хоч уряд і феодали не поділяли цього погляду. Але клас феодалів порівняно довгий час неспроможний був стати в степу твердою ногою і змінити обстановку. Козак продавав своє володіння козакові або міщанинові і навпаки. Це вважалося на місцях протягом довгого часу законною угодою в очах козаків. Міщани і бояри в люстраціях XVI ст. називаються «отчичами» тих «уходів», якими вони володіли, а спадкоємці згадуваного вже козака Волевача іменують себе «дідичами» землі Сівера і уступають її брацлавському воєводичу С. Потоцькому [2]. Козак Григорій Фуртник разом з жінкою продають у 1649 р. свою сіножать на р. Росі козакові Конону Мазнюченку.

---

[1] Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією, стор. 26.

[2] Арх. ЮЗР, ч. VII, т. I, стор. 543—545.

У 1660 р. козак Іван Олещенко продав байрак «батьківський» козакові Коробці [1].

Напрошується питання: які були виробничі відносини у володіннях, проданих шляхтою козакам-нешляхтичам? А факти подібної зміни власника землі були, мабуть, нерідким явищем. Відомо, що багатий козак, міщанин за походженням, Григорій Лобода (у 1595 р. був козацьким гетьманом) купив ціле село Сошники (на Київщині) у шляхтича О. Волчкевича [2]. Згадуваний вище козак Тишко Волевач дістав у спадщину багаті володіння у Чигиринському повіті, куплені його предками. Син його, Іван Волевач, продовжує збирати землі: він теж купив у заможного козака Максима Михайловича володіння над р. Цибульником за 1990 кіп грошів «з поселенням людей» [3]. Степовий промисел («уход») на р. Тясьмині, що звався Радиванівським, куплений черкаським боярином Зубриковим у князя Путивльського [4]. На нашу думку, при переході володінь від козаків-шляхтичів до козаків-нешляхтичів виробничі відносини у володіннях істотно не змінювалися.

З усього сказаного можна зробити висновок, що заможна козацька верхівка степових районів ще не зазнала буржуазного переродження. Проте господарська діяльність її значно відрізнялась від діяльності шляхти на волості. Остання діставала ренту шляхом позаекономічного примусу селянства. Для неї проблема праці не стояла так гостро, як для козацької верхівки, що не мала юридично залежної людності, а тим самим не мала і права на позаекономічний примус безпосереднього виробника. Шляхтич міг жити з натурального господарства; до ринку він звертався, щоб дістати гроші для поліпшення домашнього комфорту, для непродуктивних витрат. Для козацької ж верхівки, що займалася в степах промислами і землеробством, зв'язок з ринком диктувався необхідністю дістати гроші не тільки для придбання знарядь виробництва, а й для найму робочої

---

[1] Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца, кн. VIII, стор. 86 і додаток № 4.

[2] Арх. ЮЗР, ч. VI, т. II, стор. 244—245.

[3] Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца, кн. VIII, від. III, стор. 14—16.

[4] Визвольна війна 1648 1654 рр. і возз'єднання України з Росією, стор. 26.

сили, яка застосовувалася в господарствах поруч з підсусідками, комірниками та іншою людністю.

Поруч з козацькими господарствами в степовій частині Київського воєводства зміцнюються і державні володіння; збільшується кількість приватновласницьких володінь феодалів та володінь феодалів на різних умовах «держання» королівщин.

Про становище в Канівському старостві безпосереднього виробника, який давав феодальну ренту, є дані в інвентарі 1622 р., що зберігається в Архіві Головному актів давніх у Варшаві. Складачі інвентаря зареєстрували в старостві 6 млинів під за́мком і 3 ступні кола та 5 млинів на 15 каменів на р. Росаві. Млини разом з горілчаною орендою давали старосту 2500 зл. прибутку. Поташна буда давала 600 зл. прибутку. Цей інвентар детальніший за ревізію 1622 р., опубліковану в «Źródła dziejowe», в ньому є дані не лише про кількість старостинських сіл, а й про розшарування селянства.

Інвентар має цінність і з точки зору з'ясування поземельних відносин між безпосередніми виробниками і феодалами. В ньому записано, що селяни не виконують ніяких повинностей, в кращому разі вони сплачують чинш на користь замку в розмірі 20 грошів литовських від двору, а бідніші — «що можуть». Підсусідки, тобто комірники, дають чиншу по 12 грошів [1]. Це свідчить, що селяни були тут ще вільнішими. Та інакше і бути не могло, переважна більшість їх щойно переселилася сюди і «сиділа» на слободах. Отже, феодальні відносини тут перебували ще на низькому етапі свого розвитку.

Впадає в очі велика диференціація селян. Майже половину селянського населення становили підсусідки. Це й зрозуміло; адже значна частина селян тікала сюди від феодальної кабали та переслідувань без знарядь виробництва і змушена була осідати в господарствах заможніших козаків чи міщан на умовах підсусідків чи комірників. Цей прошарок не лише допомагав вести господарство заможним козакам, міщанам та селянам, а обслуговував також і державні промисли та промисли в посесійних (орендованих) володіннях.

Формування категорії підсусідків відбувалося не лише внаслідок природного розвитку соціальної дифе-

[1] AGAD, Архів Скарбу коронного, L VI, № 13, арк. 6—7.

ренціації селянства чи заходів феодалів (коли вони, виходячи з своїх економічних інтересів, позбавляли частину залежних від них селян засобів виробництва), а й в результаті систематичних вторгнень в цей район татар, які знищували житло і худобу. Втративши майно, селянин, козак або міщанин змушений був переходити на певний час у підсусідки до того, кому пощастило зберегти приміщення і знаряддя виробництва. Бували й такі випадки, коли якійсь групі козаків вдавалося захопити татарський табун коней чи отару овець, і козак-бідняк міг піднятися до групи заможних господарів.

Сприятливі природні умови, наявність робочої сили, звільненої від засобів виробництва, невигідність організації землеробського господарства в слабо захищених південних районах України від татарських нападів — усе це спонукало феодалів на початку другої чверті XVII ст. до організації в Канівському старостві насамперед промислових підприємств і розвитку тваринництва. Через відсутність достатньої кількості закріпаченого селянства феодали змушені були використовувати і найману робочу силу. А землеробське господарство вони вважали за вигідніше організовувати на базі дрібного селянського господарства, спочатку на продуктовій або грошовій ренті, а далі і на відробітковій.

В цілому феодали спрямовували розвиток господарства на основі відробіткової ренти. Цьому сприяв ряд об'єктивних умов. Насамперед, в районі постійно збільшувалася кількість робочих рук в результаті інтенсивного заселення району. У 1636 р. під владою Канівського старости Самуїла Тучапського Лаща було вже 42 поселення на правому боці Дніпра і 3—на лівому[1]. У 1638 р. подимного з одного лише м. Краснополя, яке належало В. Заславському, було стягнуто від 200 димів[2]. Отже, чимало селянства осідало на території цього староства. Одночасно із збільшенням населення зростав і місцевий внутрішній ринок. Сусіднє Запоріжжя також потребувало землеробської продукції, оскільки там зосереджувалась велика кількість козацтва, а свого хліба на Запоріжжі на той час було ще мало.

---

[1] Źródła dziejowe, т. V.
[2] ЦДІА УРСР, ф. 11, кн. 9, арк. 609.

Але одночасно діяли і причини, що затримували розвиток феодально-кріпосницьких відносин. Найголовнішою з них була класова боротьба селянських і козацьких мас. Саме в 30-х роках вона з величезною силою розгорнулася в районах південного Придніпров'я; було зруйновано немало шляхетських маєтків, що перетворювалися в типові феодально-кріпосницькі. Дальший розвиток землеробського господарства в південному Придніпров'ї затримували руйнівні татарські напади, які хоч і зустрічали опір козаків, але не були ще остаточно припинені.

Ще більш несприятливими були зовнішні обставини для Черкаського староства. Це староство займало чималу територію по обидва боки Дніпра на південь і південний схід від Канева. На час ревізії 1615—1616 рр. центр господарського життя Черкаського староства був на Лівобережжі, де йому належали такі слободи, як Ірклів, Голтва, Крапивна та ін.; на правому боці відносно великим поселенням була тільки Боровиця.

Головним джерелом прибутків староства були «уходи», тобто степові промисли. На правому боці староство мало 7 таких уходів, які давали в 1616 р. 597 флоринів 15 грошів прибутку. На лівому боці Дніпра староство також мало «вхідну» землю Сіверу, річку Ворсклу з притоками Полузором та Кустовим. Черкаське староство мало великий корчемний прибуток — 1900 флоринів [1].

Вказівок на сталі повинності селянства в цьому районі ревізія не подає. Та селянських повинностей, узаконених урядом чи визнаних традицією, ще й не могло бути в цьому районі. Адже Черкаське староство являло собою найпівденніший степовий плацдарм, який першим приймав на себе удари татарської орди. Основні повинності населення в цьому районі полягали в несенні військової служби.

Докладніші дані про староство подає згадана вище ревізія 1616 р. Згідно з нею, в Черкасах було 150 «послушних» міських домів і 800 козацьких «непослушних». У Боровиці відповідно 500 і 100, в Ірклієві — 20 і 300, у Голтві — 300 і 700, у Кропивній, яка тільки 1615 р. утворилася, — 30 і 60. У містечку Гуляніках було понад 300 домів. Коли київський суддя Аксак, що

[1] Źródła dziejowe, т. V, стор. 107.

збудував тут замок, став утискувати мешканців, чоловіки «свавільно» розійшлися, після чого з містечка було вигнано і жінок та дітей, «щоб козаків на мешкання туди не приваблювали» [1].

Що являли собою «непослушні», яких феодал намагався поневолити? Це були, безсумнівно, в основній своїй масі селяни-втікачі, які шукали волі; такої великої кількості людності, яка з'явилася в південних староствах України на початку XVII ст., не могло дати українське місто, яке саме на той час мало небагато населення.

Документи свідчать, що міграція в райони Черкас і Канева посилилася в другому і третьому десятиріччях XVII ст. Так, у 1622 р. «послушних» міщан у Черкасах було 120 домів, а «непослушних» — 1000. Збільшувалася кількість «послушного» і «непослушного» населення і в містечках та селах. Виникли нові поселення — містечко Мандзалія, слободи Богушкова, Костянтинів, Сарська, а також 15 сіл і хуторів. Тому через сім років після ревізії 1615 р. прибуток Черкаського староства становить уже 270 флоринів, тобто зріс більш як удвоє. А ще через 14 років, у 1636 р., Черкаське староство дає вже 4500 флоринів прибутку [2]. Отже, швидке зростання прибутків староства безпосередньо залежало від масової народної колонізації його території.

Головними джерелами прибутків староства були промисли, оренда мита, корчм, перевозів. Значну частину з усієї суми прибутку становила грошова рента. Друге місце займала рента продуктами. Ревізори відзначають поряд з прибутками від оренд такі данини, як поволовщина та медова. Про відробіткову ренту в Черкаському старості першої чверті XVII ст. ревізори державних маєтностей не згадують. Та, певно, її тут ще й не було або майже не було. Цим і пояснюється масовий рух селянства в цей район із західних земель.

Рух у Черкаське староство селян-втікачів, міських учнів, підмайстрів чи плебеїв, які жили з поденного заробітку, пояснюється ще й тим, що цей район слабо контролювався польською адміністрацією і знайти тут

---

[1] Арх. ЮЗР, ч. VII, т. I, стор. 316.
[2] Źródła dziejowe, т. V, стор. 135, 224.

втікача або міського плебея було для феодала не тільки складною, а й небезпечною справою.

У дещо сприятливіших умовах перебувало Корсунське староство, якому належали містечка Стеблів, Чигирин і дві нові осади — Данилів і Крилов; у «держанні» феодалів були хутори і містечко Демидове [1]. Корсунське староство в якійсь мірі прикривалося від татарських вторгнень черкаським козацьким плацдармом, мало більше населення, ніж Канівське та Черкаське, і знаходилося ближче до торговельних центрів та сплавних річок. Тому і продуктивні сили в ньому були більш розвинуті.

Про це насамперед свідчать прибутки староства. За даними люстрації 1616 р., вони становили 5400 флоринів, що набагато перевищувало суму прибутку як Черкаського, так і Канівського староств. Однак основну частину цього прибутку й тут становили оренди промислів. У 1636 р. староство мало вже 6860 флоринів прибутку, що свідчить про дальший розвиток продуктивних сил в цьому старостві і про його заселення. Але й тут в цей час феодально-кріпосницькі відносини далеко не набрали ще такого розвитку, як на Волині і в Руському воєводстві.

Клас феодалів не міг освоїти цей район настільки, щоб широко розгорнути фільваркове землеробське господарство. Доводилося якийсь час задовольнятися тваринницьким господарством і промислами. А тваринницьке господарство розвивалось тут досить інтенсивно. У 1644 р. лише з маєтків Конецпольського було вигнано на західні ринки 500 волів [2].

Староство Богуславське було розташоване на північний захід від Канева. І хоч воно в певній мірі також прикривалося від татарських вторгнень черкасько-канівським козацьким плацдармом, татарські загони все ж нерідко проривалися і в цей район. У господарському відношенні в кінці XVI — на початку XVII ст. це староство являло собою відсталий район. Коли вірити ревізії, у 1615 р. воно ще не мало жодного села (йдеться, мабуть, про державні села), йому належали тільки хутори.

---

[1] Źródła dziejowe, т. V, стор. 114—115, 226.

[2] *І. Крип'якевич*, Богдан Хмельницький, стор. 20.

Під кінець другого десятиліття XVII ст. Богуславщина переживає інтенсивний процес народної колонізації. Виникають нові хутори, частина з них переростає в села, села—в містечка. Показником народної колонізації є зростання державних прибутків. Якщо в 1616 р. вони становили 800 флоринів, то в 1622 р. — вже 4000 флоринів. Староство мало в цей час 13 сіл і хуторів. Проте ревізор записав, що в тих селах і хуторах майже всю кількість населення становлять козаки [1].

Звідки ж староство одержувало такі високі прибутки? За даними ревізії, староство мало 4 млини на 19 кіл. Коли взяти до уваги, що в старостві ще не було зернових фільварків, то треба зробити висновок, що старостинські млини обслуговували міщанське, козацьке і селянське землеробське населення і що його було чимало, оскільки існувало стільки млинових кіл. Від цих груп староство й одержувало податок продуктами — «мірочку», а також і грошовий податок — «мостове», «погребельне» тощо. Староство мало також, як відзначено вище, 4 поташні буди, які здавалися в оренду і приносили щорічно 750 флоринів грошового прибутку. В цілому Богуславщина в кінці XVI — першій чверті XVII ст. була в основному районом промислового господарства; державних фільварків тут ще не було.

Експлуатація безпосереднього виробника — селянина відбувалася головним чином на різних промислах — на будах, млинах, рибних ловах, пасіках тощо. А ті селяни, що мали власні засоби виробництва і поступово організовували землеробське та скотарське господарство, давали феодалам грошову і продуктову ренту. Що ж до ренти відробіткової, то в державних володіннях визначалися вже тенденції до її розвитку. А в приватних спадкових і посесійних феодальних землеволодіннях вона вже поширювалась, викликаючи загострення класової боротьби селянства.

На вищому рівні в порівнянні з Богуславським староством були продуктивні сили у Білоцерківському старостві. Старостві належали в ті часи містечка Триліси і Табір. У 1716 р. оренда млинів, гуралень, мита, броварень, корчем і пасік давала старостві 1762 зл. прибутку. Номенклатура прибутків свідчить, що землероб-

[1] Źródła dziejowe, т. V, стор. 108, 136, 137.

ське господарство ще не зайняло і в цьому старостві провідного місця в господарстві; головним джерелом прибутків і тут були промисли. Ревізори записали, що «підданих роботних в тому старостві нема, через що підстароста землю на річці Каменці своїм коштом і бидлом» обробляє[1]. Але причиною цього могло бути й те, що села в старостві напередодні ревізії були спалені татарами, а селяни уцілілих поселень, як правило, сиділи на слободах.

На території староства було чимало приватних володінь, а ще більше — посесійних. Посесори робили вже кроки до створення зернових фільварків. Київський суддя поблизу с. Гуляники почав організовувати фільварок, але «до фільварку не було будь-якої роботи (з боку селян. — *І. Б.*), тільки що своїми плугами і своїм коштом робить»[2]. Слід зауважити, що обробіток панської землі тягловою силою феодала і на його кошти був явищем тимчасовим, викликаним неможливістю примусити селянина відбувати панщину ні з тяглом, ні без нього. Феодали ще не зміцнили свого становища в цьому районі, а селянство перебувало в стані постійної міграції. Як тільки кінчався строк слободи, селянин вважав за краще перебратись в інше місце і дістати новий строк, тим більше, що феодали в інших місцях охоче приймали прибулих.

В окремих місцевостях потроху вкорінювалася відробіткова рента. В селах, що належали м. Романову, селяни вже працювали 1 день на тиждень взимку і 2 дні на тиждень влітку; давали також грошовий чинш і овес. У с. Строкові існував уже фільварочок; феодал обробляв його здебільшого за допомогою своїх засобів праці. Піддані (їх налічувалось тут 30 дворів) [3] повині були нести тільки боярську, тобто військову, службу і доставляти листи. Необхідно ще раз підкреслити, що до записів ревізорів, ніби староста чи шляхтич обробляли землю своїми плугами і своїм коштом, слід ставитися критично. Феодалові-старості невигідно було давати відомості про підданих, бо тоді від прибутків староства треба було сплачувати державі «кварту» (податок).

---

[1] Źródła dziejowe, т. V, стор. 108, 109.
[2] *Там же*, стор. 112.
[3] *Там же*, стор. 113, 114.

В іншій копії ревізії, від 1616 р., є детальні дані про староство. В ній зазначалось, що в Білій Церкві було домів «послушних» 300 і козацьких «непослушних» понад 300. У с. Петухах осілих підданих 15; вони повинні 2 тижні на рік косити, сплачувати чинш (різний за розміром) всього на суму 17 зл. Крім того, кожен осілий дає по чверті вівса і по одному каплуну. У с. Зубарях осілих 20, у с. Козинках — 18, у с. Половечках — 15, у с. Ставу — 15 [1].

У 1622 р. староство було вже досить густо заселене і економічно розвинуте. Одних міщан у Білій Церкві налічувалось 300. Староста здавав в оренду 5 млинів за 1200 флоринів, дві буди поташні за 1500 флоринів на рік; оренда млинів у Трилісах давала 500 флоринів. А всього староство мало 3000 флоринів прибутку [2]. Старостві належало понад 50 сіл і хуторів; в одних жили козаки, в інших міщани, які несли військові повинності. Проте в 9 селах селяни вже працювали на пана влітку 1 день на тиждень, косили по 2 дні на рік, привозили взимку по одному возу дров до двору. На території староства існувало багато шляхетських «держав». Але майже всі містечка й села перебували на становищі «слобід», бо були дуже зруйновані татарами [3].

Отже, ревізії 1616 і 1622 рр. свідчать, що в районі Білої Церкви вже існували відробіткові повинності, але вони не становили ще основної форми ренти.

Протягом наступних двох десятиліть староство переживало інтенсивний процес заселення. У 1640 р. з Білоцерківського староства подимне взято з 3710 димів по злотому з диму, причому 860 зл. дали містечка Старий і Новий Лещин (належали белзькому воєводичу Лещинському), 747 зл. дала Біла Церква (з них села й хутори 117 зл.), 241 зл. — Триліси, 190 зл. — Охматов; 270 зл. стягнуто з населення с. Боярки, зруйнованого татарами [4].

Наведені дані свідчать про інтенсивний розвиток економіки південних районів правобережного Придніпров'я в першій половині XVII ст. Але впадає у вічі низька

---

[1] Архів ЮЗР, ч. VII, т. 1, стор. 290, 291.

[2] Źródła dziejowe, т. V, стор. 138.

[3] *Там же*, стор. 138—141.

[4] Описание документов Архива западнорусских униатских митрополитов, СПб., 1897, № 711.

цифра подимного, взятого з сіл. І це зрозуміло. Адже тут основою економіки було не село, а місто, містечко і промисли. Як правило, суспільно-економічне життя після розгрому та руйнувань якогось району відтворювалося на попередніх засадах, в тих же формах, іноді з частковими відхиленнями, які полягали головним чином в заміні відробіткової ренти продуктовою або грошовою. Дальший розвиток відробіткової ренти затримувався обмеженістю робочої сили закріпаченого селянства, браком землеробського реманенту у селянства.

Історичною особливістю південної Київщини було те, що тут раніше виникло і розвинулося козацьке та міщанське господарство у вигляді хуторів, пасік, «уходів» тощо, аніж шляхетське фільваркове господарство. Са́ме господарства козаків та міщан становили основу економічного життя району. Фільваркове шляхетське господарство, що розпочинає свій наступ і тут, не добилося великих перемог до самої Визвольної війни 1648—1654 рр.

Панівний клас феодальної Польщі не міг лишатись байдужим, спостерігаючи, як винятково багата територія південного Придніпров'я і Задніпров'я з її необмеженими економічними можливостями знаходилася в руках козацьких, селянських та міщанських елементів. Адже згідно з феодальними законами Речі Посполитої це населення не мало права власності на землю; воно могло обробляти її, тільки діставши з рук феодальної держави чи якогось окремого феодала, за що повинно було сплачувати феодальну земельну ренту. І в міру успіхів народної колонізації та зміцнення козацтва, що стримувало татарську агресію, на ці землі накладала руку старостинська та воєводська адміністрація чи окремі магнати і шляхта, дістаючи від центрального уряду ті чи інші права — вотчинні чи ленні. Нерідкі були випадки, коли феодал збройною силою захоплював великі угіддя, а потім уже діставав санкцію від уряду на володіння ними.

Проведення урядом в життя принципів шляхетської земельної політики вступало в глибокі суперечності з економічними інтересами козацтва, міщанства і селянства південного та східного Придніпров'я. Козаки, міщани і селяни зі зброєю в руках відстоювали своє право на землю, спираючись на принцип вільної заїмки і вкла-

деної в землю праці [1]; вкладаючи працю в господарство, вони постійно ризикували в степу своїм життям. Виходило так, що не феодальна держава охороняла їх труд, а безпосередній виробник і працював, і охороняв державні кордони.

В умовах постійної міграції селянської людності в степових південних районах, нападів татарської орди, відсутності сталих тяглових господарств, в умовах відносної слабості військово-адміністративного апарату і енергійного опору степової козацько-міщанської та селянської людності феодалам останнім як на промислових підприємствах, так і в землеробських господарствах доводилося ставати на шлях найму робочої сили. Про це є чимало свідчень в люстрації Київського і Брацлавського воєводств[2].

У цих степових господарствах, особливо на промислових підприємствах феодалів, співіснували й переплітались між собою старі форми виробничих відносин з новими — капіталістичними. Проте слід підкреслити, що господарства шляхти і володіння старост у південних степах Придніпров'я не перетворилися в капіталістичні підприємства, хоч вся господарська діяльність феодалів у цьому районі значно відрізнялася від ведення господарства феодалами в районах давнього заселення. Якщо шляхта останніх районів ішла по лінії посилення відробіткової ренти, причому наступ на безпосереднього виробника викликав дроблення селянських наділів та зменшення їх, то в південних степових районах панувала в основному продуктова і грошова рента. Отже, можна сказати, що в південних степових районах норми експлуатації безпосереднього виробника були нижчі, ніж в Галичині та на Волині або навіть в північній та середній Київщині. І цей факт мав винятково велике значення як для розвитку тут народної колонізації, так і для справи визвольної боротьби українського народу проти гніту шляхетської Польщі.

---

[1] Про заїмкове землеволодіння і право див. *И. Лучицкий*, Займанщина и формы заимочного владения в Малороссии, «Юридический вестник», 1890, I, стор. 391—420; *Д. Багалей*, Займанщина в Левобережной Украине в XVII—XVIII ст., «Киевская старина», 1883, кн. XII; *М. Ковалевский*, Труд как источник права на землю в Малороссии и на Украине, «Юридический вестник», 1892, кн. V, VI.

[2] Źródła dziejowe, т. V.

Економічне обличчя Київського і Житомирського староств мало багато відмінностей порівняно з сусідніми південними староствами. Основна перевага Київського і Житомирського староств над південними степовими районами полягала в тому, що вони мали значно вищу густоту населення і розвинутіші продуктивні сили, особливо в сільському господарстві. Але й вони переживали досить інтенсивний процес народної колонізації. Магнат Ф. Тишкевич осадив у Старих Слободищах Житомирського повіту 70 димів, а в Нових Слободищах—148. Осаджені селяни дістали пільги на 12 років. Але магнат Ружинський, який теж намагався захопити Слободищенський ключ, спалив Нові Слободищі, і Тишкевич змушений був продовжити для осілих строк слободи на кілька років. У 1599 р. у 22 поселеннях ключа Старі Слободища було вже 857 господарських одиниць; повинностей в них селяни ще не виконували, бо сиділи на слободах. Лише 70 господарств працювали по три дні на рік і платили чиншу по 20 грошів. У 1585 р. Тишкевич дав 20 років слободи селянам, що мали оселюватися в с. Пулині [1].

Отже, в той час як в південних степових районах, що постійно перебували під ударами Кримської орди, польський уряд віддавав частину землі містам, замкам та містечкам, у середній Київщині створювалося велике феодальне землеволодіння магнатів, а поруч з ним зростало середнє і дрібне землеволодіння шляхти.

В кінці XVI — на початку XVII ст. феодали змушені були задовольнятися невисокою нормою експлуатації селян-слобожан і в цих районах, бо інакше селянин залишав даний йому наділ і тікав далі на південь чи на схід. До того ж значна кількість колоністів не мала знарядь виробництва, тяглової сили, і з цим фактом не міг не рахуватися феодал. Останній нерідко ставав на шлях початкової організації фільварку власними засобами. Кодненські міщани заявили урядникові, що Тишкевич «своїми власними плугами оре і пашні свої сіє, а коли жнива наступлять, тоді з доброї волі на панських харчах і напою можемо день послухати, а більше

---

[1] Арх. ЮЗР, ч. VI, т. I, стор. 223—224.

над те нічого, коли не наймé за гроші, то робить не будуть» [1].

Про велику потребу в робочих руках свідчить такий факт. Тишкевич зманив селян з інших районів і оселив їх на своїх землях, давши їм деяку матеріальну допомогу. Так виникли належні йому села: Янківці, Вертикіївці, Селідибці, Дедеркали, Журбинці та інші. Зрозуміло, що в перші роки після осадження селян феодал змушений був обмежуватися невеликими повинностями, бо в противному разі всі вони могли перейти до іншого феодала, який обіцяв кращі умови, а то й зовсім переселитися за межі України, в південні окраїни Росії.

Про повинності селян у новоосаджених селах свідчать тогочасні інвентарі. У с. Пулині (за 5 кілометрів від Житомира) було 18 осілих підданих. Поземельні відносини між феодалом і осадженими виражалися в тому, що селяни громадою давали чинш: готівкою — 10 кіп грошей, меду прісного 14 відер житомирських, відбували підводну повинність раз на рік. У селах Ралках, Збрилівці, Бердичеві (його Тишкевич осадив «власним коштом») селяни не виконували повинностей, бо села перебували «на волі» [2].

До записів феодалів «осадив власним коштом» треба також підходити критично. Іноді феодал зовсім не витрачав ніяких коштів, осаджуючи те чи інше село, а робив такий запис тільки для того, щоб виграти справу в суді в разі, якщо виникне тяжба за землю і селян з іншим феодалом. Проте не слід ігнорувати того факту, що нерідко феодал дійсно давав селянам худобу, землеробські знаряддя або гроші. Ця допомога селянинові диктувалася, звичайно, власними економічними інтересами феодала, а не осадженого селянина. Селянинові потрібно було подати матеріальну допомогу, щоб він міг стати виробником і спроможний був відбувати на користь феодала повинності.

Слід підкреслити, що матеріальна допомога селянам з боку феодалів була мінімальною, бо феодали не хотіли ризикувати своїми грішми чи худобою в обстановці гострої міжусобної боротьби за землю й селян. Прикладом цього може бути боротьба Тишкевича з Ружин-

[1] Арх. ЮЗР, ч. VI, т. I, стор. 230.
[2] *Там же,* стор. 226—228, 230—231.

ським (краковським каштеляном), який претендував на землі, загарбані Тишкевичем. Коли останній осадив с. Олишківці (в ньому було вже 7 димів), Ружинський наслав на це село своїх слуг-татар, які село спалили, а підданих розігнали. Те саме Ружинський зробив і з сєлищем Кашинським [1].

Ведучи невпинну боротьбу за землю й селянство на Київщині, феодали одночасно розгортали діяльність і по створенню фільваркових господарств. Спочатку у фільварках переважав тваринницький профіль. Наприклад, у фільварковому господарстві с. Топорища (Житомирський повіт) у 1584 р. було волів 24, корів і телят 95, биків 12, овець 300, баранів 80, свиней і вепрів 410, поросят 160, коней 40, гусей 100, курей 150; на току жита немолоченого — 300 кіп, пшениці — 150, вівса — 200, ячменю — 90, пшениці — 60, гречки — 90 кіп; збіжжя вимолоченого: жита — 10 мірок, пшениці — 5 і вівса — 12 мірок [2]. Отже, перевага була на боці тваринницького господарства, причому найбільш товарною його частиною були свинарська і вівчарська галузі.

Поряд з тваринницьким господарством на Київщині з кожним десятиріччям все ширше розвивалося і землеробство. У 1608 р. в маєтку Вчорайше, де також було розвинуте скотарство, існувало і значне зернове господарство. Під час наїзду на цей маєток було пограбовано: жита 3000 кіп, пшениці — 2000, вівса — 4000, ячменю — 2000 кіп. Значна частина збіжжя перероблялася в цьому господарстві на напої. Під час наїзду було пограбовано 2 вари пива, 3000 кварт «оковитої» (очищеної) горілки, яка коштувала 1500 зл., і простої горілки 4000 кварт на 400 зл. Досить розвинутим було тут птахівництво (1250 голів) [3]. Отже, перед нами багатопрофільне господарство, в якому переважає високотоварна землеробська частина і промисли.

В інших місцевостях Житомирського повіту на початку XVII ст. також зустрічаються досить великі землеробські панські господарства. У 1611 р. шляхтич Горностай зруйнував Котельницький маєток Софії

---

[1] Арх. ЮЗР, ч. VI, т. I, стор. 227.
[2] Źródła dziejowe, т. XXII, стор. 268.
[3] ЦДІА УРСР, кн. 5, арк. 336—339.

Ружинської, в якому було знищено 10 000 кіп різного хліба [1]. Щоправда, таких великих маєтків, як Вчорайше та Котельницьке, було ще мало; переважали середні і дрібні господарства.

У районі Бердичева на початку XVII ст. ще не було фільварків. Тому тут не існувало і розвинутої відробіткової ренти. Селяни сіл Бистрик та Жидовці виконували різні повинності: корчемне, горілчане, медове, пивне, млинове, ставове та ін., сплачували натуральні данини: по півмірки ячменю і вівса, по дві курки, по одній гусці, і, крім цього, «вини вшелякие, пересуды, паметне, поклони, куниці, змерське та поемне». В орендному акті на ці села згадується, що право на повинності передається «з чиншами й роботами» [2]. Але які малися на увазі роботи — невідомо.

На підставі переліку цих рент можна вважати, що значне місце займала тут грошова рента. Але це не була комутація відробіткової чи продуктової ренти. Грошова рента існувала одночасно з двома іншими видами ренти, як це часто спостерігається в районах слабого розвитку економіки. Важко встановити, яка тут була норма експлуатації селянства, бо не всі зазначені повинності можна прирівняти до днів роботи тяглового чи пішого селянина або дати їм певний грошовий еквівалент. Ясно тільки одно, що норма експлуатації була значна, а відсутність чіткої регламентації повинностей відкривала можливості широкої сваволі феодалові щодо селянства.

Повніші дані про становище селянства середньої Київщини в першій чверті XVII ст. дає ревізія державних володінь 1615—1616 рр. У містечку Нехворощі існував невеликий фільварок, «до котрого ще будь-якої роботи нема», крім зажинків, обжинків, закосків, обкосків і толок на паиських харчах. Нехворощанські міщани (по суті вони були ще селянами) платили феодалові за лов риби в ставках по 8 грошів від заможніх дворів і по 4 — від убогих, мірочне за помел в панських млинах, торгове мито, податок на пиво. В цілому оренда невеличкого містечка давала

---

[1] *А. Ярошевич,* Нариси економічного життя на Україні, вип. VII, стор. 90.

[2] Арх. ЮЗР, ч. VI. т. I, стор. 373.

400 флоринів прибутку [1]. Отже, і тут існувала типова грошова рента.

Значні зміни між ревізією 1615 та 1622 рр. сталися в Житомирському старостві. В 1622 р. тут існувало вже два фільварки біля міста, а також фільварки в селах Гойшинцях, Станішивці, Пнищевому, Вересах, Васкові. Вони давали 1114 зл. прибутку [2], а Житомир тільки 1104 зл. Весь доход Житомирського староства становив 2698 зл. 26 грошів. Отже, фільваркове господарство давало старосту майже половину всіх його прибутків, що свідчить, по-перше, про значний розвиток у цьому районі фільваркового господарства вже в кінці першої чверті XVII ст., по-друге, про зростання товарності фільваркових господарств.

До Житомирського староства належало в цей час 6 сіл. У селах Баранівці, Пнищевому, Станіславці, Газинці селяни вже працювали на феодала влітку 2 дні на тиждень, а взимку — 1 день. Крім чиншу, селяни ніяких податків не сплачували. Повинності, як бачимо, невеликі, але феодал одержував великі прибутки від млинів, мостового та гребельного, від броварні, корчми і мита. Всі ці прибутки становили 1400 флоринів, а прибутки всього староства — 1912 флоринів 20 грошів [3]. Отже, основна сума прибутку припадає на промислові угіддя і мито. Це свідчить, що процес колонізації ще далеко не закінчився в ті часи і в Житомирському старостві, що фільваркове господарство, а разом з ним і відробіткова рента ще не зміцніли.

Ревізія 1622 р. дає іншу картину соціально-економічного життя середнього району Київщини. У Київському старостві з'являється велике село Демидове; воно перебувало в посесії шляхтянки Горностаєвої і давало прибутку 526 флоринів 22 гроші. Село Милославичі перебувало на становищі слободи, в ньому не було підданих, а пан Вігура обробляв фільварок «своїм бидлом» [4]. Але ці факти ще не говорять про відсутність

---

[1] Źródła dziejowe, т. V, стор. 77.

[2] Бібліотека АН УРСР, Відділ рукописів, II, № 27704, арк. 49, 117—118. Копія.

[3] Źródła dziejowe, т. V, стор. 78, 79.

[4] *Там же*, стор. 130.

відробіткової ренти в околицях Києва. В окремих володіннях вона існувала. Так, у 1626 р. городники містечка Білгородки, яке належало княгині Анні Ходкевичевій Корецькій, працювали влітку по 3 дні, а взимку по 2 дні на тиждень [1].

Більш повні дані про фільваркове господарство і повинності селян у Житомирському старостві подає список ревізії від того ж 1622 р. У ньому перелічено 7 фільварків, подаються відомості про кількість висіву в них, урожай та прибуток [2]. Про один з них, приміський фільварок, записано, що він дає 200 мірок жита і 150 мірок вівса. Після витрати на харчування лишається 30 мірок жита на суму 90 зл. Фільварок Гойшинці обробляло 8 підданих, які давали чиншу по 1 зл. 7 грошів; 10 підданих давали тільки чиншу по 20 грошів, а 4 підданих — по 12 грошів. Працювали піддані по 2 дні на тиждень влітку і по одному дню взимку, орали шістьма плугами 3 дні весною і 3 дні восени. Сім городників працювали на пана по одному дню на тиждень. Приблизно такі ж повиннності були і в інших селах. Лише в с. Вересах селяни працювали влітку по 3 дні, а взимку по 2 дні.

Про перемогу фільваркового господарства в районі Житомира в 30-х роках XVII ст. свідчить також інвентар с. Радомишля від 1631 р. У самому Радомишлі був уже чималий фільварок, в якому висівалося: жита 90 мац торчинських, пшениці 23 маци, вівса — 80, гороху — 3, ячменю — 15, льону — 1, конопель — 1,5, проса — 1,5 маци. Крім того, в Радомишлі були стайня, корчма, пекарня «для коморних» [3].

Інвентар подає такі повинності селян грішми і продуктами. Волочні господарі давали грошового чиншу по 1 зл., різдвяне, грушкове, жита по одній маці, вівса по 4 маци, по 11 яєць, по 4 каплуни і по одній гусці. Півланові платили половину цієї норми, чвертники — по $^1/_4$ норми. Городники давали грошового чиншу по 7,5 гроша, жита по $^1/_4$ маци, по 3 яйця, чиншове, курей, різдвяне, великоднє, грушкове [4]. По-

---

[1] Бібліотека АН УРСР, Відділ рукописів, II, № 27704, арк. 49.
[2] Арх. ЮЗР, ч. VII, т. I, стор. 328—332.
[3] Арх. ЮЗР, ч. VI, т. I, стор. 476—479.
[4] Арх. ЮЗ Р, ч. VII, т. I, стор. 477—478.

винності комірників не позначені; напевно, вони працювали як наймити за якусь плату.

Отже, від селян вимагалися значні повинності продуктами. Грошова рента займала тут другорядне місце. Відробіткова рента, мабуть, була така, як і в селах Свидах і Видиборах. А в них селяни працювали влітку по 3 дні на тиждень, додатково по 2 дні орали весною, по 3 дні — на пар. Бідніші двори і городники влітку і взимку працювали по одному дню на тиждень [1].

У 40-х роках XVII ст. панське господарство на відробітковій ренті в Житомирському повіті і навіть в його південних і південно-західних районах досягає ше більшого розвитку. Ось картина господарства середнього феодала в м. П'ятка (перебувало в посесії) «с приналежностями», як вона представлена в скарзі шляхтянки Коховської на князя Домініка Заславського (1646 р.), що вчинив наїзд на цей маєток. У скарзі перелічується знищене і пограбоване майно на суму 25 тис. зл., а саме: 12 горілчаних казанів, 470 штук різних шкур, 2000 рун вовни, 60 мірок жита, 96 — ячменю, 20 — суржику, 115 — вівса, 21 — гречки, 6 — гороху, 120 мірок солоду, 8 діжок капусти шаткованої, 180 луст хмелю; рогатої худоби: 100 корів дійних, 800 овець дійних, 206 свиней; 500 штук курей, гусей і качок, 500 пнів бджіл і 700 пустих вуликів. Під час наїзду було захоплено також багато одягу, посуду, зброї, шабель, 30 рушниць та ін. [2]

Для повнішого уявлення про стан господарства шляхтича середньої руки на Київщині в цей час наведемо ще один акт. У 1645 р. шляхтич Тиша Биковський з синами зробив наїзд на маєток Юрія Чечеля Новоселицького в с. Кривому (Житомирський повіт). Під час наїзду було пограбовано різноманітне майно (персні; одяг, посуд, зброю тощо). Крім того, взято або знищено: селітряний великий казан, куплений за 150 зл.; пивний казан вартістю 80 зл., 10 горілчаних казанів вартістю 25 зл. кожний, 3 півбочки меду прісного, 3 камені воску, 2 бочки маку, 300 грибів, 3600 кварт горілки, 2 вози заліза, 5 залізних плугів, 5 мажар солі. Після перерахунку речей домашнього

[1] Арх. ЮЗР, ч. VII, т. I, стор. 415.
[2] ЦДІА УРСР, ф. 11, кн. 11, арк. 391—393.

виробу — сукна, полотна тощо — подається список речей господарського побуту, куплених на ринку: 20 юфтових шкір по 6 зл. кожна, 12 червоних баранячих шкір по 1 зл. 20 грошів кожна, 10 сірих шкір по 4 зл. кожна, 5 білих шкір по 5 зл., 6 сап'янових шкір по 2,5 зл., хомути й ін. Забрано 80 коней вартістю 3450 зл., 85 волів вартістю 1185 зл., 105 корів і ялівок, 600 овець старих і 100 баранів, кіз і козлів, 150 свиноматок, 150 вуликів бджіл та ін. У господарстві було збіжжя: жита 8 скирд (880 кіп), пшениці 4 скирди (370 кіп), пшениці ярої 3 скирди (300 кіп), ячменю 3 скирди (390 кіп), гороху 5 скирд (750 кіп), вівса 4 скирди (480 кіп), проса 4 скирди (600 кіп), гречки — 4 скирди (400 кіп) [1].

Отже, основою цих маєтків було землеробство; воно забезпечувало розвиток і інших галузей — тваринництва, птахівництва й промислових підприємств — броварень та гуралень. Велика кількість худоби і тваринницької продукції — сала, м'яса, сиру, вовни — також збувалася на ринку. Нема сумніву, що частина продукції господарства села Кривого йшла на розширене відтворення. Господарство купувало плуги, воли, хомути й інші речі, необхідні для розширення землеробського виробництва. Отже, обидва господарства мали значні зв'язки з місцевим ринком.

Виручені гроші витрачалися на придбання зброї, необхідної для охорони маєтку і від татар, і від місцевих феодалів, на утримання челяді і кваліфікованих службовців. Значна частина продуктів реалізувалася на золоті й срібні речі домашнього комфорту, на дорогоцінні персні, коштовні тканини. У багатих феодалів завжди була також в наявності готівка, і вони не гребували займатись лихварством. Зокрема, шляхтянці Коховській міщани були винні 600 зл.

У 40-х роках значного розвитку набрало зернове господарство і в інших панських маєтках цього району. Про це свідчать такі факти. У 1646 р. Яцуш Тишкевич вирядив з Бердичева на продаж 50 підвід з пшоном, Ян Віленський — 70 підвід з пшеницею і пшоном, А. Потоцький і К. Потоцький — по 30 підвід з пше-

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. 11, арк. 75—76.

ницею [1]. У 1640 р. «шляхетський» слуга Михайла Павловського Мартин Дерліковський провозив з Карабчієва 18 підвід з пшеницею і пшоном до Казимежа «або где би мог оние спродать» [2]. У тому ж році С. Потоцький відправив з Київщини 30 возів з пшоном до Казимежа теж «албо где би могл спродать» [3].

Одночасно з землеробським зростало і тваринницьке товарне господарство. У 1646 р. феодали відправили волів на ярмарок до Львова та Лукова: Суходольський — 220 голів, Биковський — 150, Сущанський — 105, Пересед — 120, А. Стрибиль — 100, С. Стрибиль — 125 голів [4].

Для розширення фільваркового господарства в 30—40-х роках в Житомирському та Київському староствах створилися сприятливі умови. На цей час тут значно зросло населення, особливо селянська людність, і тим самим збільшилась кількість робочих рук, вкрай необхідних фільварковому зерновому господарству. Зростання міст, збільшення населення розширювало внутрішній ринок для збуту землеробської продукції. Всі ці обставини зумовили посилення діяльності шляхти щодо організації фільваркового господарства. Причому зернове господарство створюють не лише феодали в своїх вотчинах чи державці в посесійних маєтках, а з'являються і шляхтичі-феодали, що організують землеробське господарство на основі вільнонайманої праці.

Так, шляхтич Серпутовський взяв в оренду у шляхтича Віленського село Чорнорудки (Житомирський повіт) на 3 роки. Він орав землю «плугами своїми, челяддю найманою, від льоду до льоду орючи, збожжя купуючи». Жита було посіяно 30 мірок, уродило 800 кіп. Пшениці озимої Серпутовський купував мірку по 10 зл., висіяні 10 мірок дали урожаю «незвичайно великими снопами» 400 кіп [5]. Яру пшеницю орендар також купував по 10 зл. мірку, висіяні 2 мірки дали урожаю 90 кіп. Проса висіяно 2,5 мірки, урожаю дали

---

[1] *І. Крип'якевич*, Богдан Хмельницький, стор. 20.

[2] ЦДІА УРСР, ки. 9, арк. 615.

[3] *Там же*, арк. 774.

[4] *І. Крип'якевич*, Богдан Хмельницький, стор. 20.

[5] 400 кіп «незвичайно великими снопами» могли дати щонайменше 4000 пудів зерна.

близько 500 кіп, а півтори мірки гороху дали урожаю 100 возів. Ячменю висіяно 5 мірок, нажато 150 кіп; вівса висіяно 25 мірок, уродило 500 кіп; гречки висіяно 4 мірки, уродило 300 кіп. Серпутовський купував також насіння конопель, льону і маку для посіву.

Зібране жито Серпутовський відправляв на Подністров'я і продавав його там по 10 зл. за мірку [1], тобто по тій же ціні, що й купував. Це значить, що шляхтич, який став на шлях капіталістичної оренди, розраховував одержати, за доброго врожаю, високий прибуток [2].

Наведені факти з соціально-економічного життя середньої Правобережної Київщини свідчать, що кінець XVI — перша половина XVII ст. були періодом інтенсивної народної колонізації Житомирського та Київського староств, особливо першого. Збільшення тут трудового населення створювало об'єктивні сприятливі умови для розвитку державного і приватного шляхетського землеволодіння, яке грунтувалося на дрібному селянському господарстві, а також сприяло зростанню місцевого ринку для збуту сільськогосподарської продукції магнатсько-шляхетського господарства.

На першому етапі досліджуваного періоду у цьому районі Київщини переважало тваринницьке господарство і промисли. Це зумовлювалося браком робочих рук (велика кількість селян тривалі роки перебувала на становищі слободян) і вузькістю місцевого ринку. Цьому етапу відповідала головним чином продуктова рента. Друге місце займала грошова рента. В цей час феодали ще не обезземелювали селян; навпаки, як правило, вони наділяли їх землею, а іноді й реманентом, або обмежувалися санкціонуванням за селянами тієї землі, якою вони вже володіли. Проте сприятлива кон'юнктура на збіжжя на внутрішньому і зовнішньому ринках, висока рентабельність виробництва горілчаних напоїв штовхали феодалів до реорганізації господарства — створення землеробських фільварків

---

[1] ЦДІА УРСР, кн. 11, арк. 580—583.

[2] На жаль, немає можливості встановити ступінь поширення капіталістичної оренди на Київщині; певно, вона була ще рідким явищем.

на основі відробіткової ренти і посилення позаекономічного примусу безпосереднього виробника.

У другій чверті XVII ст. в Житомирському старостві фільваркове землеробське господарство уже повністю перемогло. Хоч і в цей час тут співіснували ще всі три форми феодальної земельної ренти, але провідною стала відробіткова рента. У Київському старостві більшу питому вагу мала ще рента продуктами і грошова, але тенденція до переведення селянства на відробіткову ренту явно позначилася і тут.

Інша картина соціально-економічного життя і становища селянства спостерігається у північній Київщині, яка значно відрізнялась від середньої Київщини щодо природних умов. У цій місцевості й розгорнувся досить інтенсивний наступ феодалів на селянство вже в другій половині XVI ст. Селянство відповіло масовими втечами з районів, де вводилася панщина. За даними О. Яблоновського (неопублікований рукопис 1570 р.), в Олевській волості, що належала Немиричам, було 5 сіл, в яких лишилося 47 господарів, а 39 втекло. У волості Рокитне (належало Капустам) і 7 селах — відповідно 137 і 15. У Кам'яному (належало Бабинським) — 24 і 10. У маєтку Аксаків Норинській на 10 димів було 2 втікачі. У Клочках Дедків на 9 димів було 5 утікачів, у Дорогині на 2 дими — 2 втікачі [1].

Існували й інші обставини, що зумовлювали втечі селян. Перші три десятиріччя XVII ст. характеризуються інтенсивною агресією панської Польщі по відношенню до Росії. Під час польської інтервенції в Росію на початку XVII ст., а потім польсько-російських воєн 1618 та 1632—1634 рр. Овруччина була близьким тилом польських військ і зазнала від них великого пограбування та розорення. Це також було однією з причин втеч селян з цього району. Крім того, польський уряд віддавав в Овруцькому старостві кращі землі боярам та осадникам, відтісняючи селян на гірші грунти.

Як відзначено вище, феодали організовували в цьому районі фільваркове господарство, про що свідчить

---

[1] Źródła dziejowe, т. XXII, стор. 105.

ревізія 1616 р. На жаль, в ній матеріал обмеженіший, ніж у ревізіях південних староств. Чимала кількість сіл в цьому старостві зовсім не була охоплена ревізією. Згідно з ревізією 1622 р., фільварки старостинські і посесорів були вже під містом Овручем, у с. Острові, у містечку Михайлові, у селах Сірковщизні, Оврупці, Грошеві. Державні фільварки (без міського) з млином давали 1653 зл. прибутку.

Більш повні дані про економічне становище Овруцького староства дає інвентар, складений у березні того ж 1622 р.[1] В інвентарі зазначені ті ж фільварки, що і в ревізії, і одночасно показано кількість селянських дворів та їх повинності. Так, фільварок під містом обслуговували 10 підданих; вони жодного податку не платили, «тільки роблять збіжжя всіляке», яким розпоряджався староста. Фільварку Острів належало 12 осілих волок; піддані, що володіли ними, працювали по 2 дні на тиждень і давали по півмірки вівса та по 2 курки. В с. Биховщизні 18 підданих працювали від 12 волок теж по 2 дні на тиждень; чиншу вони не сплачували. Фільварок Сірковщизна був у посесії. 14 тяглових підданих давали посесорові чиншу по 4 зл., а також по 2 курки і по півдесятка жмень льону. Оврупецький фільварок теж був у посесії. 10 тяглових підданих працювали в ньому по 2 дні; чиншу не давали, крім льону по 10 жмень і по 2 курки.

В інших селах повинності були ті ж, що і в перелічених. Отже, норма експлуатації селянства на Поліссі в районі Овруча була значно нижча, ніж у західних областях України. Вона виражалася у дводенній панщині на тиждень і порівняно невеликій продуктовій або грошовій ренті. Але і тут спостерігається тенденція до застосування відробіткової ренти.

Інвентар цього ж староства від 1623 р.[2] подає в основному ті ж відомості про поземельні відносини, що й інвентар 1622 р. Але він має додаткові дані про ха-

---

[1] Бібліотека АН УРСР у Львові, Відділ рукописів, № 4145, арк. 237—242.

[2] Центральный архив древних актов СССР. Литовская Метрика, кн. 579.

рактер фільварків, насамперед про їх товарність. У ньому маємо такі записи про фільварок. Жита вродило 150 кіп, намолочено 46 мац; з них на посів пішло 10 мац, а 36 мац оцінено по 3 флорини за мацу. Вівса намолочено 20 мац; на посів залишено 7, а 13 мац оцінено по 2 флорини 15 грошів за мацу. Гречки намолочено 12,5 маци; на посів залишено 4 маци, а решту оцінено по 1 флорину 10 грошів за мацу.

Михайлівський фільварок теж більшу частину виробленого збіжжя збував на ринку. В ньому жита вродило 360 кіп, намолочено 120 мац; з них на посів пішло 16 мац, а 104 маци оцінені по 3 флорини кожна. Вівса уродило 160 кіп, намолочено з них 40 мац; на посів залишено 10 мац, а 30 мац оцінені по 2 зл. 15 грошів.

Отже, і в північній Київщині, де землеробство відставало в своєму розвитку від центральних районів, фільварки в 20-х роках уже пустили міцне коріння, причому вони виробляли переважно збіжжя, більшість якого йшла на ринок. Феодальні поземельні відносини тут ще не набули такого високого розвитку, як у центральних, а особливо в західних районах України, але й тут феодали взяли курс на відробіткову ренту.

Дещо іншу картину бачимо в господарстві Чорнобильського староства. У селі Чернині (надане було чорнобильському державцеві Скуміну Тишковичу «на вічність») у 1618 р. повинності були встановлені від «служби». Два дими, що мали службу, платили по 1 копі 7,5 гроша і давали по півстога сіна; два дими, що мали 2 служби, платили по 1 копі 2,5 гроша та давали по півстога сіна; чотири дими, що мали 2 служби, платили теж по 1 копі і давали 2,5 стога сіна. Два господарі з одного диму платили тільки 7,5 гроша і давали 2,5 стога сіна. Отже, в цьому селі мала місце грошова і продуктова рента. Однак поширювати ці висновки на весь район на підставі даних одного лише села не маємо підстав.

Більш докладні дані про земельні відносини на Овруччині дає інвентар 1629 р. Староство мало в цей час 3 фільварки: Острів, Сірковщизну, Михайловський, а також 2 фільварки, що належали посесорам-шляхтичам, — Оврупецький та Гошівський. Острівському філь-

варкові належало село Острів, фільварковi Сірковщизна — однойменне село. У с. Острові було 12 осілих волок[1]; працювали волочні по 2 дні на тиждень, натурою давали вівса по півмірки і по 2 курки. У с. Сірковщизні тяглових волок було 20; тяглові селяни працювали по 2 дні на тиждень, грошового чиншу давали по 1 зл., натуральні данини — по 2 курки і по 4 жмені льону від півволоки. У с. Биховщизні, яке обслуговувало Михайлівський фільварок, було 10 тяглових волок. Чиншу піддані не давали, тільки працювали по 2 дні на тиждень. Певно, ці піддані замість грошового чиншу та данини натурою обслуговували дві чималі рудні на р. Жереві, які давали 400 зл. прибутку[2]. У старостві було 7 боярських сіл, які виконували тільки військову службу, та 2 слободи.

В Овруцькому районі і в цей час були фільварки, що належали шляхтичам-посесорам. Так, села Оврупець і Шоломки пожалувані були довічно шляхтичеві Войтковському. В них було 30 підданих. Щоб організувати фільварок, Войтковський відібрав у селян землю, а їх переселив на інші грунти. Повинності селян тут були такі: працювати по 2 дні на тиждень та давати по 2 курки. Посесорові-шляхтичеві належав і Гошівський фільварок. Повинності в ньому були ті ж, що і в с. Оврупці. Селяни скаржилися, що пан відібрав у них багато грунтів і продовжує відбирати їх під фільварок[3].

Таким чином, Овруцьке староство в 20-х роках належало ще до слабо розвинутого району з точки зору рівня відробіткової і грошової ренти. Проте і в цьому північному районі феодали вже взяли курс на фільваркове господарство з відробітковою рентою.

Відробіткові повинності становили в середньому 2—3 дні на тиждень від волоки. Нижчий рівень експлуатації селянства порівняно з сусідньою Житомирщиною пояснюється загальним низьким рівнем продуктивних сил

---

[1] Невідомо, на кожну волоку припадало одно господарство чи кілька.

[2] Арх. ЮЗР, ч. VII, т. II, стор. 416—418.

[3] *Там же*, стор. 421.

у цьому районі та міграцією населення в південні та південно-східні райони Придніпров'я.

Дещо відмінним був стан господарства в Любецькому старостві. Розташоване по обидва боки Дніпра, воно, проте, не мало жодної річки, яка зв'язувала б його з важливими торговельними пунктами в західних районах. У старостві були як непридатні, так і придатні грунти для землеробства. Але історична обстановка першої половини XVII ст. дуже негативно позначалася на розвиткові продуктивних сил в Любецькому старостві взагалі і особливо в землеробстві. Староство межувало з Росією, з якою шляхетська Польща протягом перших трьох десятиріч тричі воювала. Під час цих воєн староство не раз ставало ареною боїв і зазнавало великих руйнувань. Багато селян-виробників було знищено, частина їх змушена була переселятися в безпечніші райони. Наприклад, про містечко Лоєва Гора ревізори записали: «Те містечко... повойоване і спалене. Було в ньому осель 200, а тепер знову після того спустошення є хаток для мешкання мало і дуже убогих»[1]. Внаслідок воєн ослабли економічні зв'язки цього району з Росією. Напруженість політичних відносин між Росією та Польщею, постійна загроза відновлення воєнних дій перешкоджали господарській ініціативі, вкладанню селянської праці в землеробство.

На цій території польський уряд осадив багато воєнізованої людності — земян та бояр, віддавши їм чимало кращих земель. Юридичних володільців землі — шляхтичів було тут немало, але умов для організації землеробського фільваркового господарства не було. На початку XVII ст. в Любецькому старостві існувала досить висока грошова рента. Причому рента бралася від земельної одиниці — служби. Невідомо, чому норми повинностей від служб були різні — чи розміри служб були неоднакові, чи бралась до уваги якість грунту, чи те й друге. Ось який вигляд мали повинності від служб в цьому старостві у 1606 р.[2]:

---

[1] Źródła dziejowe, т. V, стор. 94.

[2] AGAD, Архів Скарбу коронного, L IV, № 25.

Назва сіл	Кількість служб	Злотих польських	Грошів
Лопатне	1	17	15
Перське	2	23	12,5
Совичі	5	64	6
Груша	2	23	11,5
Жиліче	1	21	18,5
Круки	1	12	26
Глушки	1	8	8
Малечин	1	9	3
Хриковичі	4[1]	43	19
Біложинки	4	24	15
Дережець і Бувалки[2] .	4	66	7,5
Біле	2	14	14,5
Губче	1	8	27,5
Островиче	2	17	5

Отже, грошовий чинш від служби коливався від 6 до 21 зл., зокрема, найбільш високим він був там, де більше були розвинуті промисли.

Рента відробіткова і продуктова була від служби в цілому невисока. Це пояснюється тим, що в старостві ще не було жодного фільварку. Нема про них відомостей і в інвентарях того часу. Населення тут жило, мабуть, не стільки з землеробства, скільки з промислів. Селянство займалося промислами охочіше, ніж сільським господарством, бо у нього бракувало знарядь землеробства. Крім того, провадити польові роботи через постійні прикордонні воєнні конфлікти було небезпечно. Промислами ж селянин за короткий час здобував собі засоби до існування, на них почував себе відносно вільніше і міг в разі несприятливих обставин перейти з одного місця в інше, легко втекти в Росію чи на Полтавщину. За цих умов для феодала вигіднішою формою експлуатації селянства була рента продуктами.

Друге місце займала грошова рента. Ось типовий запис ревізора: «Село Грабів. У тому селі піддані чинш різний дають, також і поворотне (мито ?). З чиншем, поворотним і медом, якого дістається 9 бельців, кожен

[1] До цих служб належав млин.
[2] Рибалки.

по 5 грошів» [1]. Увесь прибуток від села становив 52 флорини 20 грошів. Подібні записи маємо ще по 16 селах. Скрізь був чинш, «поворотне» і медове. Прибуток від усієї Любецької волості становив лише 1269 флоринів 22 гроші 9 денарів. Подібне становище селян було і в Лоєвогорській волості.

Водночас частина селянства займалася і землеробством в обох волостях. Про це свідчить податок побоччизна: «хто багато бочок збіжжя якого висівав», то від кожной бочки повинен був давати по 4 гроші литовських. Цей податок давав прибутку з обох волостей понад 217 флоринів. Це значить, що кількість бочок, які оподатковувалися, досягала 2634, а ними можна було засіяти близько 1650 гектарів. Як і в інших староствах, великий прибуток давали в Лоєвогорській волості оренди млинів, броварень, винокурень; він досягав 1000 флоринів. (А всі прибутки староства дорівнювали 2924 флоринів) [2]. Цифра 1000 флоринів свідчить, що чимала кількість збіжжя повинна була пройти через млини, броварні та винниці, перш ніж її одержить староста.

Ревізор відзначив 5 сіл староства, якими володіли на правах посесії шляхтичі, причому одне з цих сіл — Осик — було спалене і перебувало на правах слободи «до років певних», тобто на невизначений час. У с. Ковпиниці було 12 димів; чинш, який платили селяни, був неоднаковий. Вільних селян позначено 5. У селах Йолчому та Берізках, що були в довічній посесії князя Лика, уже існував невеликий фільварок, який оброблявся «більше своїм коштом». Данину феодал одержував від шести служб (житом і вівсом), від млина і корчми — 178 флоринів. У с. Малезині «потяглих» записано 4, але вони не виконували будь-яких повинностей, крім сплати чиншу по 15 грошів [3].

Отже, чималі простори Любецького староства та Лоєвогорської волості після польської інтервенції в Росію на початку XVII ст. були ще мало заселені і господарськи освоєні. В економічному відношенні цей район України був одним із відсталих. За цих умов феодали Любецького староства повинні були якийсь час обме-

---

[1] Źródła dziejowe, т. V, стор. 84.
[2] *Там же,* стор. 86.
[3] *Там же,* стор. 93, 95—96.

жуватись порівняно невеликою даниною продуктами і невеликими грошовими чиншами.

Ревізія 1622 р. не виявила в Любецькому старостві жодного фільварку. Не було, як видно з ревізії, і відробіткової ренти. Сума прибутку староства складалася з чиншу та оренди млинів і корчем. Ревізор записав 20 сіл, що належали старостві, з них 16—за Дніпром. На правому березі Дніпра старостві належало також 8 сіл. Цілком імовірно, що після укладення Деулінського перемир'я (1618 р.) і створення деяких перспектив на встановлення мирних відносин між Польщею і Росією почався прискорений процес колонізації і Любецького староства. Селянство могло прийти сюди і з західноукраїнських областей, а також з Білорусії. У старостві були ще вільні землі, урочища, острови, які тримали бояри та шляхтичі на різних умовах [1].

У 1636 р. старостві належало тільки 16 сіл (певно, частину сіл зуміла одержати від уряду шляхта) і Лоєва Гора з 6 селами. Фільварків у старостві не було і в цьому році. Невідомо, чи вони так і не виникли в 20-х — на початку 30-х років, чи під час війни (1633—1634 рр.) були зруйновані. Але оскільки прибуток староства дорівнював уже понад 5000 флоринів (а в дійсності він був, безперечно, набагато вищий), постає питання, з яких же джерел могла скластись така висока сума прибутку, адже велику площу землі цього староства тримали численні бояри, земяни і шляхта. Треба гадати, що великий прибуток староство діставало не від прямих податків, а від посередніх — оренди млинів, мита, корчем, перевозів тощо. А зібрати таку велику суму податків можна було тільки при значному заселенні району. Як видно, так воно й було; одразу після Поляновського миру в Любецьке староство могло переселитися чимало селян і міщан. За цих умов відробіткова рента протягом перших трьох десятиріч XVII ст. в Любецькому старостві не могла стати панівною. Об'єктивні умови були сприятливіші тут для продуктової і грошової ренти.

Глибоке розшарування було в окремих селах Мозирського повіту, що належав до Київського воєводства. За даними інвентаря с. Биковичів (належало Києво-Печер-

[1] Źródła dziejowe, т. V, стор. 122—127.

ському монастирю), в ньому було 30 підданих, які складалися з таких груп: волочних — 4 господарства, півволочних — 12, тих, що мали по $^3/_4$ волоки, — 4, і по $^1/_4$ — 10 господарств. З цих 30 господарств тільки 3 мали по 4—5 голів робочої худоби, 11 — по 2—3 голови, 3 — по одній і 13 господарств зовсім її не мали. Отже, якщо землею була не забезпечена третина цих господарств, то робочою худобою — більше як половина [1].

Остерське староство було розташоване по нижній течії р. Десни. Значна частина його території, особливо між Десною та Дніпром, була болотиста. Староство мало і великі лісові масиви по ріках Остру і Трубежу. Про заселеність території Остерського старостваа в кінці XVI ст. даних немає. Відомо, що Менглі-Гірей у 1482 р. дуже спустошив цей район. Та вже на початку XVI ст. Остерщина відроджується, виникають такі міста і містечка, як Басань, Биков, Юрків, Стара Басань, Марков; Павлов, Максимів, Брегінці, Куладжин, Карпилівка, Вороньків [2]. Але нормальних умов для розвитку цих та інших оселень не було. Територія Остерського повіту XV і XVI ст. зазнавала нападів з боку татар. В ревізії Остерського замку 1552 р. записано, що «пахивали на замок у трех милях на поли у Столицы, а тых часов пашня там опущена за неспокоєм от татар» [3].

Після Люблінської унії Остерське староство ввійшло до складу шляхетської Польщі. Між феодалами Польщі і Литви розгорнулась тривала боротьба за землі Остерщини, яка дуже негативно відбилась на господарському становищі цього району.

В соціально-економічному житті Остерського старостваа існувало багато спільних рис зі староством Любецьким. В кінці XVI — на початку XVII ст. воно було також мало заселене. Як і старостваа Любецькому, йому відводилася роль прикордонного воєнного плацдарму в агресивних планах Польщі проти Росії. Тому в старостві оселялось багато земян та бояр, які мали госпо-

---

[1] ЦДІА в Ленінграді, ф. 823. Архив документов западнорусск. униат. митроп., оп. 1, спр. 750.

[2] *В. Б. Антонович*, Монографии по истории Западной и Юго-Западной России, т. I, К., 1885, стор. 206.

[3] Арх. ЮЗР, ч. VII, т. I, стор. 595.

дарства і одночасно несли військову службу. У 1615 р. в одному тільки м. Острі було 70 бояр [1].

Продуктивні сили Остерського староства були слабо розвинуті. Цьому ніби суперечить грамота Сигізмунда III старості Ратомському (1593 р.) на право володіння цим староством. В грамоті було сказано, що у володіння Ратомського входив «замок з містом Остром и з всею волостью, с фольварки, селами, селищами, боярами, людьми тяглими і загородниками и их повинностями, чиншами, подачками, работами» [2].

Взагалі королівські грамоти, які видавались шляхті на ленне чи посесійне володіння, досить чітко відбивали господарський характер цих володінь. Якщо в грамотах на володіння в Галичині або на Волині на першому місці стоять земельні угіддя і люди тяглові, городники, підсусідки, бояри, то в грамотах на володіння в Київському воєводстві, особливо в задніпрянських (Переяславщина) районах, в переліку прибуткових статей фігурують пасіки, сіножаті, млини, лови звірині та пташині, боброві гони та ін. Що ж до наведеної грамоти, то вона, на нашу думку, не стільки відбивала стан соціально-економічного життя району, скільки мала на увазі перспективу його дальшого розвитку, виходячи з загальної тенденції розвитку феодальних відносин на основі відробіткової ренти.

І справді, актові книги та інші джерела свідчать, що в кінці XVI ст. в державних володіннях на Остерщині ще не було фільварків, які б грунтувалися на праці тяглових селян. Мабуть, не було їх і у володіннях, що перебували на умовах посесії чи леннів. Відомо, що в 1570-х роках феодал В. Ходика, який володів малозаселеними Басанською та Биківською маєтностями, зманював селян з поліських сіл у свої володіння [3]. У 1605 р. Сигізмунд III надав жаловану грамоту Василю Ходиці Креницькому на право заснувати нову слободу або містечко на пустому городищі Бикові над р. Супоєм. У грамоті зазначалось, що городище Биков лежить на

---

[1] Źródła dziejowe, т. V, стор. 96.

[2] Арх. ЮЗР, ч. VIII, т. V, стор. 166, 263, 292—314.

[3] *В. Б. Антонович*, Монографии по истории Западной и Юго-Западной России, стор. 207.

шляхах і переправах татарських, куди проникають ворожі загони і завдають великої шкоди населенню. Тому Ходиці пропонувалося збудувати замок і осаджувати людей вільних, купців та ремісників [1]. Та, певно, на момент одержання цієї грамоти в Басанській і Биківській маєтностях було вже чимало населення і непогане господарство. Про це свідчить ціна продажу володінь Ходикою Янушеві Острозькому, який дав Ходиці лише завдатку 3000 зл. [2]

Труднощі обліку населення у старостві полягали в тому, що значна частина селян «покозачилася» і чинила рішучий опір наступові феодалів. За даними ревізії 1616 р., в Острі жило 40 козаків, «які в домах вільних міських осіли гвалтовно» і повинностей ніяких не виконували. До Остра належало вже містечко Бобровиця на правах слободи; мешканці його давали старості лише овес та сіно, але в якому розмірі — невідомо [3]. Весь прибуток староства становив 788 флоринів, тобто порівняно з староствами Правобережної України дуже малу суму.

Урядові привілеї міщанам 1611 та 1614 рр. дають яскраву характеристику економічного становища цього району взагалі. Привілеї надавали право ловити рибу волоком, дозволяли полювати на звіра всякого «по перших порошах», брати бджіл з дерев «непописаних» (тобто ніким не зайнятих), а коли дерева «пописані», тоді ділитися медом з тим, кому вони належать; косити траву, драти лико [4].

У старостві був ряд сіл, які тримали окремі феодали на правах тенути або просто захопили їх. До таких сіл належали: Стара і Нова Ялминка, Осада, Кургани і Бременіско по річках Десні і Трубежу. Селяни цих сіл грошового чиншу не платили (крім двох господарств); вони давали різну кількість вівса, а «інших будь-яких податків і повинностей не віддають». У с. Бодзенках налічувалося 5 служб; вони давали одну діжку меду,

---

[1] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. II, № 18, стор. 32—33.

[2] *В. Б. Антонович*, Монографии по истории Западной и Юго-Западной России, стор. 212.

[3] Źródła dziejowe, т. V, стор. 96, 97.

[4] *Там же.*

дві куниці і по 2 флорини. Зареєстровано один млинок на одне коло [1].

Такі невеликі були економічні можливості і невисока норма експлуатації селянства в цьому районі.

Більш повну характеристику староства дає грамота з канцелярії Великого князівства Литовського остерському старості Костянтину Ратомському від 1616 р. В ній сказано, що до урядування Ратомського волощани (селяни) і міщани давали на замок всі разом сторожового 20 кіп грошів на рік, на які староста і наймав сторожу. Тепер же Ратомський стягнув сторожового 32 копи грошів; крім того, волощани дають підводи. Бояри, міщани і волощани повинні ходити зі старостою на лови першою порошею один раз на рік за Трубіж, у Шликову Луку, у Ясник (за 7 миль від Остра), а в тому разі, коли не йдуть на лов, — відкупляються, платять старості гуртом 3 копи грошів «порощизни». В районі Остра було розвинуте рибальство, причому селяни давали на користь замку 10-го осетра, всю білугу, а біла риба йшла тому, хто городив водоймище. Староству належало 4 озера. Волощани повинні були волóчити на старосту один раз на рік: у міського озера волóчили на старосту міщани.

Замкові належало кілька сіл. Повинності їх були невисокі. Село Виповзів (7 господарств) давало на замок 2 копи грошів і 19 возів сіна, селяни с. Пустовщини-Пилиповщизни — по 20 грошів і гонили бобрів по Десні. Шестеро селян з с. Єлминки давали 105 грошів і 11 возів сіна; селяни Крохаєва (6 господарств) — 3,5 копи грошів і 1 стіг сіна, с. Буденковичів (6 чоловік) — 2 копи 20 грошів чиншу і 14 возів сіна. У с. Жуках було 11 селян, але 5 з них тієї зими «після коляд» пішли геть; прибутку з села було півтори копи грошів, діжка меду, 40 возів сіна. У с. Чорнино 6 чоловік дають 6 кіп 27 грошів чиншу і 27 возів сіна.

Отже, на початку XVII ст. в районі Остра ще повністю переважала грошова рента, до того ж невисока. Друге місце займала рента продуктами (теж невисока), а рента відробіткова була ще в зародковому стані. Староста намагався збільшити прибутки шляхом підвищення податків від корчми, майже вдвоє підвищив

[1] Źródła dziejowe, т. V, стор. 96, 97.

податок на шлюб, оподатковував «гостей», що приїжджали на торг, купецькі валки, що йшли з Москви в Туреччину, та ін.

Природно, що за такої невисокої норми експлуатації безпосереднього виробника цей район став притягувати до себе селянство з районів високої ренти, особливо з районів розвинутих землеробських фільварків. У 1622 р. прибуток староства дорівнював уже 2097 флоринів [1]. Отже, в результаті інтенсивної колонізації цього району селянством та міщанами з Правобережної України у господарському житті староства всього лише за 7 років відбулися значні зміни.

Інвентар Остерського староства 1622 р.[2] містить докладніші дані про населення староства, ніж ревізія того ж року. Так, в с. Ємелянові, що мало 33 двори, селяни платили від 4 до 12 грошів чиншу (одне господарство платило 20 грошів). У с. Недзейовщині був 31 підданий; вони перебували на слободі. У містечку Бобровиці було 167 міщанських дворів, але його мешканці вважалися міщанами лише юридично, вони мали 12 ступ і 1 фолюш. У містечку Заворичах і слобідці Мокрій теж було по млину[3]. Млини з фолюшами і ступами були серйозним засобом в руках феодалів у їх економічному наступі на виробника.

Про значне заселення Остерщини в 20-х роках свідчить і тарифа-подимний перепис 1631 р. У 12 селах Києво-Печерської лаври було 69 димів, 32 городники і 14 убогих городників, що жили з обмолоту. В інших феодалів відзначено 51 дим і 52 городники[4].

Ревізія 1636 р. свідчить, що Остерщина зробила на той час великий крок вперед щодо колонізації її селянством та міщанством. Про це говорить насамперед сума прибутку Остерського староства в 5450 флоринів. У ревізії зазначені такі слобідки: Новий Острець, Неденовщизна, Калета, Заворичі, Семипілки, Ржавець, Ярославка, Мокорець, Сухіни, Стара і Нова Бобровиця, Козари, Мостова Слобода, Красилівка, Козелець, Гадановичева. У зв'язку з масовим приходом сюди переселенців

---

[1] *М. Н. Александрович*, Остерский уезд, К., 1881, стор. 34.
[2] Źródła dziejowe, т. V, стор. 28.
[3] AGAD, Арх. Скарбу коронного, L VI, 03, арк. 42—45.
[4] Арх. ЮЗР, ч. VII, т. I, стор. 370.

феодали зменшують кількість років слободи. Для новоосілих було встановлено вже тільки три роки волі, за винятком лише Малого Остерця, якому дано 6 років слободи [1].

Таким чином, Остерське староство мало багато спільних рис з південними староствами правобережної Київщини і щодо рівня розвитку продуктивних сил, і щодо характеру соціально-економічних відносин. Значна кількість селянського і міщанського населення сиділа на слободах і сплачувала порівняно невисоку грошову і продуктову ренту. Що ж до козацького населення, основну масу якого за його економічним побутом можна теж віднести до селянства, то воно вважало себе вільним і ухилялося взагалі від виконання будь-яких феодальних повинностей, крім військової служби.

Міщани, селяни і козаки поряд із землеробством займалися різними промислами — рибними, мисливством, які становили значну питому вагу в народному господарстві цього району. І місцева адміністрація мала основні прибутки від цих промислів, особливо від оренди мита, млинів, перевозів тощо, а не від землеробських селянських господарств. Отже, в цьому районі панівною формою ренти була рента продуктова та грошова; відробіткова рента займала ще незначне місце.

Переяславське староство охоплювало досить велику територію по верхньому Трубежу і Сулі, по верхній Оржиці і Сліпороду, по Хоролу та Удаю. Маючи винятково багаті для землеробства грунти, а також випаси і водопої для худоби, Переяславщина до кінця XVI ст. належала, однак, до відсталої з точки зору розвитку продуктивних сил частини України. Причина цього полягала не тільки в тому, що цей район був спустошений татарами в 1482 р., а й в систематичних наїздах сюди татарської орди в XVI ст.

В першій половині XVII ст. Переяславщина переживає значне економічне піднесення. Як відомо, польські історики пояснювали його культуртрегерством польської шляхти. Ми вже відзначали вище, що заслуга в економічному піднесенні південно-східної України належала не шляхті, а широким народним масам, насамперед українському селянству, що розгорнуло інтенсивну колонізацію цього краю і вкладало свій труд у землероб-

[1] Źródła dziejowe, т. V, стор. 209, 210.

ство і промисли. А роль шляхетського класу зводилася до того, що він відбирав значну частину додаткового продукту у безпосереднього виробника на свої особисті потреби і тим обмежував можливість розширеного відтворення селянського господарства, а отже, і затримував розвиток продуктивних сил в ньому.

Поряд із селянством заслуга в економічному розвиткові Переяславщини належить також і українському козацтву, яке своєю героїчною боротьбою захищало цей район від татарських вторгнень. Одночасно козацтво проявляло широку ініціативу в організації і розвитку господарського життя — як землеробського, так і промислового.

Отже, один з основних факторів, що визначав соціально-економічне життя Переяславщини, була масова — в широкому розумінні цього слова — народна колонізація її. Народні маси йшли сюди з західних областей, бо тут ще можна було оселитися на слободах. Проте умов для швидкого розвитку селянського господарства тут теж не було — через татарські наїзди і постійні війни феодалів між собою. І селянин, який шукав тут волі, нерідко поливав землю своєю кров'ю від меча феодала. Часто-густо феодали вогнем і мечем стирали з землі цілі поселення, але через деякий час вони знову відроджувалися в результаті припливу сюди нових груп переселенців із західних районів.

Селяни, що приходили з інших районів із знаряддями виробництва, осаджувалися на кращих угіддях і створювали хутори. А ті, які не мали знарядь, оселялися на певних умовах (на короткий час або й надовго) в господарствах — хуторах козаків та міщан, а то й селян.

У першій половині XVII ст. великі простори Переяславщини були фактично і юридично поділені між феодалами. Але наїзди феодалів на маєтки своїх конкурентів не припинялися і в цей час. Внутрішній неспокій і від ворогів зовнішніх і від ворогів внутрішніх, низька густота населення затримували в цьому районі нормальний розвиток землеробського господарства. Його могло вести хіба що давнє населення, яке далеко не все було винищене кримчаками або ногайцями і яке героїчно відбивало натиск татарських орд. Його могла вести також заможніша частина козацтва, яка кількісно швидко

зросла в цьому районі в кінці XVI, а особливо на початку XVII ст. Але основна маса переселенців не мала достатньо ні тяглової сили, ні реманенту, щоб швидко і успішно освоювати землі на слободах. Для цієї частини посильнішим господарством були промисли, мисливство і тваринництво. Для розвитку цих галузей господарства були об'єктивно сприятливі умови. В річках було багато риби, в степу і в лісі — досить бджіл та звіра, для випасу худоби — численні луки і водопої.

Отже, розвиток інтенсивного землеробського господарства упирався і в низький рівень продуктивних сил, і в невисоку густоту населення, а в зв'язку з цим і у вузькість внутрішнього ринку. Швидко організувати тут землеробське господарство на основі відробіткової ренти феодал не міг ще й тому, що до певного часу тут не створилося сприятливого для феодала співвідношення класових сил. Значна частина населення була вільною, «покозаченою», володіла зброєю. Втікач-селянин, що прибував сюди, поселявся, як правило, на слободі. При першому ж серйозному натискові з боку феодала селянин, який не встиг пустити міцного господарського коріння, знімався і переходив у інший район, шукаючи нової слободи, а безсімейні елементи прямували на Запоріжжя, за російський кордон на Дон. Нерідко цілі селянські і козацькі сім'ї переходили російський кордон і оселялися на території Росії. Феодали не могли запобігти цьому переселенню, бо апарат державної влади на місцях був слабий. У боротьбі з селянством вони більше покладалися на власні збройні сили, ніж на державні.

Наступ феодалів викликав організований виступ козацтва, і не тільки місцевого, а й запорізького. Місцеве селянство постійно ставало під провід козацького війська, і козацтво Запорізької Січі та його керівництво мали тут дуже великий вплив. Ось один із документів, що свідчить про це. У 1632 р. козацький гетьман Іван Кулага звертається до переяславського полковника Хоми Івановича «і всім товаришам нашим у Переяславі мешкаючим» з наказом, щоб вони повернули «товаришу» (тобто реєстровому козакові. — *І. Б.*) Гаврилу Калуцькому став на річці Ільтиці, сіножать, город та інші пожитки, захоплені козаками Карпом Петриком та Яцком

Подолякою «же власність его есть» [1]. З цього документа видно, що Запорізький Кіш вважав своїм правом розпоряджатися землями, освоєними козацтвом на Переяславщині, а козаки дивилися на освоєні ними землі як на свою власність.

Організа́ція фільваркового землеробського господарства на відробітковій ренті упиралася також у проблему збуту збіжжя. Міський ринок тут був вузький, транспортування хліба в інші райони обходилося дуже дорого. Всі ці обставини визначали як характер господарства феодалів, так і поземельні відносини між безпосереднім виробником та феодалом.

Ось як змальовує становище тут дрібних виробників державна ревізія 1616 р. У м. Переяславі, центрі староства, було 300 дворів «послушних», які не виконували ніяких повинностей; їх «послушність» виражалася у несенні військової служби. Жодного села біля Переяслава «ще не позначено». Виникло багато хуторів, але їх заселили «козаки», яких було більше, ніж підданих «послушних». Проте й за цих умов староство мало прибутку 1500 флоринів [2]. Джерелом цього прибутку була оренда корчем, мита, млинів; землеробське населення обробляло за копу якусь частину землі, шо належала старостеу.

У тогочасних документах згадуються містечка Березань, Яготин, Гельмязів (слобода), Биков, Яблунів. З них лише оренда Березані та Яготина давала стросту 150 флоринів прибутку. В цілому про поземельні відносини на Переяславщині між селянами і феодалами в другому десятиріччі XVII ст. існує дуже обмежений матеріал. Проте він дає загальне уявлення про ці відносини. Феодал змушений був вдовольнятися невеликою грошовою і продуктовою рентою. Причому грошова рента бралася з дрібного виробника здебільшого не ь безпосередньому вигляді, а в побічному — мита, оренди, мірочне, ступне тощо. Щоправда, ця грошова рента не становила комутації відробіткової чи продуктевої ренти, що властиве районам з розвинутими товарно-грошовими відносинами. Загалом слід підкресли-

---

[1] Бібліотека АН УРСР, Відділ рукописів, II, № 1431—1450, копія.

[2] Źródła dziejowe, т. V, стор. 106.

ти, що на Україні відробіткова рента переважала в тих районах, де були розвинуті продуктивні сили в землеробстві, грошова ж рента була панівною в районах промислів.

Друга ревізія Переяславського староства 1622 р. проведена була заочно, на підставі свідчень людей, бо через розлив Дніпра та інших річок королівські чиновники не змогли добратися на Лівобережжя [1]. Але й ці далеко не повні й не точні дані свідчать, що староство зробило значний крок вперед у своєму соціально-економічному розвиткові. Його прибуток був визначений у 2000 флоринів. Насправді він був, безперечно, набагато вищий, бо староство віддавало в оренду одних тільки млинів 6 на 18 каменів і 4 фолюші. А головне — старостві належало вже 25 сіл і хуторів, в яких налічувалося 280 «послушних» підданих. Правда, ці «послушні» були умовно послушними, бо вони ні повинностей не виконували, ні чиншу не платили. Але перший крок підкорення їх феодалом уже було зроблено — послушні повинні були давати підстарості стацію для його утримання, тобто маємо перші елементи продуктової ренти. У тих же селах жили і козаки (понад 1000 господарів), які «грунтів і всіляких прибутків заживають». Але вони не виконували будь-яких повинностей і не платили чиншу.

Отже, значна частина безпосередніх виробників у цьому районі була ще вільною. Вона експлуатувалася феодальною державою і окремими феодалами чи церквою обмежено. Звичайно, експлуатація економічно сильнішими козаками чи заможними «послушними» селянами економічно слабших елементів також мала місце, але це явище повністю не вкладалося в рамки феодальних відносин і в своєму дальшому розвиткові переростало в нові класові відносини.

Прямим показником зростання населення є прибутки староства. У 1636 р. прибуток Переяславського староства досяг уже 3400 флоринів [2]. І це в той час, коли чимала кількість державних земель була захоплена могутніми магнатами. Щоправда, староство роз-

---

[1] Źródła dziejowe, т. V, стор. 132.

[2] *А. Лазаревский*, Лубенщина и князья Вишневецкие, К., 1896, стор. 214.

ширилося на цей час внаслідок включення до його складу нових міст та містечок: Полтави, Жигмунтова, Краснопілля, Крукполя, с. Чумгака та ін.

Цінні дані про населення тієї частини Переяславщини, яку загарбав Я. Вишневецький, наводить А. Пшездецький. За його даними, у 56 переяславських маєтках Вишневецького в 1640 р. було 39 610 господарств [1]. А. Лазаревський, на нашу думку, без достатніх підстав піддає сумніву вірогідність цих даних [2], хоч вони, можливо, й потребують уточнення. Напевно, в кількість 39 610 господарств включено не тільки населення 56 міст і містечок, а й хуторів, що адміністративно належали до них.

Про відносно високий рівень заселення Переяславщини в кінці 40-х років XVII ст. свідчить такий вірогідний документ, як «Реєстр всього війська Запорозького» 1649 р.[3] За даними «Реєстру», в Переяславському полку було 19 козацьких сотень, а в них 2857 козаків. У Кропивенському полку налічувалось 14 сотень (2010 козаків), у Миргородському — 16 (2630 козаків), у Полтавському — 19 (2441 козак), у Прилуцькому — 20 сотень (2106 козаків). Отже, всього 88 сотень, 12 038 козаків. Але ж в реєстр включено було тільки частину козаків, які спроможні були нести військову службу, тобто мали коня, зброю, запаси харчів, пороху, куль. Поза реєстром лишилася значна кількість бідних козаків. Все це говорить за те, що козацької людності на Переяславщині було багато. Крім того, слід мати на увазі селянське і міщанське населення, яке значно перевищувало кількість козацтва.

Отже, один фактор розвитку відробіткової ренти на Переяславщині в 40-х роках — наявність великої кількості безпосередніх виробників — уже був. Але співвідношення класових сил було таким, що феодали не мали змоги застосовувати форми і норми експлуатації, які існували в західних районах. І справді, після селянсько-козацьких повстань 1637—1638 рр. в соціально-економічному житті Переяславщини мало що

---

[1] *A. Przezdecki,* Podolie, Wołyń, Ukraina, т. I, Вільно, 1841, стор. 41—44.

[2] *А. Лазаревский,* Лубенщина и князья Вишневецкие, стор. 44.

[3] Виданий О. М. Бодянським у 1875 р.

змінилось. Про це красномовно свідчить згадуваний вище орендний контракт, укладений між польським гетьманом С. Конєцпольським і шляхтичем М. Длуським на Гадяцьке староство (яке охоплювало багато районів сучасної Полтавської області).

У даному разі нас цікавить та частина контракту, в якій зафіксовані повинності селян та міщан. Дозволивши Длуському провадити виробництво поташу, смоли, скла, Конєцпольський залишив за собою такі ренти: поволовщину, бджільницьку десятину, «побо-рову» ренту, відумерщину, одбігщину (якщо вона перевищуватиме 20 зл.), «викидщину», кримінальні штрафи, а також право гнати горілку в самому Гадячі. Далі перелічувались ренти орендаря: від вироблення горілки та продажу її, штрафи за довіз горілки і тютюну ззовні, податок на селян, які з дозволу пана варитимуть пиво на хрестини, весілля і свята, причому селянам дозволяється тримати в себе ці напої не довше трьох днів. Орендареві ж діставалися прибутки від шинків, суду, приблудної худоби.

Поряд з грошовою і продуктовою рентою перелічені і різноманітні види відробіткової ренти: нажати по 2 копи збіжжя, звезти і змолотити його; косити сіно 1 день, зібрати накошене і звезти до скирди або дати за цю роботу готове сіно чи 15 грошів. Селяни, які не мали коней чи волів, звільнялися від цих повинностей. Хто мав волів або коней, повинен був привезти 2 вози дров на рік. Селяни зобов'язані були возити поташ з гадяцьких буд. Підсусідків орендар міг притягати на різні роботи на городі, але тільки 1 день на рік. Ще менші були продуктові ренти на користь орендаря. Селяни від диму давали по курці, від 4-х димів одну гуску або 6 грошів.

Даний контракт свідчить, по-перше, що в цілому повинності селян були тут набагато нижчі, ніж на Правобережжі. По-друге, в Гадяцькому володінні, яке охоплювало велику територію Переяславщини, перше місце займала продуктова рента, друге — грошова і третє — відробіткова. На нашу думку, ці дані про співвідношення рент у володінні Конєцпольського більш-менш типові і для інших районів Переяславщини. Якщо магнат Конєцпольський, який мав великі засоби позаекономічного примусу безпосереднього виробни-

ка, не міг ще добитися високої відробіткової ренти, то тим більше не могли цього досягти менші феодали.

Особливість даного району полягала в тому, що тут були малоефективні органи державної влади; функції державної влади здійснювали самі землевласники. Однак справа була не тільки в тому, що апарат влади був слабий, а в тому, що значна частина населення не мала знарядь виробництва, а феодал не хотів витрачати на них кошти. Для феодала економічно вигідніше було вкладати кошти в поташні і селітряні промисли: устаткування цих підприємств потребувало небагато коштів, а прибутки вони давали винятково великі. Тому феодал вдовольнявся ще стягуванням продуктової і грошової ренти в найрізноматніших видах (оренда корчми, млина тощо), різних штрафів, судових поборів та ін. Якщо взяти до уваги, що частину населення, особливо ту, що приходила сюди з інших областей, становили наймити і підсусідки, то стане ясно, що продуктова і грошова рента й різні штрафи були для них дуже тяжкі.

На слабість відробіткової ренти на Переяславщині і панування тут продуктової і грошової ренти вказує і такий важливий документ, як скарга населення Лубенщини на князя Юрія Вишневецького, опікуна малолітнього Яреми Вишневецького. Шляхтич Запольський писав, що «чув він великі нарікання з плачем там тих людей, що їх князь його милість пан Київський (тобто Ю. Вишневецький. — *І. Б.*) зубожив дуже, вибираючи нечувані податки грошові, бидлом, медом, накидуванням горілки і селітри...» [1]. Як бачимо, відробіткова рента не згадується, а населення скаржиться на тягарі продуктової і грошової ренти.

Характерно, що і Самовидець, говорячи про причини Визвольної війни 1648—1654 рр., зауважує, що населення України (тобто Придніпров'я) зазнавало великих утисків від старост, намісників та орендарів, які стягували великі чинші, поволовщину, мірочки, плату з жорнів [2]. Тут Самовидець зовсім не приділив уваги відробітковій ренті, а підкреслив нестерпний тягар продуктової і грошової ренти.

---

[1] *А. Лазаревский*, Лубенщина и киязья Вишневецкие, стор. 33.
[2] Летопись Самовидца, К., 1872, стор. 5.

Отже, розвинутого фільваркового господарства на Полтавщині в 30—40-х роках майже не було, проте окремі фільварки, безсумнівно, вже з'явились. Відомо, наприклад, що в 1630-х роках існував фільварок у містечку Галиці, яке було вже чималим поселенням для свого часу[1].

Не можна не сказати бодай коротко про монастирське землеволодіння на Київщині в кінці XVI — першій половині XVII ст. і про становище в ньому безпосереднього виробника. С. Кутшеба був тієї думки, що в церковних маєтках селянам жилося краще, ніж у світських феодалів, бо селяни мали право скаржитись на монастирського адміністратора. Проте він мусив зауважити, що з середини XVII ст. і тут зникає можливість скаржитися на управителя[2].

Таке загальне твердження не відповідає дійсності. Насправді феодальні повинності в монастирських володіннях в принципі майже не відрізнялись від повинностей у приватних маєтках. Кожний монастир — це насамперед більше або менше феодальне господарство. Окремі монастирі мали цілий ряд таких господарств в одному або кількох воєводствах. Принципи організації феодального монастирського господарства були ті самі, що й державних чи приватновласницьких господарств: монастир наділяв селянську родину землею, а іноді й живим та мертвим реманентом, за що селянин повинен був давати монастиреві чинш в грошовій чи натуральній формі або працювати в монастирському господарстві, тобто сплачувати монастирям ренту. З юридичної точки зору селяни монастирських володінь були такі ж безправні, які і піддані приватних володінь. Щодо норм експлуатації селянства, то монастирі, як правило, не відставали від приватновласницьких володінь, а іноді й перевершували їх. Система регламентації селянських повинностей відзначалася в них особливою чіткістю, а нагляд за роботою селянина поставлений був значно суворіше, ніж у приватних та державних маєтках.

---

[1] *А. Лазаревский*, Лубенщина и князья Вишневецкие, стор. 43; Акты Мгарского монастыря, арк. 266.

[2] *С. Кутшеба*, Очерки общественно-государственного строя Польши, стор. 142, 173.

Основною метою господарської діяльності монастирів було збагачення. Багатство монастиря полягало насамперед в кількості землі і худоби, бджільницьких та рибних промислів. Кожен монастир виявляв виняткову ініціативу і наполегливість у розширенні земельних площ і залученні робочої сили. Причому монастирі, як і приватні володільці, не гребували ніякими методами загарбання землі: поряд з купівлею та одержанням від уряду монастирі вчиняли розбійницькі наїзди на маєтності інших монастирів чи шляхтичів, загарбували землі селянські, козацькі, міщанські, шахрайським засобом домагалися від прихожан духівниць на користь монастирів тощо. Монастирі, Київська митрополія, а також православні й уніатські єпископії зосереджували в своїх руках великі земельні володіння, мали фільварки, хутори і пасіки.

Наприклад, Печерському монастиреві належали Ржищівська, Копечівська, Подніпровська та інші волості[1]. У частині володінь він виступав як державець королівщин, а частину (іноді цілі волості) тримав на приватному праві. В кінці XVI і протягом першої половини XVII ст. монастирі розгорнули енергійну колонізаторську діяльність в південних районах Київщини і на Задніпров'ї (Переяславщина). Київський Пустинно-Нікольський монастир мав землі на північ від Кременчука і на р. Сулі при впадінні її в Дніпро[2]. Йому належали села на Переяславщині і в інших районах: Княжичі, Ковалин, Дівича Ліска і ряд сіл та містечок на Правобережній Україні[3].

Земельні угіддя давали монастирям значні прибутки при віддачі їх в оренду. Але монастирська адміністрація розуміла не менше, ніж світські феодали, вигоду експлуатації закріпаченого і залежного селянства, не цуралась вона експлуатації й вільнонайманої праці. У методах боротьби за робочі руки церковні феодали не поступалися світським.

В описі сіл Києво-Печерського монастиря на предмет оподаткування їх згідно з постановою сейму за-

---

[1] *М. Владимирский-Буданов*, Преднсловие к Арх. ЮЗР, ч. VIII, т. IV, стор. 26.

[2] Арх. ЮЗР, ч. VII, т. I, стор. 101.

[3] Україна перед Визвольною війною 1648—1654 рр., стор. 41—43, 208.

значено 13 сіл. У них осілих було 62 двори і 69 городників [1]. Цим описом були охоплені тільки поселення поблизу Києва. У 1601 р. було стягнуто подимне з 17 сіл у Київському воєводстві, що належали Києво-Печерському монастиреві; в них зареєстровано 141 дим. В описі за 1646 р. вказане 41 село цього ж монастиря. Далі на схід Переяславщини мали свої володіння Густинський, Мгарський і Ладинський монастирі [2]. Як зазначалось вище, у володіннях цих монастирів було розвинуте тваринницьке господарство, бджільництво і рибні промисли; фільваркове ж господарство ще не зайняло провідного місця.

Чимало особливостей щодо становища селян та їх повинностей мала Чернігово-Сіверщина.

Протягом XVI ст., як відомо, Чернігово-Сіверщина перебувала в складі Московської держави, що мало велике значення для встановлення міцних економічних зв'язків цієї землі з російським ринком, для розвитку тут політичного й культурного життя. Після загарбання Чернігово-Сіверщини Польщею у 1633 р. за постановою сейму Чернігівщина оголошувалася складовою частиною Польщі і на неї поширювалася чинність Литовського Статуту 1566 р. Після закінчення польсько-російської війни 1632—1634 рр. Варшавський сейм виніс ухвалу про створення Чернігівського воєводства.

Одночасно з адміністративно-політичними заходами польський уряд розгорнув на загарбаній українській землі енергійну діяльність по економічному освоєнню Чернігово-Сіверщини. Великі простори північно-східної частини України були віддані польським магнатам і дрібній шляхті. Найбільше перепало землі магнатам Калиновським (М. Калиновський був призначений воєводою Чернігово-Сіверського воєводства), Казановським, Кисілям та іншим.

Щедрою рукою роздавав польський уряд володіння католицькій церкві, особливо домініканським монастирям, францісканцям, костьолам. Не випадково Самовидець відзначив, що напередодні визвольної війни українського народу «на Украине что городок, то костел был». Уже в 1619 р. в Новгород-Сіверському було за-

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. 221, Колекція «Нова серія», № 18.

[2] ЦДІА в Ленінграді, ф. Західноруських уніатських митрополитів, № 761.

сновано католицький костьол і два кляштори — ієзуїтський та бернардинський. У 1635 р. від православних був примусово відібраний Чернігово-Спаський монастир і переданий домініканцям. Домініканський кляштор з'явився в Чернігові. Йому було віддано містечко з угіддями Комарівка і Галчин. А в Стародубі відкрито кляштор францісканців [1]. Усім монастирям уряд давав значні земельні угіддя.

Одночасно з роздаванням земель магнатам і католицькій церкві польський уряд винагороджував землею і польську шляхту, що брала участь у війні з Росією, підтверджував володіння російським та українським феодалам, які склали присягу на підданство Польщі.

Одна з основних вимог, яка ставилася польським урядом перед феодалами польськими і українськими, — це несення військової служби на окупованій території. Одразу після Деулінського перемир'я (1619 р.) стародубський староста Балтазар Страшевський надав земянам Стародубського повіту синам боярським Іванові та Йосипу Рубцям села Курознове, Бабки, Брохлів і селища Болхів, Істобки, Новики, Рожениці [2]. Такі ж надання, більші чи менші, одержали й інші російські та українські феодали, що стали на службу панській Польщі.

Проте польський уряд в першу чергу осаджував на окупованій землі польських феодалів. Про надання їм земельних володінь збереглося досить багато джерел. В одному з листів Сигізмунда III польському шляхтичеві (1623 р.) зазначалось, що в результаті походу королевича Владислава на Москву ряд волостей і міст захоплені Польщею. На пропозицію «панів радних і всіх станів сеймових» польський уряд вирішив передати «рекуперовані» від Москви землі і волості у власність польським феодалам, які відзначилися у воєнних походах. Уряд доручив комісарам роздати заслуженим шляхтичам певні «боярщизни» [3].

У 1624 р. король надав «з боярщизни» шляхтичам Гімбултовим у Стародубському повіті «на праві лен-

---

[1] *А. Лазаревский,* Обозрение Румянцевской описи, Чериигов, 1866, стор. 157, 214 та ін.

[2] *Там же,* стор. 676—677.

[3] ЦДАДА СРСР, ф. № 389, Литовська Метрика, кн. 101, 1—А, арк. 11—12, док. № 12.

ному, вічистому» «певні добра», які «за Москви син боярський Михайло Арешчков тримав», а саме: село Субаченце, селище Пастижевське, помістя Федора Шезапова та півсела Ямського. Гімбултови мали володіти грунтами, ланами, борами, сіножатями, озерами, річками, бобровими гонами, деревом бортним, данинами медовими. Заборонялись, однак, виробництво селітри та організація лісних промислів. За це Гімбултови зобов'язувались обороняти Стародубський замок. У 1626 р. король дав шляхтичеві Зінковичу на ленному праві 70 пустих волок у Стародубському повіті, що звалися Курковичі, після залишення їх «дітьми боярськими» Безобразовими [1].

Подібних пожалувань польський уряд надав багато, про них збереглися численні документи [2]. У багатьох королівських грамотах на володіння зазначалося, що селяни повинні відбувати повинності. Так, возний генерал Рожновський підтвердив у 1636 р. ленну посесію шляхтичеві Карбовському на с. Удинове (Новгород-Сіверський повіт) з селищами Михновичами, Ляшевим, Середнім «зо всеми пожитками, подданними и приналежностями в моц и держане и спокойное уживание».

Прагнення польського уряду перетворити Чернігово-Сіверщину у військовий плацдарм для загарбань і вимагання повинностей від селян затримували її заселення та економічне зростання. Ці райони колонізувалися здебільшого селянами переселенцями з Правобережної Київщини та Волині, де інтенсивно зростала панщина. За підрахунком М. Ткаченка, у другій чверті XVII ст. на Чернігово-Сіверщині виникло понад 325 нових поселень [3].

Одночасно із збільшенням населення зростали і маєтки феодалів, що грунтувалися на селянській праці. Наприклад, у Борозни в с. Горське (Стародубський повіт) налічувався 61 двір осілих «отчистих» селян, а в деяких селах було всього по 2—3 двори. У с. Клюсі було 15 дворів, у слобідці Обтреновичах — 2, в с. Ку-

---

[1] ЦДАДА СРСР, ф. № 389, Литовська Метрика, кн. 101, I—А арк. 85—86; кн. 99, I—А, арк. 611.

[2] *Там же*, кн. 99, I—А, арк. 620—621; кн. 101, 102 та ін.

[3] *М. Ткаченко*, Селянство Лівобережної України XVII—XVIII ст. Рукопис.

синовичах та селищах Крошеві, Острові, Саківському і Городку — 24, у с. Медвідьове — «жилих осілих» 13 дворів. Про низьке заселення Чернігівщини в цілому свідчить і «Реєстр війська Запорозького» 1649 р. За цим реєстром, у Чернігівському полку було всього 7 козацьких сотень, а в них 1007 козаків [1].

Найважливіше питання, яке постало перед феодалами, що загарбали на Чернігівщині землі, було забезпечення своїх володінь робочими руками. І магнати й шляхта розгорнули енергійну боротьбу за залучення до своїх маєтків селян з інших районів та утримання на місці тих, що лишилися. Зрозуміло, що як зі старих поселенців, господарство яких було зруйноване війнами, так і з нових, «прийшлих» селян, що осідали, поміщик не міг стягнути високу ренту; доводилося враховувати не тільки спроможність селянина давати ренту, а й можливість його втеч за російський кордон в разі великого натиску на нього.

Встановити більш-менш точні розміри земельної ренти того часу на Чернігово-Сіверщині ще не можна, оскільки не виявлені необхідні документи, в яких вони зафіксовані. Однак з наявних матеріалів видно, що норми експлуатації тут були значно нижчі, ніж в Руському воєводстві, на Волині і в районах середньої Київщини. Панівними формами ренти були продуктова і грошова; відробіткова займала незначне місце.

Про повинності селян Чернігово-Сіверщини напередодні визвольної війни є вказівки в документах пізнішого часу. Так, Яків Марко́вич відзначав, що його село Сваркове було осаджене шляхтичем Пясочинським, який брав річну данину по копі грошів, по півню та коноплями [2]. О. Лазаревський писав, що в першій половині XVII ст. селяни несли повинності на користь панові грошовим чиншем, «дяклом» (різним збіжжям, яке відбиралося від селян восени) та працею, головним чином на польових роботах. Розмір цих повинностей невідомий, але народ згадує про них, як про тяжку, «лядську неволю» [3]. Є також дані, що в окремих володіннях се-

[1] Бібліотека АН УРСР, Відділ рукописів, І, № 50597, «Реєстра всего войска Запорожского после Зборовского договора», виданий С. М. Бодянським, М., 1875.

[2] *Яков Маркович*, Дневные записки, М., 1859, стор. 325.

[3] *А. Лазаревский*. Описание старой Малороссии, т. І, стор. 4.

ляни давали по 46 грошів від волоки і працювали по 2 дні на тиждень[1]. Це, мабуть, і була середня норма ренти.

Є підстави гадати, що в роки війни менше зазнало руйнувань монастирське господарство і що воно швидше було відбудоване після війни. Проте, який рівень експлуатації селян був у них, нам не довелося встановити. Одне можна сказати, що в міру зміцнення польської влади повинності селянські зростали. Селяни сіл, відданих А. Кисілю, як сказано в одному документі, «добровільно ведлуг привілею його королівської милості прийняли Киселя за пана» і «оброки рочние и подымное до скарбу его кор. мил. отдали»[2]. Те ж саме було і в селах, переданих шляхтичеві Карбовському. Возний генерал Рожновський скликав 7 селян «отчицов старих», «здавна нинешних слободищиков» та ін. і наказав їм виконувати повинності. Як повідомляв Рожновський, «поданные тые не спротивили и овшом оного (Карбовского) за пана приняли»[3].

Доводилося селянам приймати феодалів «за пана» і в інших селах та давати їм ренту. Але незабаром Визвольна війна 1648—1654 рр. знову внесла великі зміни в поземельні відносини між феодалами та селянством. Як відомо, в роки війни Чернігівщина була одним з районів гострої антифеодальної боротьби селянства.

На підставі наведених фактів можна зробити висновок, що в першій половині XVII ст. Київське воєводство з точки зору природних умов, розвитку продуктивних сил і характеру економічного побуту складалося з трьох відмінних між собою частин. Найбільш розвинутим землеробське господарство було в середній частині Правобережної Київщини — в Житомирському та правобережній частині Київського повіту. Подекуди в останньому основною була відробіткова рента при існуванні двох інших форм рент—продуктової та грошової. Поряд із землеробством значне місце в народному господарстві займало тваринництво і промисловість—

---

[1] *Филарет*, Историко-статистическое описание Черниговской епархии, кн. 1, Чернигов, 1874, стор. 157—158.

[2] *А. Лазаревский*, Описание старой Малороссии, т. II, 1893, стор. 302.

[3] Бібліотека АН УРСР, Відділ рукописів, XII, № 52889—90.

поташна, залізоробна, селітряна, борошномельна, горілчана, пивоварна. Серед промислів чимале місце займало бджільництво.

У поліському районі землеробство через невисоку якість грунтів було розвинуте слабіше. Тому тут була нижча й відробіткова рента; майже до 20-х років XVII ст. панівною формою була рента продуктами і грошова рента. З кінця першої чверті XVII ст. починається посилення відробіткової ренти і в цьому районі, оскільки з поліпшенням знарядь праці і зростанням кількості населення відбувався прогрес у землеробстві. До того ж в цей час сільське господарство Полісся більше втягувалося в товарно-грошові відносини, на продукти сільського господарства зростали ціни.

Відмінний характер економічного побуту мала південно-східна степова частина Київського воєводства. До кінця першої чверті XVII ст. панський фільварок у цьому районі ще не зайняв панівного місця в господарстві, хоч магнати й захопили вже великі земельні простори на Придніпров'ї. Кінець XVI ст. і майже вся перша половина XVII ст. характерні для південно-східних районів Київщини тим, що феодали брали в новопридбаних володіннях курс не стільки на організацію землеробського господарства, скільки на розвиток тваринництва і створення тут поташної і селітряної промисловості, а також привласнення бджільницьких, рибних, звіриних та інших промислів, які давали в той час великі прибутки.

В міру успіхів народної колонізації і створення селянських господарств, забезпечених тяглом, феодали переходили до організації свого землеробського господарства на основі селянського тягла і селянської праці. Отже, феодальна рента еволюціонувала і тут від продуктової та грошової до відробіткової. Одночасно феодали діставали велику посередню грошову та продуктову ренту від селянства та міщан шляхом введення монополій на помел зерна, на право виготовлення і продажу напоїв, установлення численних мит, податків, штрафів тощо.

Поруч із феодальним господарством у південно-східних районах України з кінця XVI ст. інтенсивно розвивалося козацьке та міщанське господарство — хутори, пасіки, промисли, «уходи» тощо. Своїми розмірами ко-

зацькі та міщанські господарства нерідко дорівнювали дрібношляхетським володінням, а іноді й перевищували їх. Ці господарства виникали в результаті вільної займанщини землі в степу; вони не могли оброблятися самим багатим козаком або заможним міщанином, а потребували значної кількості найманої праці.

Багатий козак чи міщанин не мав права вживати засобів позаекономічного примусу до безпосереднього виробника, тому він вступав з ним у договірні відносини. Як правило, володілець засобів виробництва наділяв ними безпосереднього виробника або домовлявся про оплату певною часткою виробленого продукту. В цих формах відносин проявляються феодальні риси і феодальний спосіб експлуатації, але в них бракує одного з основних компонентів феодальних відносин — позаекономічного примусу.

Нерідко виробничі відносини між багатими козаками чи міщанами, з одного боку, і безпосереднім виробником — з другого, грунтувалися, одночасно з наділенням останнього засобами виробництва, і на грошовій оплаті праці чи оплаті її продуктами. Причому в особі безпосереднього виробника виступав, як правило, «люзний», «сіромаха», «нетяга», який утік від свого кріпосника чи від цехового майстра і не мав знарядь виробництва. В такому разі маємо елементи зародження нових виробничих відносин — капіталістичних.

В особі багатого козака виступає і потенціальний феодал (він ставав таким, коли діставав нобілітацію, яка давала йому права на позаекономічний примус безпосереднього виробника) і потенціальний буржуа-підприємець (коли йому не щастило бути прийнятим до шляхетського стану). Та й феодал в тих умовах нерідко змушений був вдаватися до найму робітника, до поєднання методів феодальної і капіталістичної експлуатації.

Розвиток феодальних відносин на Черніго-Сіверщині в кінці XVI — першій половині XVII ст. відбувався в умовах майже постійних воєн, які вкрай зруйнували і селянське і поміщицьке господарство. Враховуючи недостатню забезпеченість селянських дворів реманентом і загальне збіднення селянства, феодали вимагали від нього продуктової і грошової ренти. Відробіткова ж

рента протягом усієї першої половини XVII ст. не мала сприятливих умов для свого розвитку і займала другорядне місце.

* * *

Підсумовуючи вищесказане, слід відзначити, що виробничі відносини між класом селянства і класом феодалів на Україні в другій половині XVI — першій половині XVII ст. зазнали великих змін у зв'язку з загальною еволюцією країни — розвитком продуктивних сил, збільшенням населення, удосконаленням землеробських знарядь праці, зростанням місцевих ринків і товарно-грошових відносин в країні, розширенням зв'язків з російським та західноєвропейським ринком. Всі ці обставини викликали грунтовну перебудову класом феодалів України (як і Польщі, Литви та Білорусії) свого господарства в напрямі створення землеробських фільварків, праця селянства в яких давала більшу ренту, ніж експлуатація селянства шляхом відчуження додаткового продукту в формі продуктової чи грошової ренти. На посилення саме відробіткової ренти впливала й «революція цін» в Європі, в зв'язку з якою відбулося зниження купівельної спроможності польського злотого.

Принцип організації фільварків на відробітковій ренті полягав у встановленні органічного зв'язку між селянськими дрібними господарствами, які оброблялися селянським реманентом, і панським господарством, що оброблялося тим же селянським реманентом. Тому як розвиток селянського господарства залежав від кількості і якості наділеної землі, а також від робочої й іншої худоби в ньому, так і розвиток господарства феодала залежав також від стану селянського тягла, від спроможності селянина виконувати феодальні повинності.

Фільваркове господарство розвивалося на Україні в другій половині XVI — першій половині XVII ст. в значній мірі як товарне господарство, крім південно-східних районів, де землеробське господарство було ще в основному натуральним. Основою фільваркового господарства, як зазначено вище, було дрібне селянське господарство, але керівна і організуюча роль у господарстві поступово переходить до феодала; феодал дістає більше

можливостей щодо регламентації селянського господарства в своїх інтересах. В. І. Ленін відзначав слушність висловлювань Енгельгардта про те, що кріпосне господарство було певною правильною і викінченою системою, розпорядником якої був поміщик, що наділяв селян землею і призначав їх на ті чи інші роботи. В. І. Ленін при цьому підкреслював, що «власне» господарство селян на своєму наділі було умовою поміщицького господарства, мало на меті «забезпечити не селянина — засобами життя, а поміщика — робочими руками» [1].

Наявність в окремих господарствах феодалів східної і південної Київщини та Брацлавщини робочих волів, плугів та іншого реманенту не означала процесу емансипації фільваркового господарства від господарства залежних селян. Феодал ставав на шлях обробітку свого господарства власним реманентом не в результаті розуміння низької продуктивності праці селянства з його примітивним реманентом, не з метою піднесення продуктивності праці шляхом витрат власних коштів на кращий реманент — до цього феодала змушували місцеві обставини і це явище було тимчасове. По-перше, селянство, яке ще тільки освоювало нові землі, не мало в достатній кількості ні живого, ні мертвого реманенту; по-друге, феодал постійно мусив рахуватися з класовою боротьбою селянства, з інтенсивністю міграційного руху безпосередніх виробників, з перспективою втрати робочих рук, на які була така велика потреба.

Еволюція шляхетських господарств свідчить, що ті з поміщиків, які мали власних робочих волів та плуги, згодом, в міру посилення селянської колонізації та придбання селянами реманенту, переходили на відробіткову ренту. Відробіткова рента забезпечувала феодалам вірний прибуток без будь-якої затрати капіталу, без будь-яких змін у землеробській техніці. Від розгрому маєтків татарами чи сусідом-шляхтичем при відробітковій ренті страждав насамперед безпосередній виробник, а феодал зазнавав збитків менш, ніж в тому разі, коли б у фільварку був власний поміщицький реманент. В цьому полягала одна з найреакційніших рис фільваркового господарства.

---

[1] *В. І. Ленін*, Твори, т. 3, стор. 156.

Основний напрям розвитку відносин між феодалами і селянами полягав у збільшенні норми експлуатації феодалом безпосереднього виробника, що виявлялося у зростанні всіх форм ренти. Причому в різних районах і в різний час панівними були різні форми ренти, але найбільше посилювалася відробіткова рента.

Посилення відробіткової ренти відбувалося не в усіх районах однаковими темпами. Попереду йшло Руське воєводство, особливо його центральні та північно-західні райони. Тут відробіткова рента повністю панувала вже в другій половині XVI ст., селяни працювали 4—6 днів на тиждень від півланового господарства, а в першій половині XVII ст. — і від чвертьланового. Водночас існували і продуктова та грошова форми ренти.

Друге місце щодо норми експлуатації селянства займали середні райони Волині і північно-західні райони Поділля, де селяни працювали на пана 4—6 днів на тиждень від ланового, а місцями й від півланового наділу. Рента продуктами тут була вища, ніж у Руському воєводстві.

На третьому місці щодо експлуатації феодалами селянства шляхом відчуження відробіткової ренти стояли Житомирський і правобережна частина Київського повіту. В цих районах відробіткова рента становила 2 — 3 дні з ланового господарства. Але тут була вища рента продуктами, ніж на Волині. Феодал уже в цей час робить спробу встановити 4—5 днів праці на тиждень від півланового господарства, особливо в Житомирському повіті.

Що ж до Брацлавщини, південних і східних районів Київщини та Чернігівщини, то тут відробіткова рента не перемогла ще й у першій половині XVII ст.; головною формою ренти була рента продуктами, друге місце займала грошова рента. Проте в першій половині XVII ст. і тут явно намітилася тенденція до посилення відробіткової ренти в зв'язку з організацією феодалами фільварків.

Дослідження географічного розподілу форм ренти, їх співіснування і співвідношення дає підставу зробити висновок, що відробіткова рента займала панівне місце в Руському воєводстві, на Волині і в Житомирському повіті Київського воєводства, тобто в тих районах, де були ширші внутрішні ринки, налагоджені зв'язки з зов-

нішніми ринками, де взагалі були більш розвинуті товарно-грошові відносини. І навпаки (хоч це здається на перший погляд парадоксальним), продуктова рента переважала в південно-східних окраїнах Київщини та на Чернігівщині, тобто там, де товарно-грошові відносини були слабше розвинуті, місцевий ринок був вужчий, де майже не було зв'язків із зовнішніми ринками.

Проте слід відзначити, що в деяких північно-західних районах Руського воєводства і на Волині поряд з відробітковою рентою в першій половині XVII ст. інтенсивно зростала і грошова рента. Місцями вона становила вже комутативну ренту. Але це були тільки початкові явища комутації ренти, бо умов для широкого її розвитку ще не було, оскільки ще довго панівними лишались феодальні виробничі відносини як в сільському господарстві, так і в промисловості. Порівняння форм ренти, що співіснували в тому чи іншому володінні, показує, що відробіткова рента була найтяжчою.

Слід зауважити, що форми ренти переплітались в найрізноманітніших комбінаціях, розвивалися відповідно до інтересів феодала. Рідко існував грошовий чинш, що замінював усі інші форми ренти. Так само рідко вживалася і одна відробіткова рента. Іноді грошовий чинш повністю або частково замінював відробіткову ренту при залишені продуктової, а іноді замінював продуктову ренту чи частину її або був додатком до всіх інших форм ренти.

Дійсна норма експлуатації безпосереднього виробника була значно вищою, ніж вона відображена в ревізіях та інвентарях. У документах, як правило, опущена велика кількість так званих «даремщин», «допомог», робіт «за звичаєм», толок, гвалтів та інших видів робіт, яких було дуже багато. Усі ці ненормовані роботи падали великим тягарем на плечі селянства.

Розвиток фільваркового господарства з відробітковою рентою був основою глибоких класових суперечностей і конфліктів між селянством, козацтвом та міщанством, з одного боку, і класом феодалів — з другого. Ці суперечності приводили до безперервних селянсько-козацьких та міщанських повстань, що тривали протягом кінця XVI і всієї першої половини XVII ст.; они були підготовчим етапом до Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.

III. РОЗШАРУВАННЯ СЕЛЯНСТВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

1. Загальні зауваження

Проблемі розшарування селянства у феодальну епоху в країнах Східної Європи, в тому числі й на Україні, історики приділяють останнім часом багато уваги. На другому міжреспубліканському симпозіумі з аграрної історії Східної Європи (грудень 1959 р.) ряд істориків (акад. Сказкін, проф. Шапіро) висловили думку, що до кінця XVIII ст. (а проф. Яцунський — навіть до другої чверті XIX ст.) російське селянство не знало соціального розшарування; тоді існувала нібито лише майнова нерівність між селянськими дворами чи господарствами. Інші історики (проф. Устюгов, проф. Шунков) твердили, що соціальне розшарування російського селянства в окремих районах країни відбувалося уже в першій половині XVII ст. і навіть в кінці XVI ст.

При розв'язанні питання економічної нерівності селян того часу необхідно керуватись вказівкою В. І. Леніна про те, що «ще при пануванні натурального господарства, при першому розширенні самостійності залежних селян постають вже зародки їх розкладу. Але розвинутися ці зародки можуть тільки при дальшій формі ренти, при грошовій ренті» [1].

Труднощі дослідження розшарування українського селянства полягають в тому, що джерела того часу не дають можливості відтворити детальну картину різних економічних груп селянства всієї України, оскільки тоді

---

[1] *В. І. Ленін*, Твори, т. 3, стор. 142.

не існувало статистичних переписів селянських господарств ні в державному, ні в краєвих масштабах. І питання це доводиться вивчати на основі іншого роду документів.

Протягом одного століття, а особливо останньої чверті XVI і першої половини XVII ст., співвідношення між окремими економічними групами селянства різко змінилося в бік зростання питомої ваги безземельних та малоземельних. Розшарування зумовлювалося насамперед піднесенням продуктивних сил в країні в цілому, поширенням і вдосконаленням залізного плуга. Не випадково саме в другій половині XVI — першій половині XVII ст. виникло так багато рудень, де виготовлялося плугове залізо.

Диференціація селянства відбувалася, проте, не тільки як прямий результат закономірності розвитку феодальної формації — розвитку продуктивних сил і посилення товарно-грошових відносин, а й в результаті примусового регулювання феодалом співвідношення різних груп селянських господарств у його маєтку, що викликалося потребами забезпечення господарства феодала тягловими, пішими і різними службовими селянськими дворами. Слід зауважити, що, регулюючи різні надільні норми землі, феодал враховував можливість в кожному окремому районі відтворення робочої сили селянства при даному рівні землеробської техніки, можливість для селянина заробітку на стороні (або в поміщицьких промислах), рівень ціни на збіжжя, худобу, можливість збуту лишків тощо. Отже, дії феодала щодо селянства визначалися в цілому знов-таки загальним рівнем розвитку продуктивних сил, а також географічними умовами кожного району.

Приступаючи до дослідження поставленого питання, необхідно визначити об'єктивні показники, на основі яких можна групувати селянські господарства. Слід зауважити, що встановити такі показники, які б протягом цілого століття не зазнали якісних і кількісних змін, а особливо щоб вони були рівнозначні в усіх районах, неможливо, бо економічний зміст показників значно змінювався в зв'язку з загальним розвитком країни, а нерідко і внаслідок подій місцевого значення. Цей момент слід постійно мати на увазі, коли оперуємо тим чи іншим показником.

У землеробських районах можна взяти два основних показники селянської диференціації — забезпеченість господарств надільною землею та наявність в них робочої худоби. Останній показник має особливо велику цінність для визначення справжнього економічного рівня селянського господарства. Причому в районах, де основною галуззю селянського господарства було тваринництво (підгірні райони Руського воєводства, а також певний час Брацлавщина і південно-східна частина Київщини), за основну ознаку селянської диференціації треба вважати кількість голів худоби взагалі, особливо великої, місцями кількість овець. Дуже важливим показником селянської диференціації є розмір посівів. На жаль, групування селянських господарств за цією ознакою зустрічається в документах рідко.

У деяких місцевостях диференціюючою ознакою є розміри промислів — рибних, бджільницьких, соляних, поташних, залізоробних тощо. Окремі селяни мали чималі прибутки від ремесел — гончарного, бондарського, ковальського, колісницького, ткацького, які, будучи додатковими галузями до землеробства, значно підвищували економічний рівень селян. Деякі селяни мали чималі суми грошей. Вкладаючи їх в торгівлю волами, сіллю, збіжжям, полотном, рибою, залізом, селітрою тощо, такі селянські родини, як правило, піднімалися значно вище за своїм економічним рівнем над масою селянства.

Отже, встановити розшарування всього селянства за якоюсь однією ознакою неможливо. Оскільки за доби феодалізму українське селянство займалося головним чином землеробством, то, звичайно, основним диференціюючим показником для переважної більшості селянства є надільна норма землі. Але не можна скинути з рахунку і користування орендованою землею, що в окремих районах Руського воєводства та на Волині набуло в першій половині XVII ст. чималих розмірів. Оренда землі значно підносила економічний рівень селянської верхівки.

Труднощі в дослідженні розшарування селянства за ознакою земельної надільної норми полягають і в тому, що якоїсь єдиної земельної одиниці, яка відповідала б загальноприйнятій мірі для всієї території України чи навіть для більшої частини її, не було. Існували такі земельні надільні одиниці (іноді вони здавна перебува-

ли у володінні селянських родів): дворища, лани, служби, плуги та ін. Кожна з цих одиниць не була уніфікована в масштабі країни.

Насамперед зробимо короткі зауваження про дворища. В досліджуваний нами період дворище вже не було ні основною господарською, ні уніфікованою одиницею. В актах зустрічаються дворища «великі», «малі», «старожитні», «добрі» та ін.[1] І. Новицький вважав, що у дворищі було 4 волоки[2]. А нерідко дворище в ті часи могло мати більше волок; проте в другій половині XVI і особливо в першій половині XVII ст. такі великі дворища були вже винятком.

Владимирський-Буданов правильно зауважує, що в більшості випадків дворище являло собою двір з кількома жилими будинками, в яких жили окремі сім'ї, хоч земля дворища, безсумнівно, становила спільну власність його мешканців. У спільному володінні були гаї, діброви, входи в пущі тощо[3]. Але це не означає, що в економічному відношенні дворищні сім'ї були в однаковому становищі. Вони різнилися щодо забезпеченості інвентарем, кількості душ тощо. Окремі дворищні сім'ї могли орендувати поміщицьку чи селянську землю, займатися ремеслом чи промислом. Таким чином, і в дворищних господарствах, що виступали як одне ціле лише як податкова одиниця по відношенню до держави чи до окремого феодала, існувала внутрішня економічна диференціація.

Дворищна господарська організація на певному етапі відповідала рівневі розвитку продуктивних сил (загалом невисокому). При дворищній системі була нижча економічна диференціація селянства, ніж після створення на її грунті окремих господарств. Ліквідацію дворищної системи селянського землеволодіння феодали провадили не якимсь одноразовим актом, а поступово, і вона затяглася на довгий час. Панівний клас при ліквідації дворищного селянського землеволодіння виходив не з інтересів селянства, а з своїх класових економічних і політичних інтересів. Причому він врахову-

---

[1] Памятники Киевской комиссии, т. III, від. II, прим. 4.

[2] Очерки истории крестьянского сословия, стор. 128.

[3] *М. Владимирский-Буданов,* Формы крестьянского землевладения в Западной России XVI века, К., 1911, стор. 1—24.

вав конкретно-історичні особливості окремих районів: в одних місцевостях вважав за вигідне зламати дворище раніше, в інших — зберегти до певного часу.

Ще О. Єфіменко відзначала, що, ліквідуючи дворищну організацію, держава переслідувала і класову політичну мету. Уряд вважав, відзначає вона, що дворищна організація «до деякої міри є все ж захист і притулок для старого селянського вільного духу. Треба було дезорганізувати селянську масу, щоб поставити віч-на-віч з новими умовами лише одноосібного селянина, зовсім знесиленого, позбавленого і проблиску свідомості про можливість опозиції і боротьби» [1].

З цією думкою О. Єфіменко не можна не погодитись. Але, нам здається, причини ліквідації класом феодалів дворищної системи землеволодіння слід шукати насамперед в соціально-економічній і технічній еволюції країни в цілому і в економічній еволюції селянства зокрема.

О. Єфіменко вважала, що дворище на Україні існувало до другої половини XVII ст. [2] Документи свідчать, що в окремих районах України воно існувало і в другій половині XVII ст. Так, в с. Лучі Коломийського повіту на початку другої половини XVII ст. було ще 21 дворище; дворищами жили селяни і в с. Замулинцях. Проте дворищна система в цей час переживала глибокий розпад і не становила вже тієї економічної і суспільної одиниці, якою вона була раніше. У с. Лучі вже було 6 халупників, а в Замулинцях поряд з чотирма дворищними господарствами — 7 півдворищних, 7 чвертників, 7 комірників, 13 слобожан [3]. До Волочної поміри дворища не мали точно виміряної земельної одиниці. У двох селах Полісся в 1570 р. (Клеванський маєток) на 16 дворищах сиділо 56 димів, тобто на одне дворище припадало 3,5 дима.

Дворищна система панувала в середині XVI ст. в селах Ковельського староства (Билові, Хотилові, Скулині, Мостинці та ін.), а на Волині (зокрема, в селах

---

[1] *А. Ефименко*, Южная Русь, т. I, стор. 392.

[2] *Там же*, стор. 377.

[3] Бібліотека Академії наук УРСР у Львові. Відділ рукописів, ф. Сапєг, тека № 55.

Гулівцях, Бісівці, Рудці, Березинцях)[1] — навіть напередодні визвольної війни українського народу. Багато сіл з дворищною системою землеволодіння було в подільських та київських маєтках Острозького та інших феодалів. У документах нерідко зустрічаються вказівки, що дворище «невиміряне», отже, скільки різних земельних угідь воно охоплювало — невідомо.

Не менш складною господарською і суспільною одиницею була «служба». Вона була поширена в північних районах Київщини, частково на Волині, взагалі в районах, що межували з Білорусією. У 1606 р. в Любецькому старостві на службах сиділо 14 сіл. До замку Лоєва Гора також належало 8 сіл, що сиділи на службах. Служба зустрічається іноді і в центральній частині Волині. Д. Л. Похилевич вважає, що одна «служба» становила від 2 до 6 волок[2]. Це цілком імовірно. Але в 30—40-х роках XVII ст. служби були вже, на нашу думку, більш-менш уніфіковані і в цілому дорівнювали ланові або волоці.

Точнішою мірою землі була волока — офіціальна державна міра в Литовському князівстві; вона дорівнювала 30 моргам, або 21,36 гектара. Але, як слушно зауважує Д. Похилевич, тяглова волока могла бути і меншого розміру[3]. Водночас існували волоки і по 33 морги, тобто по 23,6 гектара. В Руському воєводстві основною одиницею був лан. Він дорівнював приблизно волоці. Але в Галичині зустрічаються лани на 16 і 24 прути, тобто 16-прутовий лан становив фактично всього $^2/_3$ загальновизнаної норми. Ланова одиниця була поширена також на Поділлі і на Київщині. Поряд з ланом надільною одиницею головним чином на Поділлі в XVI — першій половині XVII ст. був плуг. Плуговим господарством важалося таке, яке мало повну наділ-ну норму землі і достатню кількість тяглової сили, тобто дорівнювало в основному лановому або волочному господарству.

Як зазначалось вище, економічна структура того-

---

[1] ЦДІА УРСР, ф. 1, спр. 4, Інвентар Ковельського староства; Бібліотека АН УРСР у Львові, Відділ рукописів, ф. Сапег, тека 46/1 д.

[2] *Д. Л. Похилевич*, Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв., стор. 55.

[3] *Там же*, стор. 138.

часного феодального селянства в цілому була дуже строкатою. Існували селянські господарства, що сиділи на цілих дворищах, на півдворищі або мали ще меншу частку. Що ж до ланових, волочних, плужних, то тут поряд з господарствами, що мали повну надільну норму, були й на $^1/_2$, на $^1/_3$, на $^1/_4$, на $^1/_8$ і навіть на $^1/_{16}$ наділу. Дві останні категорії мало чим відрізнялися від городників, що мали «городи» (нерідко в документах— «загороди») або кілька прутів поля. Ще нижче від них в економічному відношенні стояли халупники, які, як правило, не мали і городів. Ця група кількісно була незначна. Жила вона з заробітків на промислах, у шляхетських фільварках, багатих міщан, козаків, селян.

Найбільш слабку економічну групу селянства становили підсусідки. Вони не мали своїх хат, а отже, не являли собою самостійних господарств і жили в приміщеннях заможних селян, козаків, міщан, іноді священиків. Економічно і юридично залежні від феодала, підсусідки одночасно перебували в кабальній залежності і від того, хто давав їм притулок. Ще в 1566 р. ревізор Озиминської волості (Руське воєводство) дав таке визначення підсусідків: це ті люди, «яких кметі приймають собі на свою ріллю і на свої плеци, які теж мають невелику площу землі, зверх помірених чвертей... або такі, що тільки одну хату з городом мають» [1].

Це визначення в основному правильне, але воно не охоплює всіх різновидностей підсусідництва. Були, наприклад, підсусідки, які не мали жодного клаптя землі і жили із зажину чи обмолоту, наймалися на промисли, займалися ремеслом.

Городники, халупники і підсусідки являли собою по суті сільський напівпролетаріат. Близькими до городників за своїм економічним рівнем були і селяни з четвертним наділом, а тим більш з наділом в $^1/_8$ лана. Ці норми наділу не забезпечували селянинові прожиткового мінімуму і прирікали його на продаж робочої сили.

Співвідношення названих груп селян в окремих районах було різне, причому воно постійно змінювалося в бік збільшення незабезпечених землею сімей. Було б, проте, невірним уявляти, що серед останніх груп не зустрічалося заможних одиниць. Окремі городники, зай-

---

[1] Жерела до історії України-Русі, т. І. Львів, 1895, стор. 293.

маючись ремеслом, промислами, торгівлею, перебували на відносно високому економічному рівні і згодом відокремлювалися від групи напівпролетарської сільської людності, переходячи в розряд міщан.

Отже, причин формування безземельних і малоземельних груп було багато. Насамперед, селянство економічно диференціювалося в силу загальних законів соціально-економічного розвитку феодального суспільства. Диференціація селянства створювалася також в результаті адміністративних заходів уряду чи окремих феодалів. Наприклад така група збіднілих селян, як городники, складалася ще до середини XVI ст. Але кількісне збільшення її сталося в результаті проведення Волочної поміри, коли на становище городників було переведено багато колишньої «дворової» челяді. В «Уставі» було сказано (артикул 16), що городникам відводиться по 3 морги землі. Про городників Статичівського двору в писцовій книзі Пінського староства зазначено: «...паробки, которые раньше были невольные, а тепер приписаны к фольварку как огородники и получили за свою службу деньги» [1].

Те саме стосується і України, де групи городників в ряді сіл виникли у зв'язку з проведенням волочної реформи. В інвентарі Полонського маєтку (Луцький повіт) про городників сказано: «Для городників сіл Городищенського, Баєвського та Нагорецького призначено і відміряно 1 волоку 21 морг, коло одного фільварка Полонського, а саме коло першого поля 18 моргів, біля другого — 12, біля третього — 21 морг. Інші морги призначені тим же городникам в різних інших місцях. Вони позначені в опису володінь Баєвських та Полонського. Кожному городникові наділено по 3 морги з умовою виконувати городницькі повинності»[2].

Городникам, як правило, діставалися землі гіршої якості, які феодали вважали нераціональним включати до своїх масивів, або ділянки землі в лісі чи на островах. Городникам того ж с. Баєвського в кінці XVI ст. було призначено: «по-перше, на острівці в'їзному, у гра-

---

[1] Писцовая книга Пинского староства. — Цит. за *Д. Л. Похилевичем,* Крестьяне Белоруссин и Литвы в XVI—XVIII вв., стор. 76.

[2] Памятники Киевской комиссии, т. III, 1852, стор. 78.

ниці Цеперовській — 1 морг; у другому місці, оточеному з усіх сторін лісами Баєвськими... — 1 морг, у третьому місці, там же урочище над дорогою стадною — 2 морги 10 прутів, у четвертому місці, коло застінка, що лишився від панської оранки, коло села Баєва, — 10 моргів»[1]. Городники вважалися самостійними господарями і платили за наділи як певну ренту феодалові чи феодальній державі, так і державні податки.

Перш ніж детальніше розглянути перелічені групи селянства в окремих воєводствах, зробимо кілька зауважень про групу селянської верхівки, що звалася «боярами» і перебувала на становищі службовців у державних або приватних володіннях. Бояри становили найзаможнішу групу селян. О. Яблоновський вважав, що боярське землеволодіння було вже для першої половини XVII ст. «незвичайною» формою. Але це твердження суперечить історичній дійсності — в кінці XVI і першій половині XVII ст. в південних і північно-східних районах України бояри становили ще певний прошарок сільського і містечкового населення.

Існувало в цей час дві групи бояр — бояри-земяни, які за своїм правовим становищем належали до шляхетського класу, і бояри-слуги, які не мали шляхетських прав. Бояри-земяни за Литовським Статутом належали до людей вільних, бояри-неземяни — до отчинних. Перших було значно менше; вони виконували тільки військову службу. Нерідко вони іменуються в документах пани-бояри, бояри-шляхта. Ця група була краще забезпечена землею, ніж бояри-неземяни. Земельні наділи бояр-земян доходили до кількох десятків ланів чи волок (або служб). Але були й такі, що мали по 2—3 волоки. Ми не розглядатимемо їх становища, оскільки ця група до селянства ні фактично, ні юридично не належала, а являла собою нижчий прошарок експлуататорського класу феодалів.

Десь до кінця XVI ст. основною повинністю українських бояр — як земян, так і неземян — була оборона країни від нападу татар, а також агресивні походи з польсько-литовськими військами в Російську державу. Але в міру збільшення серед польських військ найманих іноземних полків військова роль бояр падає. Військові

[1] Памятники Киевской комиссии, т. III, стор. 112.

функції лишаються, власне, тільки за земянами, а боярам-неземянам доручається виконання цивільних функцій, головним чином поштових. Про них так і писали, що вони «з листами бігають». Але в разі виникнення для того чи іншого району небезпеки від зовнішнього ворога старости, як правило, мобілізували у військо і цих бояр.

Економічне і правове становище бояр-слуг великою мірою залежало від того, коли й кому вони служили, кому підлягали — державній адміністрації чи приватним феодалам.

Як правило, багато бояр, як земян, так і бояр-слуг (іноді їх ще іменують «бояри селяни-слуги»), оселялося в південних і східних районах України — у Подільському, Брацлавському та Київському воєводствах. І це зрозуміло. Адже ці воєводства зазнавали частих татарських вторгнень, а державних збройних сил тут було мало. Тому і центральний уряд, і феодали на місцях заінтересовані були в тому, щоб мати людність, яка б виконувала тут військові обов'язки, а по потребі — й адміністративні чи поліцейські функції. Уряд давав боярам-слугам, що походили з селян чи міщан, наділи землі від однієї до трьох волок на господарство. Але зустрічаються боярські господарства, що мали землі й до 7 волок.

Польський уряд осадив, зокрема, чнмало бояр у північній частині Київського воєводства, в районах, що межували з землями Російської держави, — Лоєвій Горі, Любечі, Острі та ін. Про бояр Лоєвої Гори ревізори записали в 1622 р., що їх тут багато живе «на землях», «на службах». У м. Острі в цей час було 44 боярські двори, які несли військову службу і доставляли листи [1], а в 1630 р. їх було вже 70 [2]. Крім цих селян-бояр тут був ще 21 двір панів-бояр, тобто бояр шляхетського стану.

У південних районах України існували цілі боярські поселення. На Білоцерківщині їх було 9 [3], а на Поділлі на початку XVII ст. на волоському праві жило понад 40 боярських поселень, що належали до Барського

---

[1] Źródła dziejowe, т. V, стор. 128.
[2] *Там же,* стор. 211—212.
[3] *Там же*, стор. 138—139.

староства. Лише в одному с. Лопатинцях жило 23 боярина[1]. До Хмільницького замку теж був приписаний 21 боярин[2].

Як відзначалося вище, бояри-селяни були добре забезпечені землею, а частина з них—і худобою. У 1602 р. овруцький староста Аврам Мишка, наїхавши на маєток Києво-Печерської лаври Чоповичі, погромив там чотирьох монастирських бояр. Мишка загарбав у них 60 корів дійних з телятами, 80 волів робочих, багато різних речей[3]. Зустрічаються бояри і у Волинському воєводстві. За поборовими списками 1589 р., в Луцькому повіті було 77 бояр, у Володимирському — 44, у Кременецькому — 17. Є підстави гадати, що поборові списки охопили далеко не всіх бояр. У центральних районах Волині і північних районах Поділля, де потреба в боярах, як у збройній силі, була менша, феодали давали їм досить обмежені земельні наділи. Так, у 1577 р. в Острозьких маєтках бояри мали всього по півлана, а у Звягельських — навіть по чверті лана [4].

Про кінних бояр Полонного сказано, що вони «повинні мати доброго коня, рушницю і рогатину, носити ліврею його князівської милості і нести воєнну сеймову службу та інші служби на користь князя, за наказом його милості. Вони звільнені за це як від чиншів, так і від їзди з листами» [5]. Що ж до бояр піших, то вони «повинні їздити з листами та супроводжувати підводи, куди потрібно за наказом управителя», за це вони звільнені від плати чиншу за надані їм волоки.

У селі Коршеві (Луцький повіт) було 9 бояр осадних, 7 з них мали по 1 волоці, один — 4 волоки, один — 3 волоки. Усі вони платили чиншу по 3 копи. У с. Лисенці (Ровенський повіт) було 6 бояр. Вони виконували на користь феодала майже ті самі повинності, що й волочні селяни. Причому феодалові належало право вирішувати, яку ренту брати з них — грошову чи відробіткову. У с. Лопавшому (Ровенський повіт) 5 боярських родин у 1630 р. орали феодалові по 6 днів на рік;

---

[1] Źródła dziejowe, т. V, стор. 25.
[2] *Там же*, стор. 44—49.
[3] ЦДІА в Ленінграді, ф. 823, спр. 255.
[4] *A. Jablonowski*, Pisma, т. IV, стор. 150.
[5] Памятники Киевской комиссии, т. III, стор. 101; Арх. ЮЗР, ч. VIII, т. VI, стор. 248.

решту повинностей викуповували, платячи по 33 зл. 10 грошів на рік [1]. Викупляючи повинності, економічно міцні бояри розв'язували собі руки для господарської ініціативи, створювали умови для розширеного відтворення своїх господарств та для посилення зв'язків з ринком.

Про бояр у володінні Воротному (Луцький повіт) в 1583 р. було записано: «Которые вшелякую послугу винни чинит яко иншие, то ест два дни орати на паренину, а на весну по одному дню, жати два дни, а третий косить. Тые ж повинни з листы ехать где им одно роскажуть, так теж на право вшелякое з урядником так яко в потребе власные его милости теж повинни войною служит, коли на них закличуть, то есть мает мети кони добрые з сагайдаком, з рогатиною, з саблею водлуг списов своих. Тые теж коли на войну не едуть, повинни кождый з них чиншу платить з дворища по копе грошей литовских. Тые теж повинни поволовщину платить на кождый рок им волов будет мети од каждого засобны по грошей тринадцати литовских. Тые теж повинни давати каждое дани королевское албо панское списного по пол гроша литовского, албо польського» [2].

А про бояр маєтку Декова, що належав Ю. Чарторийському, було записано в закладній 1583 р., що коли б якийсь із бояр не захотів виконувати своїх повинностей, то Т. Понятовський (який взяв у заставу маєток) має право вигнати такого боярина з землі, яку він займає, причому боярин мав лишити всі будівлі, в яких жив; дозволялося взяти тільки «робочий засівок» [3].

Отже, бояри-слуги в цілому становили невеликий прошарок селянської верхівки. У переважній більшості вони мали чималі землеробські господарства, багато робочої та іншої худоби і продавали значну частину продукції свого господарства на ближчих ринках. Тому існування цього прошарку мало певне значення для розвитку товарно-грошових відносин на Україні.

У першій половині XVII ст. в центральних районах України бояри селяни-слуги переживали соціальне роз-

---

[1] Бібліотека АН УРСР у Львові, Відділ рукописів, № 4145.

[2] Бібліотека АН УРСР, Відділ рукописів, II, № 22168, копія з книг гродських луцьких, 1583, арк. 486—487.

[3] Арх. ЮЗР, ч. VI т. I, стор. 135.

шарування — одиниці з них виростали в шляхетський клас, а частина опускалася до становища безправного селянина, давала поряд з ним феодалові земельну ренту. Проте це були заможні селянські родини, як правило вони експлуатували селянську бідноту.

2. Розшарування селянства в Руському воєводстві

У розділі про феодальні повинності закріпаченого і залежного селянства ми з'ясували, що як форми ренти, так і норми експлуатації селян великою мірою залежали від стану і характеру поміщицького господарства, яке в свою чергу зумовлювалося соціально-економічним розвитком країни в цілому. Ці ж фактори в основному визначали і диференціацію селянства на Україні в цілому, і зокрема в Руському воєводстві.

Маючи на увазі Польщу в цілому, Я. Рутковський писав, що в період, коли відбувалася колонізація кметями земель, вони були лановими, в XVI ст. типовим був уже кметь півлановий, а в XVII ст.—з наділом у чверть лана[1]. Польський шляхтич другої половини XVI ст. радомський воєвода А. Гостомський, який для свого часу добре розумівся в агрономічній науці, теж вважав, що типовим повинен бути півлановий кметь, що тільки таке господарство може забезпечити його хлібом і то тільки в урожайний рік.

Якщо це правильно для етнографічної Польщі (хоч, на нашу думку, це узагальнення не можна без застереження поширювати на всі райони власне Польщі), то відносно України в цілому можна говорити лише як про тенденцію до такого стану в зазначений період. Положення Я. Рутковського більш-менш відповідають лише становищу селян північно-західної частини Руського воєводства, яка економічно й політично була тісно зв'язана з Польщею. За його ж підрахунками, в другій половині XVI ст. в Червоній Русі було 16,4% селян, що володіли $^3/_4$ лана, 41,3% селян з півлановими наділами, 23,7% — з наділом в $^1/_4$ лана і 5,5% мали менше як $^1/_4$ лана[2].

---

[1] *J. Rutkowski*, Historia gospodarstwa Polski, т. I, 1946, стор. 137, 255.

[2] *Я. Рутковский*, Экономическая история Польши, 1953, стор. 145—146.

Наведені Я. Рутковським сумарні дані недостатньо чітко відбивають справжній стан диференціації селянства і в Руському воєводстві. До того ж невідомо, чи ці дані відносяться до початку, чи до кінця XVI ст., а це важливо знати, бо протягом другої половини XVI ст. сталися значні зміни в Руському воєводстві щодо забезпеченості селян надільною землею. Ревізії державних володінь 1565—1566 рр. дають точніші дані, ніж у Рутковського. За цими ревізіями (зрозуміло, й вони далекі від повноти), розшарування селян 23 державних володінь Руського воєводства мало такий вигляд [1]:

Староства[2]	Кількість сіл	Кількість господарств з наділом від 0,5 до 1 лана	%	Кількість господарств з наділом у 0,25 лана	%
Снятинське	21	483	88	63	12
Галицьке	10	408	86	68	14
Теребовльське . . .	26	392	96	16	4
Рогатинське . . .	14	—	—	225	100
Стрийське	10	66	16	355	84
Дрогобицьке	10	193	64	107	36
Самбірське	86	2046	85	375	15
Озиминська волость	21	302	32	648	68
Перемиська .	48	800	58	577	42
Дежайське	11	263	49	283	51
Замхівське	4	77	26	216	74
Саноцьке	57	875	69	269	31
Городецьке	16	308	65	166	35
Красноставське . . .	19	292	74	102	26
Холмське	38	405	70	175	30
Городенське	12	103	63	61	37
Грубешівське . . .	18	222	56	177	44
Белзьке	27	643	53	580	47
Сокальське	18	103	45	124	55
Любачівське	19	276	37	480	63
Камеиецьке	6	116	32	242	68
Львівське	45	621	66	317	34
Тишовецьке	3	44	51	42	49
Разом у 23 староствах . . .	539	9038	62	5668	38

[1] Жерела до історії України-Русі, т. I, II, III. Підрахунки зроблено нами.

[2] Бракує даних по Коломийському старостеву.

Як бачимо, селянство державних володінь Руського воєводства в 60-х роках XVI ст. мало вже високу економічну диференціацію — 38% селянства було не забезпечене землею, а значить, перебувало на низькому економічному рівні. Дійсний процент селянства низького економічного рівня в Руському воєводстві, звичайно, був вищий, оскільки в приватних володіннях було ще більше безземельних селян, ніж у державних. Можна вважати на основі записів ревізорів, що він був вищим і в державних володіннях: ревізори не дотримувалися єдиної схеми записів, нерідко обмежувалися реєструванням лише загальної кількості дворищ або ланів, загальної кількості кметів, не фіксуючи точно, до якої групи дані кметі належали. У такому разі доводиться відносити того чи іншого кметя до якоїсь графи щодо забезпеченості землею на підставі розміру податку, який він платив. Але цей критерій не завжди точно фіксує економічне становище селянина.

Не завжди маємо в описі точні дані і щодо розміру земельної одиниці. Там, де поміра вже пройшла, дворище, як правило, дорівнювало ланові, юридично узаконеній одиниці. Та було чимало дворищ «непомірянних». У такому разі автор, беручи за основу розмір податку, рахував 4—5 кметів, що сиділи на одному дворищі, як господарів з четвертним ($^1/_4$ лана) наділом, хоч в окремих випадках дворище могло бути більше за лан. Нерідко ревізори зазначали, що кметі осаджені на обшарках, тобто на обрізках, які лишалися після порізки землі на лани. Таких селян ми вважаємо за городників. Але «обшар» міг бути і більше «города».

Не ясна справа з корчмарями. Як правило, вони тримали городи, але окремі з них мали і більше землі. Вони всі віднесені нами до малоземельних, хоч за економічним рівнем вони стояли вище останніх. Їх кількість значно применшена в ревізії, а це зменшує і процент малоземельної людності. Не показана вся кількість ремісників, мірошників, селян-слуг. Про господарів, які сиділи на дворищах, нерідко зазначалося, що той чи інший з них тримає землю з братом або двома братами чи з трьома синами. Причому про синів ревізор записував, напевно, тоді, коли вони вже були дорослі і мали свої сім'ї.

Отже, малоземельних господарств було в дійсності більше, ніж це показує узагальнена нами таблиця. Проте навіть занижену кількість не забезпечених землею селян (38%) для третьої чверті XVI ст. слід вважати за високий процент. При цьому слід мати на увазі, що феодали брали курс на дальше зменшення селянських наділів і роздроблення їх господарств.

Дещо точніші дані про розшарування селянства в південних староствах Руського воєводства дає інвентар 1568 р.[1] За даними цього інвентаря, в Дрогобицькому старостві розшарування селян мало такий вигляд:

дворищних . .	126 (28,2%)	
півдворищних .	81 (18,2%)	
чвертників . .	60 (13,5%)	53,6%
городників . .	69 (15,6%)	
підсусідків . .	110 (24,5%)	
Разом . .	446	100%

Як бачимо, тут цифра не забезпечених землею набагато вища, ніж за даними ревізії 1565 р. — загалом понад 53%. Цілком імовірно, що в останню не ввійшла частина підсусідків, які становили значний прошарок сільського населення. А могло їх і збільшитись за 3 роки, адже це староство являло собою район соляних промислів і сюди прибувала спауперизована людність з інших місцевостей.

Вища диференціація селянства в Дрогобицькому старостві, ніж в інших південних староствах, пояснюється характером господарства феодалів, насамперед нерозвинутістю їх землеробського господарства. Останнє не вимагало великої кількості селянських господарств, забезпечених тягловою силою і реманентом. Для розвитку соляної промисловості також не було потреби в значній кількості селянства, добре забезпеченого землею; навпаки, власникам (чи орендарям) соляних промислів вигідно було мати справу з сільським бідняком.

Такі ж дані маємо і по підгірному Самбірському старостві за той же рік. У тому самому перепису було зареєстровано осілих 2733, городників — 285. Причому

[1] AGAD, Метрика Литовська, L IV, B, № 22.

відзначено, що осілі мали всього 1352 дворища з наділом в 1 лан (тобто дворища були вже виміряні) [1]. Отже, ланів було удвоє менше, ніж осілих господарств. А далі подаються точніші дані про диференціацію селянства по 8 селах: дворищних було 75, півдворищних — 165, чвертників — 75, підсусідків — 6, а разом 323 двори. Як бачимо, одні лише чвертники і підсусідки становили 81 господарство, або 25%. Тут нема даних про городників. Зрозуміло, що з ними процент не забезпеченої землею людності був би значно вищий.

Вище говорилося, що селянство диференціювалося не тільки природним шляхом — економічним посиленням одних господарств і підупадом інших в процесі економічного розвитку, — а й в результаті адміністративних втручань феодалів. Ось один з прикладів. У с. Турині (Львівське староство) було 10 дворищ. Магнат Жолкєвський, одержавши це село, поділив дворища на менші одиниці і посадив на кожній з них по одній сім'ї. В результаті цього в селі залишилось тільки 2 дворищних господарства, 19 господарств стали півлановими, 3 господарства дістали по $^3/_4$ лана, а 12 господарств одержали тільки городи [2]. Так змінювалася структура економічних груп села волею феодала.

Ревізори, як відзначено вище, не могли відтворити повної картини селянської диференціації в тому чи іншому селі, а тим більше в старостві в цілому, бо вона була дуже строкатою і складною. Так, до Галицького замку в 1565 р. належало 8 сіл (дев'яте село ще перебувало на волі), які повинні були обслуговувати 2 фільварки — Хорошівський та Большівський. Розшарування селян цих 8 сіл було ще порівняно невисоке: дворищних — 70 (44,3%), півдворищних — 38 (24,1%), городників — 46 (29%), слуг, що листи возять, — 4 (2,6%). У 1582 р. склад селянства в цих селах був уже інший: дворищних — 104 (77%), підсусідків — 28 (20,8%), комірників — 3 (2,2%)[3]. Як бачимо, співвідношення різних економічних груп змінилося. Але, ма-

---

[1] AGAD, Метрика Литовська, L IV, B № 22.
[2] Жерела до історії України-Русі, т. III, стор. 395—396.
[3] Biblioteka ordynacyi Krasińskich, т. II, 1876, арк. 102—104.

буть, до «дворищних» входили як дворищні, так і півдворищні, бо важко припустити, що категорія півдворищних зникла.

Про староство Городок маємо дані в документі від 1569 р.[1] За ним розшарування селян має такий вигляд:

Села	Кількість осілих	Кількість ланів	Кількість півланів	Кількість городників
Дроздовиця .	8	4/1/2	—	—
Родатиче . .	52	*	52	—
Галичаии . .	14	*	6 3/4	3
Жашків . . .	10	*	?	—
Завидовичі . .	19	*	9 1/2	12
Криниця . . .	17	8 3/4	—	4
Мальківці	22	11	—	?
Черлани . . .	18	14	—	16
Лоріччя . . .	15	(2)	—	13
Добростан . .	78	23 1/2	—	8
Волиця . . .	18	4	—	10
Колбаївці . .	13	—	6 1/2	2
Стариське . .	36	8	—	5
Курники . . .	34	5	—	5
Селехівка . .	20	—	9 1/2	3
Вречиця . . .	44	8	—	5
Вишеньки . .	?	—	—	—
Заріччя . . .	16	—	—	—

* Кількість землі не позначена.

Як видно з таблиці, процент городників відносно невеликий — усього тільки п'ята частина дворів. Це пояснюється, на нашу думку, тим, що в старостві були ще землі, не освоєні феодальною адміністрацією, і їх міг освоювати селянин, що мав засоби виробництва. Про невпорядкованість аграрних відносин з точки зору норм земельного наділу в цьому старостві свідчать і записи складачів інвентарів — у 8 селах кількість землі була не позначена або не встановлена, оскільки вона була «непоміряна». Хоч у старостві ще були земельні резерви, проте державна адміністрація, як видно, вже стала на шлях нівелювання земельних наділів, надаючи селянському двору півланову норму.

[1] Бібліотека АН УРСР у Львові, Відділ рукописів, № 4924.

Протягом кінця XVI — першої половини XVII ст. економічна диференціація селянства Руського воєводства за розмірами землі значно поглибилася. Ю. Гроссман підрахував, що в п'яти північно-східних землях Руського воєводства (Львівська, Белзька, Галицька, Перемиська, Саноцька) в першій половині XVII ст. було тільки городників та комірників 36,7%. А в дійсності їх було, мабуть, більше, бо не всі вони охоплювалися обліком. У підрахунках Гроссмана бракує селянських господарств з наділом в $^1/_4$ та $^1/_8$ лана, а таких було немало. Сам же Гроссман наводить по Перемиській землі такі дані: з 50 зданих в оренду господарств 7 мали по $^1/_4$ лана, 40 — по $^1/_8$ і 3 — по $^1/_{16}$ лана [1].

Цікаві сумарні дані про розшарування селян подає Я. Рутковський для першої половини XVII ст. по Львівській і Саноцькій землях [2].

Землі	Кількість сіл	Число господарств з наділами						
		менше $^1/_4$ лана	$^1/_4$—$^1/_2$ лана	$^1/_2$—$^3/_4$ лана	$^3/_4$—1 лан	1 лан	Не визначено	Всього
Львівська . .	93	362	674	627	1	261	89	2481
Саноцька . .	22	48	31	72	—	10	240	403

За даними реєстру 4-кратного податку, що був узятий в 1640 р. з Саноцької землі на підставі ухвали Вишенського сеймику, не забезпечених землею селян було близько 45%. Але це були тільки городники та «бідні». Існувала ще значна частина селян недостатньо забезпечених землею, що сиділа на якихось частинах лану, але точних даних про диференціацію у реєстрі не позначено.

Винятково складну картину селянської диференціації в Перемиській землі маємо за даними перепису 1642 р. В ньому зазначається 4558 ланів, 365 півланів, 374 чвертей ланів, 84 восьмушки. Далі йдуть по $^3/_4$ поля, по $^1/_2$ поля, по $^1/_4$ поля, по $^3/_8$ поля, загони та інші одиниці виміру. Опис не дає можливості встановити, яка саме кількість господарів сиділа на ланах та півланах,

[1] *Ю. Гроссман,* Экономическое положение королевских крестьян Русского и Бельского воеводства в первой половине XVII в.
[2] *J. Rutkowski,* Przebudowa wsi, стор. 230.

але в ньому позначена кількість городників та комірників. Їх було [1]:

городників з полем . .	1846	господарств
„ з городом . .	1835	„
комірників з худобою . .	858	„
„ бідних	2303	„
Разом	6842	„

Коли до цього числа додати володільців чвертей і восьмушок, то матимемо близько 7750 господарств, або понад 60% селян, не забезпечених землею. Зрозуміло, що це число також приблизне, адже не можна точно встановити характер дрібних земельних одиниць — чи вони були додатком до цілих, півланових або четвертних норм, чи були надільною одиницею. Ремісники і корчмарі не ввійшли до групи безземельних чи малоземельних, а коли додати й їх, то процент безземельних та малоземельних ще підніметься. Треба відзначити, що корчмарі, як свідчать інші документи, іноді володіли і цілими волоками або ланами, але, як правило, вони мали невеликі земельні наділи.

Така ж глибока диференціація селян спостерігається і в с. Передільниці Перемиського повіту. Основну групу тут становили в 1648 р. селяни з наділом в чверть лана; таких було 49. За ними йдуть 18 халупників і 13 городників. У селах Библі та Боршовиці було 10 півланових, 21 чвертник, 31 городник [2].

Ще глибша диференціація селян була в Галицькому старостві. У п'яти селах цього староства (Слєшові, Лапшині, Стиковице, Гродзиську та Дзюрках) в 1644 р. розшарування селян мало такий вигляд: по $^1/_4$ лана мало 6 господарств (9%), по $^1/_8$ лана — 39 (60%), по $^1/_{16}$ — 4 (6%), городників — 16 господарств (25%). В цьому районі, мабуть, були розвинуті промисли, бо названі 5 сіл були віддані в заставу за 30 000 флоринів. Глибокою була диференціація селян у 13 селах Сокальського староства: дворищних — 29 (8,3%), з наділом в $^1/_4$ лана — 184 (53,3%), городників — 132 (38,4%) [3].

А в ряді північно-західних старостав Руського воєводства винятково глибока диференціація селян була

[1] Видавничий портфель Архівного управління УРСР.

[2] Видавничий портфель Архівного управління УРСР, № СХІШ, стор. 251—258.

[3] ЦДІА УРСР, ф. 49, оп. 2, № 482.

вже і в першій чверті XVII ст. За даними ревізії Холмського староства, селянство чотирьох його сіл складалося з таких груп: по $^1/_2$ лана мали 23 двори (18%), по $^1/_4$ — 74 двори (60%), городників — 29 дворів (22%)[1]. Трохи іншу картину маємо за той же рік в Грубешівському старості. Тут було осілих 309 дворів (66%), городників — 160 (34%). На які групи розподілялися «осілі» — не позначено; напевно, серед них було також багато з иаділом в $^1/_4$ лана.

Наведемо сумарні дані по 54 селах Холмського, Городоцького, Галицького, Сокальського та Красноставського старост про розшарування селяиства за розміром землі в 1640-х роках:

дворищних . .	68	господарств, або	4,15%
тяглових . . .	15	„ „	9,90%
осілих	85	„ „	5,20%
по $^1/_2$ лана . .	127	„ „	7,70%
по $^1/_3$ лана . .	5	„ „	0,30%
по $^1/_4$ лана . .	804	„ „	48,80%
по $^1/_8$ лана . .	51	„ „	3,10%
по $^1/_{16}$ лана . .	4	„ „	0,25%
городників . .	467	„ „	28,30%
халупників . .	21	„ „	1,30%
Разом	1647	„ „	100%

Таким чином, з 1647 господарських одиниць 1353 одиниці, або близько 80%, були не забезпечені або недостатньо забезпечені землею. Причому иасправді їх було ще більше, оскільки група тяглових та осілих показана складачами інвентарів в окремих володіннях не диференційовано.

Інвентарі північно-західних старост Руського воєводства містять дані головним чином про розшарування селян за розмірами землі і значно рідше — за кількістю худоби. І це зрозуміло, адже безземельне селянство не мало змоги тримати значну кількість худоби. Але було б иевірно недооцінювати фактор забезпеченості селян худобою і в таких районах, де селянство зазнало особливо великого обезземелення. В окремих селах було багато непридатних земель для землеробства, і вони використовувалися як пасовища. Це були так звані сервітутні землі, якими користувалися і феодали, і селян-

[1] AGAD, Люстрації добр королівських, XVIII, № 47.

ство. Траплялися випадкн, коли й малоземельні селяни тримали чимало голів худоби.

При дослідженні майнової нерівності селянства треба особливу увагу звернути на забезпеченість господарств робочою худобою. Селянське господарство, добре забезпечене робочою худобою, краще обробляло землю, підвищувало урожайність через угноєння грунту. Тому таке господарство мало вищу товарність, кращі зв'язки з ринком і нерідко орендувало поміщицьку, державну землю, а іноді й селянські наділи. Забезпечені робочою худобою селянські господарства ставили безкінних в економічну залежність від себе, експлуатували їх так само, як і феодали.

Якщо в північно-західних районах Руського воєводства, де поряд із землеробством існувало досить розвинуте трудомістке рибне господарство феодалів, селянство було високо диференційоване за розміром землі, а забезпеченість селян худобою інвентарі фіксували досить скупо, то в південних, а особливо в південно-західних підгірних районах, де скотарство було важливою галуззю господарства, а місцями й основною, інвентарні ревізії, а також судові акти дають багатий матеріал для розуміння розшарування селян за кількістю худоби[1].

Так, під час наїзду Георгія Балабана на державне село Перегінськ (Теребовльське староство) селяни зазнали таких втрат. У селянина А. Ганжі загарбано 75 овець, 2 сирка, 2 годовані кабаии, казан, готівкою 50 зл.; у Олени Вишневитки — 100 овець з ягнятами, 40 баранів, 30 ліктів некроєних смушків, 20 бортей, 6 великих сирів, 3 відгодовані кабани, 26 ліктів полотна, готівкою 70 зл.; у Іваськи Боскова — 40 овець і ягнят, 10 баранів, 2 корови, 20 бортей; у Федора Глусковича — 65 овець, 2 годоваиі кабани, 1 ялівку і троє телят; у Грицька Годинка — 400 зл., 4 воли, 9 коней, 64 вівці, 7 великих сирів, 40 бортей, 6 телят, 30 ліктів полотна; у Онада (син мірошника) — 6 волів, 2 корови, 20 відгодованих кабанів, 14 бортей, 9 ліктів

[1] Проте коли говорити про селянську диференціацію в цілому, то слід мати иа увазі, що воиа визначалася в основному нормами землі, якою володіли окремі двори. Як правило, прямим результатом дифереиціації селян за розмірами землі була також і диференціація їх і за кількістю худоби, особливо робочої.

полотна; у Семена (син отамана) — готівкою 200 зл., грає коней, 4 воли, 5 корів, 8 бортей; у Івана Кулика— 3 волів, 2 кабани, четверо телят, 26 гусей, 3 сири; у Д. Романовича — 6 волів, 4 ялівки, 2 кабани, 26 бортей, 10 гусей, одну підгодовану свиню. А всього пограбовано було 51 господарство. Далі сказано, що у всієї общини захоплено 170 ялівок, взято з комор 400 півмацок хліба калушської міри (кожна півмацка — 10 зл.), пшениці 120 півмацок (по 18 зл. півмацка), вівса 1000 півмацок (по 4 зл. півмацка), конопляного насіння 30 півмацок (по 6 зл. півмацка), лляного насіння 25 півмацок (по 9 зл. півмацка), грошей готівкою взято 2000 зл. [1]

Даний документ свідчить, що частина селян мала значні лишки скотарської продукції, які вона збувала на ринку, від чого й мала грошові заощадження.

Отже, селянство Руського воєводства, особливо його середніх, північних і північно-західних районів, уже в першій половині XVII ст. зазнало винятково високої диференціації. А це значить, що селянство вже тоді було основним джерелом формування найманої робочої сили. Так воно й було. Частина селян була позбавлена землі майже повністю, чималий прошарок селян мав такі дрібні наділи, що не міг жити з землеробства. В Руському воєводстві поряд з землеробством, яке мало частково товарний характер, існувало багато промислів — соляних, рибних, бджільницьких та інших, на яких позбавлений землі селянин міг здобувати собі засоби до існування продажем своєї робочої сили. Дані про селянське розшарування в Руському воєводстві є яскравим підтвердженням вказівок В. І. Леніна про те, що процес розкладу селянства має свій початок ще в надрах феодалізму [2].

3. Розшарування селянства у Волинському воєводстві

Насамперед слід відзначити, що природному процесу розшарування селянства Волині перешкоджали часті руйнівні напади татар. У той же час вони відігравали велику роль у виникненні майнової нерівності серед селянських дворів в окремих районах. Шляхетські та маг-

---

[1] Видавничий портфель Архівного управління УРСР, док. 63.
[2] Див. *В. І. Ленін*, Твори, т. 3, розд. II, § VIII та ін.

натські наїзди на села вносили також значні зміни в співвідношення різних економічних груп селян. Можна з певністю сказати, що навряд чи було на Волині хоч одне село, яке б не зазнало у висвітлюваний нами період збройного нападу якогось феодала.

Менше значення для диференціації волинського селянства, ніж для селян східних областей, мала народна колонізація; вона тут була слабшою. Для Волині характерним було переміщення селянства всередині воєводства, особливо після татарських вторгнень. Осілим селянам на зруйнованій території феодал змушений був давати певні роки волі, звільняв їх від роботи чи податків, інакше нові господарства не змогли б зміцнитися до такого ступеня, щоб відбувати феодальні повинності. Але строки слобод були тут коротші, ніж на Поділлі, Брацлавщині і Придніпров'ї.

Процес диференціації селянства Волині значно в більшій мірі залежав від загального економічного життя цього воєводства, ніж у південних воєводствах, зокрема від стану міст, розвитку внутрішнього ринку і зв'язків його з зовнішніми ринками.

Питання селянської диференціації на Волині не розроблене в літературі. Деякі сумарні дані є у О. Яблоновського. Але невідомим лишається, яка частина з наведеної ним кількості землеробської людності припадає саме на сільську людність і яка — на міську. По-друге, його зведені дані не відбивають розшарування селянства в окремих районах. Нарешті, наведені Яблоновським відомості не піддаються перевірці, оскільки він не посилається на джерела.

Важливі дані про розшарування селян у Володимирському повіті дає реєстр поборовий за 1567 р. Згідно з реєстром, господарства платили такий диференційований податок: 2000 селян платили по 3 гроші, 6408 селян — по 2, 2953 городники — по півтора, 638 городників — по одному грошу [1]. Як бачимо, тут городники становлять майже третину селянської людності. У приватних володіннях диференціація була ще вища — городники становили понад 50% [2].

Цей реєстр спростовує подані О. Яблоновським дані про кількість городників та комірників у Володимир-

[1] Арх. ЮЗР, ч. VII, т. II, стор. 378.
[2] *Там же*, стор. 379.

ському повіті в 1583 р. За Яблоновським, обидві групи становили в повіті всього лише 718 господарств. Щоправда, він і сам бере під сумнів наведені ним дані. Спростовують дані Яблоновського й інвентарі окремих маєтностей (див. нижче), а також реєстри поборові, зокрема за 1579 р. За цими реєстрами, розшарування селянства на Волині мало такий вигляд[1]:

Господарства[2]	Повіти						Разом по трьох повітах	
	Луцький		Володимирський		Кременецький			
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Дими[3]	7618	60,4	2337	62,3	2158	56,3	12113	60,0
Городники .	4310	34,2	1234	32,8	1504	39,3	7048	34,9
Підсусідки .	404	3,2	15	0,4	29	0,8	448	2,2
Комірники .	278	2,2	169	4,5	139[4]	3,6	586	2,9
Всього .	12610	100	3755	100	3830	100	20195	100

Отже, згідно з цими реєстрами, загальна цифра населення, позбавленого землі і недостатньо забезпеченого землею (городники), становить близько 40%. В дійсності до графи димів ввійшла і певна кількість таких, що мали земельний наділ нижче півлана. Наведені цифри дають применшену кількість селянського населення взагалі. Але співвідношення різних економічних груп селянства близьке до дійсності, бо майже ті самі процентні дані маємо і за поборовим реєстром 1589 р.[5] За цим реєстром, у Луцькому повіті було:

димів, що платили по 15 грошів, — 6025
городників „ „ „ 8 „ — 45
городників „ „ „ 6 „ — 1270
городників „ „ „ 4 „ — 2214

[1] Підрахунки зроблені за матеріалами AGAD, Арх. Скарбу коронного. № 31. Міські та містечкові селяни таблицею не охоплені.

[2] Крім зазначених груп на Волині було ще близько 150 боярських дворів.

[3] На жаль, реєстр не дає можливості встановити, яка кількість димів у цих повітах мала лановий чи дворищний наділ, і яка — півлановий або третиний чи чвертний.

[4] У це число входить також 59 «убогих халуп».

[5] Źródła dziejowe, т. XIX, стор. 149.

комірників, що платили по 2 гроші,		— 720
бояр	„ „ „ 1 флорину,	— 77
	Всього	— 10351

Як бачимо, і за цим побором городники і комірники становлять у повіті 4149 господарств з 10251, або 40%. У Володимирському повіті питома вага городників та комірників у цей час досягала 44%, а в Кременецькому — 46%. Якщо взяти середнє число безземельних та малоземельних по всіх трьох повітах, то воно дорівнюватиме 42%, тобто за 10 років кількість цієї людності зросла приблизно на 2%.

Вивчення інвентарів окремих володінь показує, що ці середні дані по цілих повітах в основному вірні, вони лише трохи занижені. Наприклад, інвентар с. Конюхів (Володимирський повіт), який було складено через 3 роки після побору 1579 р., показує такий склад селянства: дворищних — 8, півдворищних — 4, городників — 21, підсусідків — 4. Отже, городники і підсусідки становили половину жителів. Коли ж взяти всі 6 сіл цієї маєтності разом, то городники і підсусідки становитимуть 35% населення [1].

Наведені дані про розшарування селян в тих селах Волині, де ще існувала дворищна форма селянського землеволодіння, свідчать, що дворища протягом другої половини XVI — першої половини XVII ст. пережили глибокий процес розпаду. Власне, залишилася лише їх традиційна назва, а як господарські одиниці вони мало чим відрізнялися від ланових господарств.

Про розшарування селян Волині за кількістю худоби в другій половині XVI ст. маємо менше джерел, ніж про розшарування за розмірами землі. Ці дані зустрічаються насамперед в інвентарях і в судових актах про наїзди шляхтичів на села. Ось один з інвентарів, що показує диференціацію селян за кількістю худоби в Заборольській (Луцький повіт) маєтності 1566 р. [2]:

6 дворів	(9,7 %)	мали по	4—5	голів робочої	худоби
25 „	(40,3 %)	„ „	3	голови	„ „
13 „	(21,0 %)	„ „	2	„	„ „
14 „	(22,5 %)	„	1	голову	„ „
4 двори	(6,5 %)	зовсім не мали			„ „

[1] Арх. ЮЗР, ч. VI, т. I, стор. 111—116, 201—202.
[2] Памятники Киевской комиссии, т. III, стор. 11—15.

Можна з певністю сказати, що селянські двори, які мали по одній голові робочої худоби, і ті, що не мали її зовсім, були позбавлені й землі, а вони становили майже третину. Немає сумніву і в тому, що частина дворів, у яких було по 2 голови робочої худоби, були недостатньо забезпечені землею. Отже, селяни, недостатньо забезпечені землею і зовсім позбавлені її, становили понад третину сільського населення.

Поряд з селами і цілими маєтностями чи ключами, де селяни були недостатньо забезпечені землею, зустрічаються володіння, де селяни в цілому були забезпечені землею і де диференціація їх була меншою. Але не виключається й те, що тут відігравала роль якість грунту. За низької якості грунту феодал змушений був давати селянам більші норми наділної землі. До таких сіл належали Коїльна, Свойчове та Волиця у Володимирському повіті (1590 р.). За даними інвентаря, у володінні Коїльна склад селянства був такий: волочних — 20, півволочних — 10, городників — 4, комірників — 2. Середньо забезпечені в цілому були селяни Коїльни і робочою худобою: по 4 голови мали 3 господарства, по 3 голови — 8, решта — по 1—2 голови, 2 господарства були не забезпечені робочою худобою. Приблизно така ж диференціація селянства була і в сусідніх селах — Свойчовому та Волиці. Одночасно в тому ж повіті в маєтку Житани бачимо 15 півланових і 8 городників, тобто близько 35% селянських господарств було безземельних [1].

У 1589 р. з маєтностей Києво-Печерського монастиря Обарова та Городка (Луцький повіт) було взято побору з 11 волок: з 16 димів, 20 городників і 4 комірників [2], тобто городники і комірники становили 47%. Багаті дані щодо розшарування селян за кількістю землі і худоби дає інвентар Полонських маєтностей (Луцький повіт) 1598 р., що охоплював 6 сіл (Городище, Гірку, Оздов, Баєв, Коршів, Полонне) [3]. За даними інвентаря, по 2 волоки мали 5 господарств, або 2%, по одній — 87, або 35%, по $^3/_4$ — 3, або 1,2%, по $^1/_2$ — 86, або 34,5%, від $^1/_6$ до $^1/_3$ — 37, або 15%, і зовсім не мали землі 20 господарств, або 8%.

[1] Арх. ЮЗР, ч. VI, т. I, стор. 148—150, 205, 206—207.

[2] Описание документов Архива западнорусских униатских митрополитов, стор. 60—61.

[3] Памятники Киевской комиссии, т. III, стор. 60—158.

Крім того, в Полонській маєтності було відведено (в усіх 6 селах) 5 волок 24 морги для городників, по 3 морги на господарство. Але на час складання інвентаря 57½ морга лишалися ще не освоєні. Отже, всіх городників у маєтності могло бути 39, а всіх господарств, не забезпечених та мало забезпечених землею (з наділом від 3 моргів до ⅓ волоки), налічувалося 96, або 40%.

Розшарування селян за кількістю робочої худоби в цій маєтності було таке: по 6 і більше голів мали 21 господарство, або 9,17%; по 4—5 — 48, або 21%; по 2—3 — 104, або 45,41%; по 1 — 36, або 15,72%; і зовсім не мали худоби 20, або 8,7%.

Отже, не забезпечені робочою худобою селяни Полонської маєтності становили близько 25%. Вищий процент забезпеченості селян робочою худобою, ніж землею, пояснюється тим, що недостатньо забезпечені землею селяни змушені були орендувати поміщицьку орну землю і сіножаті, а для цього потрібно було мати робочу худобу.

Документи свідчать, що з кінця XVI ст. феодали Волині взяли явно курс на роздроблення селянських господарств, вважаючи, що типовим повинен бути півлановий наділ. Це особливо яскраво зафіксовано в документах великих маєтностей Ружинських (Володимирський повіт), де в 1606 р. було проведено розподіл володінь між членами цієї родини і одночасно зроблено порізку землі на півланові ділянки для наділення ними селян [1].

У с. Шпакові (точніше — у половині села) та в с. Богурині (1631 р.) феодали також твердо дотримувалися півланового наділу. В Богурині «своїми плугами орали» тільки 3 двори, а півланових налічувалося близько 40 [2]; у Шпакові на 5 волочних припадало 15 півволочних.

Точніші дані про розшарування селянства на Волині дають інвентарі, що охоплюють групи сіл, волостей та ключів. Нами вже розглядалися інвентарі маєтностей Старокостянтинівської волості князя Острозького за 1614—1615 рр. [3] За даними інвентаря Старокостянти-

---

[1] Памятники Киевской комиссии, т. III, стор. 313—337.
[2] Арх. ЮЗР, ч. VI, т. I, стор. 480—483.
[3] Бібліотека АН УРСР у Львові, Відділ рукописів, № 39.

нівського ключа (без Степанських маєтностей), селянство розподілялося в ньому на такі групи:

тяглових і піддаиих . .	1025	господарств, або	31,3%
дворищних	130	„ „	4.0%
півдворищиих	146	„ „	4,5%
третиииків	28	„ „	0,9%
городників	187	„ „	5,7%
підсусідків	865	„ „	26,4%
иовиків	286	„ „	8,7%
воляників	320	„ „	9,8%
різних службовців[1] . .	286	„ „	8,7%
Разом	3273	господарства, або	100%

Дана таблиця свідчить, що з 3173 дворів забезпечених землею (тяглових, дворищних та півдворищних) був тількі 1201 двір. Невелика кількість дворів, безперечно, була забезпечена землею і з числа службової людності, насамперед боярських дворів. Але городники і підсусідки, що не мали землі, становлять досить значний прошарок. З повною підставою до обезземеленої або, принаймні, мало забезпеченої землею людності цих володінь Острозького можна віднести і новиків. Тоді ці 3 групи становитимуть 1338 дворів, а з третинниками, що за тих умов теж належали до недостатньо забезпеченої землею людності, сільської бідноти буде 1366 дворів, або 43%. Якщо взяти до уваги, що дворові службовці, особливо такі, як сторожі лісу, теж були фактично городниками, то кількість не забезпеченої землею людності зросте принаймні до 45%.

Приблизно ту ж картину маємо і в Степанському ключі. На нашу думку, ці дані цілком вірогідні. Адже інвентар складався Острозьким виключно з метою обліку своїх володінь, щоб раціональніше ними керувати, знати конкретний стан селянських господарств для встановлення відповідних форм і норм експлуатації їх.

Інвентарі інших володінь свідчать, що високий процент селянства в Старокостянтинівських володіннях Острозького, не забезпеченого землею, не був винятком. Вони показують, що там, де тільки складалися такі умови, що селянин міг утримати свою сім'ю з меншого наділу, ніж півволоки, і міг при цьому виконувати встановлені в даному районі чи селі повинності, — там феодал ішов на зменшення півволочного наділу.

[1] Селян-бояр, дворових службовців, гайдуків, стрільців (серед них чемериси і татари).

Винятково велике обезземелення селян було в Ляховецькому ключі. За даними інвентаря 1626 р., в ньому налічувалось 1117 димів (у тому числі в містечку Ляхові 318 димів). Основна частина селянства в цьому ключі мала наділ в $^1/_4$ лана [1]. За цих обставин селяни Ляховецького ключа змушені були займатися скотарством, яке давало селянинові засоби до існування.

За даними інвентаря, забезпеченість селян худобою в селах Ляховецького ключа мала такий вигляд [2]:

Села	Кількість				
	дворищ	коней	волів	корів	овець
Княжа Лука . . .	149	76	325	390	602
Липа	31	27	54	165	327
Вітвиця	1	—	2	—	—
Росточки	7	3	8	29	—
Гощів	3	2	6	16	—
Новоселиця . . .	25	13	61	120	—
Ляховці під за́мком	74	34	156	250	102
Ляховці Малі . .	50	?	92	199	18
Чертеж	27	10	72	92	113
Корчівка	24	10	60	140	147
Лисков	25	3	64	129	99
Сулатичі	21	9	56	90	10
Любче	54	41	90	128	57
Жерева	26	4	43	74	—
Нове Село . . .	13	1	18	31	—
Разом . . .	530	233	1107	1853	1475

З цієї таблиці видно, що на один селянський двір в середньому припадало: коней — 0,44 голови, волів — 2,1, корів — 3,46, овець — 2,78 голови. Зазначена кількість коней і волів не могла бути повністю використана в селянському малоземельному господарстві. Площа посіву в панському господарстві також не вимагала такої кількості робочих коней та волів, тим більше, що у феодальному помісті були і робочі воли феодала. Даючи можливість селянству тримати значну кількість коней та худоби, феодал переслідував свої власні інтереси — сплату селянством грошової ренти.

[1] Бібліотека АН УРСР у Львові, Відділ рукописів, тека 46/I та ін., а також ЦДІА УРСР у Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 234.

[2] Подаємо сумарні дані з огляду на те, що великої диференціації щодо забезпеченості селяни худобою в цьому ключі не було.

В інших селах середньої частини Волині тваринництво також займало поряд з землеробством значне місце, в окремих селах селяни були добре забезпечені худобою взагалі, і зокрема робочою худобою. Ось одне з таких сіл — Окни Луцького повіту, що належало шляхтичеві Гулевичу. Під час наїзду шляхтича К. Паца на це село в 1622 р. у селян було пограбовано [1]:

Номери дворів	Воли	Корови	Вівці	Кози	Коні	Вепри	Гроші (в копах)
1	4	2	40	10	1	2	2(
2	6	3	20	10	3	—	4(
3	4	2	20	12	1	2	;
4	4	2	20	10	1	—	1:
5	10	5	100	20	2	3	5(
6	4	3	40	12	1	2	3(
7	4	1	30	—	1	1	(
8	3	2	10	6	1	—	;
9	6	3	30	12	1	1	2(
10	2	2	12	10	—	—	1(
11	4	2	20	12	—	2	1(

Таблиця свідчить, що в с. Окнах існував прошарок селян високої забезпеченості худобою, особливо волами.

У 1630-х роках відносно добре забезпечені землею селяни були, як правило, в південних районах Волині. Наприклад, у великому селі Лопавшому (Ровенський повіт) в 1630 р. розшарування селян мало такий вигляд: 12 волочних, 16 півволочних, 1 городник (слуга) 2 кравці, 5 бояр. У чотирьох селах південної Волині — Голівцях, Бісівці, Рудці та Березницях — селянство складалося з таких груп: 30 дворищних (32%), 33 півдворищних (36%), 18 чвертників (20%), 11 городників та комірників (12%) [2]. Проте і в цьому повіті зустрічаються села з більш різкою диференціацією селян. У с. Лосниці, наприклад, волочних було тільки 6 (15%), півволочних 10 (24%), чвертників 9 (22%), городників 10 (24%), бояр 6 (15%) [3]. Тобто в с. Лосниці не забезпечених і мало забезпечених землею селян було 46%

[1] Арх. ЮЗР, ч. VI, т. I, док. CXXXIII, стор. 433—434. Крім цього було захоплено ще частину селяиської худоби на полі.

[2] Бібліотека АН УРСР у Львові, Відділ рукописів, № 4145, тека 46/I.

[3] *Там же*, арк. 202.

Таким чином, у південній і середній Волині не забезпеченої і недостатньо забезпеченої землею людності було близько 40%, а в окремих районах питома вага цієї групи селян була ще вища.

Інтенсивний процес диференціації переживало в другій половині XVI — першій половині XVII ст. і селянство північної Волині. За даними інвентаря Ковельського староства від 1556 р., що мало 33 села і 3 міста (по суті, міста Вижва і Міланович були теж селами) [1], селянство в ньому мало на той час ще невисоку порівняно диференціацію. У цьому старостві було багато дворищних господарських одиниць: у с. Білині — 13, у с. Скуліні — 8, у с. Хотилові — 23, у с. Кніно — 15, у с. Мостиці — 8 дворищ. У дворищі, як правило, було 2—3 сім'ї, зустрічалося й більше. В решті сіл селяни жили вже на нарізаних ланових наділах або на частках ланів. Причому більшість дворів (79%) мала наділ в 1 лан. Півланових було менше і ще менше городників.

Протягом 60—80-х років XVI ст. селянські господарства Ковельського староства зазнали великих змін у зв'язку з проведенням Волочної поміри. Селянство чинило рішучий опір цій реформі, про що свідчить інвентар 1590 р., складений у зв'язку з відібраиням староства у княгині Курбської та передачею його Андрієві Фірлею [2]. У 1609 р. було складено новий інвентар Ковельського староства, який зафіксував як існуючі норми земельних наділів, так і поземельні відносини. У с. Вербках на 13 волоках налічувалось 20 «осілих робочих» господарств, тобто на одне господарство в середньому припадає 0,65 волоки. Крім цих «робочих» господарств було ще 9 городників. У с. Гриткевицькому були лише городники на 12 ланах. В решті сіл позначена кількість волок, але не дана диференціація їх володільців [3].

У північній Волині, як і в північній частині Руського воєводства, широко практикувалося орендуваиня селянами землі феодалів, а також орендування заможними селянами землі у безінвеитарних селян. У с. Коршеві феодал розподілив понад 10 ланів землі на морги і здавав їх селянам за високу плату. Всього тут було

[1] ЦДІА УРСР, ф. 1, спр. 4.
[2] *Там же*, оп. 1, спр. 5935, арк. 61, 62, 64.
[3] *Там же*, стор. 201.

понад 40 селян-орендарів. Розміри орендованих ділянок коливалися від 2 до 10 моргів. За кожен морг селяни платили по $6^1/_2$ гроша. У тому ж селі 10 городників орендували $55^1/_2$ морга орної землі, в основному по $4^1/_2$ морга кожне господарство [1]. Вони платили по 10 грошів за морг орендованої землі. Сіножаті також були віддані феодалом в оренду селянам.

Оренда землі давала селянській верхівці додаткові можливості збагачення і, таким чином, сприяла природному процесові селянського соціального розшарування. Але повністю використати суб'єктивні можливості селянська верхівка не могла внаслідок свого безправного становища. Феодал ставив нерідко різні перешкоди вільній оренді землі. В інвентарі Полонської маєтності (1593 р.) було зазначено, що селяни с. Корчива не мали права наймати землю у селян, що належала стороннім володільцям. За порушення наказу феодала селяни підлягали штрафу [2]. Проте, маючи постійну потребу в грошах, феодали порушували ці обмеження оренди селянами землі.

Поруч з орендуванням землі селянська верхівка Волині брала в оренду, як відзначено вище, і промислові підприємства.

Таким чином, в кінці XVI — першій половині XVII ст. в обстановці повного панування феодально-кріпосницьких відносин на селі і поміщицької власності на землю — цієї політичної і юридичної основи основ феодального ладу — з'являються нові процеси в соціально-економічному житті села. Оренда окремими селянами поміщицької і надільної землі і використання ними найманої робочої сили породжували принципіально нові елементи соціально-економічних відносин — експлуатацію селянина селянином, що поглиблювало селянську диференціацію. Це вже була якісно нова диференціація порівняно до тієї, яка відбувалася з ініціативи феодала, коли останній просто обезземелював частину селян, виходячи з інтересів фільварку. Розвиток селянської оренди землі сприяв початковому процесу первісного нагромадження капіталу і соціальному розшаруванню всередині селянства, яке відбувалося не тільки поза волею феодала, а нерідко і всупереч його інтересам.

---

[1] Памятники Киевской комиссии, т. III, стор. 124—127.

[2] *Там же*, стор. 123.

Селянство Волині, особливо центральних і північних районів, теж втягувалося в товарно-грошові відносини. І не тільки селянська верхівка, а в певній мірі і селянин-середняк міг виробити невеликі лишки зверх продуктів, які споживалися його сім'єю і які йшли на придбання знарядь виробництва, речей побуту тощо. За рахунок цих лишків селянин платив і державні податки.

В актових книгах Володимирського, Луцького та Кременецького судів, а також в актах Люблінського та Варшавського трибуналів зберігається величезна кількість документів, які свідчать, що в товарно-грошові відносини втягувалася не тільки селянська верхівка, а й середнє селянство. Причому селянство купувало на ринку не лише знаряддя виробництва (плуги, сокири, пилки), а й худобу, одяг, зброю, речі домашнього побуту тощо.

4. Розшарування селянства на Поділлі та Брацлавщині

Поділля, особливо північно-східна та північна його частина, і Брацлавщина до середини XVII ст. належали, як відзначалося вище, до районів слаборозвинутого фільваркового господарства. Тут у кінці XVI ст. менше був розвинутий і внутрішній ринок, ніж в Галичині та на Волині. В Подільському воєводстві, за О. Яблоновським, в кінці XVI ст. було 37 міст, причому з них королівської підлеглості лише 7 (18,9%) міст, духовенства— 2 (5,4%) і приватних — 28 міст (75,%) [1]. Уже сам факт належності $^3/_4$ міст приватним особам свідчить, що міста Поділля були економічно слабі. Та й з королівських міст лише Кам'янець-Подільський був чималим містом і мав значні торгові зв'язки з внутрішніми і зовнішніми ринками. Густота населення на Поділлі і Брацлавщині була в цілому невисокою, що негативно відбивалося на розвиткові продуктивних сил і товарно-грошових відносин в цих областях.

Як відзначалося вище, територія Поділля та Брацлавщини протягом другої половини XVI — першої половини XVII ст. зазнавала постійних руйнівних нападів татарської орди. Татари не зустрічали тут великого опору з боку державних військ, оскільки їх тут завжди було мало. Важливіше місце серед інших міст, після

[1] *A. Jablonowski,* Pisma, т. IV, стор. 130.

Кам'янця-Подільського, належало м. Бару, яке, як тоді образно висловлювались, «дивилося на чотири татарські шляхи». Проте і ця фортеця ніколи не мала достатнього гарнізону, щоб перешкодити татарським нападам, і ворожі загони нерідко грабували і випалювали села в околицях самого Бара.

У відносно спокійні роки в цих районах розгорталася інтенсивна народна колонізація. Чим ближче знаходилося те чи інше поселення до незаселеного степу, тим повільніше відбувався процес природної диференціації селянства, і навпаки, чим далі від нього, тим інтенсивніше він проходив. Слід відзначити, що в пристепових районах не було розвинутих землеробських панських господарств, і тому фактор впливу феодала на розшарування селянства мав тут обмежене значення. Ревізія подільських старостів 1565 р. дає зовсім інші иоменклатурні групи селянства, ніж в північно-західних районах України, і свідчить, що й диференціація його не досягла тут високого рівня [1]. Це підтверджується даними таблиці (див. стор. 295—296).

Таким чином, у 49 селах [2] Кам'янецького староства налічувалось 1211 селянських дворів; це було чи не найбільш заселене староство у Подільському воєводстві. Характерною особливістю Кам'янецького староства було абсолютне переважання поселень, захоплених окремими феодалами. Це пояснюється тим, що сюди татари проривалися рідше, ніж в інші староства, а умови для розвитку господарства тут були кращі. Тому в цей район Поділля інтенсивніше припливала і людність з інших місць, Кам'янеччина найінтенсивніше колонізувалася саме втікачами-селянами уже в середині XVI ст. Отже, місцеві умови були значним фактором селянської диференціації.

З наведеної таблиці видно, що «тяглових» і «осілих» господарств налічувалось всього 348, або 28,7%. Звичайно, серед них могли трапитись і недостатньо забезпечені землею, особливо серед осілих. Але умовно вважатимемо всю цю групу селян як забезпечену землею. Взагалі ж встановити більш-менш точний рівень еконо-

[1] Арх. ЮЗР, ч. VII, т. II, стор. 165—215.

[2] Хоч Гусятин і Саравка юридично віднесені до містечок, але переважна більшість населення їх займалася землеробством. Тому ми розглядаємо їх разом з селами.

Села	Групи селян				
	тяглові та осілі	урочні	вільні новоосілі	ремісники	слуги
Триховці	38	—	—	—	—
Перевороче	—	11	6	—	—
Кіплинці і Голосків	—	11	8	—	—
Пісковиче	26	—	—	—	—
Довжок	8	31	—	—	5
Новоселиця	24	2	—	—	—
Татарнще	2	2	8	—	—
Кобачівці	5	—	5	—	—
Підгородде	9	1	1	2	—
Смотрич (містечко)	50	22	—	3	6
Гречків	—	11	1	—	—
Летичів[1] (містечко)	—	—	158	—	—
Горбачів	—	45	3	—	—
Голенищів	—	23	5	—	—
Печерне[2]	—	10	5	—	—
Кудиика	—	—	11	—	—
Городище	—	—	11	—	—
Чермна і Окнин	пуст				
Лосковці Напольні	16	—	15	—	—
Літове Дворище	—	8	13	—	—
Біла	17	—	8	—	—
Чусова Діброва	12	1	—	—	—
Карачковці	—	—	9	—	1
Трупчин	—	4	4	—	—
Криничнще	—	—	30	—	—
Болваниця	пуста				
Ліщець[3]	—	5	6	—	—
Криничще	—	9	—	—	—
Гусятин (містечко)	50	—	2	—	3
Кутківці	5	—	17	—	—
Саравка (містечко)	51	2	19	—	36
Перегіика	—	12	15	—	—
Сулинці	—	12	—	—	—
Сулинці Малі	—	5	5	—	—
Черешнівка	—	8	8	—	—
Мординя	—	9	9	—	—
Снітів	—	4	4	—	—
Керданівці	—	6	6	—	—
Немиричі	—	4	4	—	—
Ралінці	—	6	6	—	—
Бриндзів	—	10	10	—	—
Мартинківці	7	—	—	—	—
Марковці	—	—	3	—	—
Вербка	пуста				

[1] Зруйноване татарами 1558 р.
[2] Це село і всі наступні села відійшли до приватних осіб.
[3] Спустошене волохами.

Продовження табл.

Села	Групи селян				
	тяглові та осілі	урочні	вільні новоосілі	ремісники	слуги
Багріновці	—	—	20	10	—
Руда	1	7	—	—	—
П'ятничани	15	3	—	—	—
Бахлін	—	2	30	—	—
Березані	22	—	—	—	—
Разом	348	354	453	15	13

мічної забезпеченості цих груп немає можливості, оскільки поряд із землеробством тут поширене було скотарство та бджільництво (про що свідчать податки поволовщина та бджільницька десятина майже в усіх селах), чимале місце займало і свинарство. Але яке було співвідношення цих галузей господарства — невідомо.

За «тягловими» йде графа «урочних». Нерідко в люстрації відмічено, що урочні — це ті, що «зубожіли». Та й за розміром ренти видно, що це була значно бідніша селянська людність, аніж тяглові. Отже, цю групу слід віднести в цілому до недостатньо забезпеченої землею людності. (Щоправда, окремі урочні були заможними господарями і переходили на урочний чинш (грошовий), щоб звільнитися від панщини, але то були виняткові явища для цього району.)

Найбільшу групу селянства становили «вільні новоосілі». Строк слободи коливався тут від 1 до 12 років, але в середньому він становив 3—5 років. У своїй масі новоосілі — бідна людність, недавні втікачі з інших районів. Ця група становила близько 37%. А якщо додати до неї і частину «слуг» [1], то питома вага убогих підніметься до 40%. В дійсності вона була ще вища, оскільки бідні господарства існували і в групі урочних, чиншовиків і навіть серед «осілих».

Розшарування селян у Барському старостві мало трохи інший вигляд (за тією ж ревізією) [2]:

[1] Мається на увазі та частина слуг, що жила при дворах і займалась ремеслом або несла сторожу в лісі чи на токах, а не слуги-бояри, що належали до привілейованого селянства.

[2] Арх. ЮЗР, к. VII, т. II, стор. 215—272.

Села[1]	Групи селян				
	тяглові	зубожілі урочні	вільні новоосілі	слуги	убогі
Маніківці	11	—	—	—	—
Селище Слобідка	14	3	7	11	—
Біликівці	7	2	8	6	7
Головчинці	10	—	2	—	—
Слобідка Лука	18	2	7	3	—
Іванівці	21	7	11	6	4
Межирівці	пусте				
Молохів	пусте				
Карачинці Римові	19	—	3	2	—
Карачинці Підлісні	11	—	5	—	—
Щедрове	16	—	2	—	—
Суслівці	9	—	4	—	—
Попівці	10	—	6	1	—
Держжня Дворецька	16	1	8	—	4
Держжня Калинська	32	2	8	5	—
Держжня Лука	22	2	5	—	3
Крутобородинці	7	—	7	—	—
Покутинці	13	—	3	—	—
Новосельце	13	1	8	—	—
Виселок Новосельський	13	4	7	—	—
Макарів	—	27	5	4	5
Нещирівці	6	—	9	—	—
Шершенівці	10	—	—	—	—
Яковле	—	—	5	—	—
Верещинці	—	—	10	—	—
Голодківці	4[2]	—	2	—	—
Берлінці	знищене татарами				
Кудиївці	знищене татарами в 1558 р.				
Глібів	15	—	—	—	—
Макарів Малий	2	—	—	—	—
Козирівці	5	—	—	—	—
Руда Парубоча	7	—	—	—	—
Ремінне	2	—	—	—	—
Курилівці	15	—	—	—	—
Семхів	15	—	—	—	—
Голозиниці	6	—	4	—	—
Подарнава	пусте				
Попівці	пусте				
Сеняківці	—	—	7	—	—
Гермаки	7	—	—	—	—
Разом	349	51	144	16	22

[1] Серед перелічених сіл були спустошені татарами: Маніківці, селище Слобідка, Межирінці, Молохів, Попівці, Кудиївці.

[2] Бояри. Крім того, в ревізії відзначено ще 4 корчмарі, один — в с. Новосельцях і троє — в Держжні Дворецькій.

Як бачимо, тяглових в Барському старостві було стільки ж, як і в Кам'янецькому, а інших груп — значно менше. Основною причиною зниження загальної кількості населення в Барському старостві були напади татар (зокрема, в 1558 і 1564 рр.). Внаслідок постійної загрози спустошливих вторгнень татар в цей район сюди був менший приплив селянської людності з інших районів України. Урочних, які в основному належали до збіднілої людності, було тут лише 51 господарство. Це, певно, селяни, що втратили свою худобу під час татарських нападів, а також ті, що економічно не зміцніли з тих чи інших причин протягом років слободи. Вільних новоосілих налічувалося тільки 144. Це, безперечно, в цілому була теж бідна людність. Якщо додати до неї 51 господарство «слуг» та «убогих», то загальна кількість бідної людності становитиме в цьому районі близько 27%. В дійсності вона була більша, оскільки бідноти було чимало й серед урочних, а почасти й серед тяглових та осілих.

Розшарування селянства в Хмільницькому старостві, за тією ж ревізією, видно з таблиці (див. стор. 299) [1].

Як свідчить таблиця, 4 села були спустошені татарами в 1558 р. і не відродилися. Татарського спустошення зазнали й багато інших сіл — Русанівці, Куманівці, Горбівці, Качанівка, Кожухів, Черленівці (в цьому селі до погрому було 60 дворів, залишилося 9), Заселове (в ньому до нападу татар було 40 дворів) та ін.

Хмільницьке староство займало північну частину Подільського воєводства і також лежало на Татарському шляху. Але перший удар приймало на себе Барське староство, і, отже, хвиля татарської навали трохи слабшала, поки вона докочувалася до Хмільницького староства. До того ж, коли в Барське староство майже безперервно вривалися дрібні загони з сусіднього степу, то Хмільницьке староство зазнавало в основному нападів великих татарських з'єднань (що й було в 1558 р.), але такі напади були рідші. Цим і пояснюється, що колонізація селянством цього староства відбувалася незрівнянно інтенсивніше, ніж Барського. Тут

[1] Арх. ЮЗР, ч. VI, т. II, стор. 135—165.
Крім перелічених в таблиці груп населення було ще 10 ремісників (у с. Йовчому) і 2 корчмарі (по одному в селах Вінниківцях Літинці).

Села	Групи селян			
	тяглові	урочні	вільні новоосілі	слуги
Вінниківці	33	6	9	7
Дубове	8	—	10	2
Куликове	15	1	4	—
Трибухове	10	—	4	—
Йовче	20	1	8	1
Чудновичі	8	—	8	1
Бухиничі	6	3	5	—
Звінохівці	7	—	4	—
Літинка	38	—	8	—
Маркушівці . . .	нема жодного селянина			
Русанівці . . .	4	—	—	—
Іванівці	13	—	—	—
Куманівці	—	—	6	—
Горбівці	—	—	7	—
Качанівка	—	—	4	—
Кожухів	—	—	30	—
Углів	7	—	—	—
Черленівці . .	9	—	—	—
Пелчінка	незаселене			
Крутнів	7	—	—	—
Курилівка . . .	12	—	—	—
Лісогірка	42	—	—	—
Гуменці	—	—	8	—
Недвідове . . .	—	—	3	—
Попружне . . .	погромлене татарами, незаселене			
Заселове	—	—	15	—
Переднвничка . .	незаселене			
Уланів (містечко)	—	—	62	—
Разом . .	239	11	203	12

у 1565 р. на 239 осілих і 11 зубожілих урочних було 203 вільних новоосілих. Разом з ремісниками і слугами новоосілі становили 225 господарств, або 47%. Таким чином, інтенсивність процесу колонізації різко підвищувала кількість селян, не забезпечених засобами існування.

Слід підкреслити, що якоїсь сталості в економічній структурі селянства на Поділлі не було навіть протягом короткого часу. У 1570 р. в Барському старостві налічувалося вже 448 тяглових, 16 урочних і 186 вільних. А в 1578 р. плугових (тобто тяглових) лишилося тільки 324; категорія вільних зникає зовсім, зате з'являється 105 дворів городників і 29 комірників. У 1583 р.

кількість плугових зменшується до 246; городників налічувалося 75, комірників — 13 [1].

Отже, в процентному відношенні категорії городників і плугових в 1578 і 1583 рр. майже однакові, але кількісно обидві групи значно скоротилися. Це сталося насамперед внаслідок дії зовнішнього фактора — татарських нападів. Але поступово все більшого впливу на інтенсивність народної колонізації в цьому районі набирає і внутрішній фактор — міграція сюди шляхти і обмеження нею вільної заїмки землі селянами-втікачами. І ми бачимо, як в 70—80-х роках досить прискорено складається тут така ж економічна структура селянства, як і на північно-західних землях України, тобто коли забезпеченій землею селянській групі протистоїть майже така сама (щодо кількості) група селян, позбавлених землі. Уже за переписом 1583 р. в Подільському воєводстві плугових налічувалося 1190 дворів, а городників, ремісників, пастухів, неімущих, тобто не забезпечених землею селян, — 1065 чоловік, або 47% [2].

У першій чверті XVII ст. диференціація селянства була також значною. За даними інвентаря Кам'янець-Подільського староства 1613 р., в с. Довжок було 47 підданих. Але вони могли в супрязі виставити тільки 4 плуги [3]. Це дає підставу припустити, що селяни мали небагато і орної землі. За таких обставин не могло бути багато орної землі і у володінні Кам'янець-Подільського староства. Цю думку підтверджують дані інвентаря і про становище в інших селах цього староства. Так, у с. Кіптинцях раніше було 34 тяглових, а на час ревізії залишилося тільки 9. Водночас стояло пустими 11 дворищ. Правда, з'явилося 14 нових слобожан, але це були економічно слабі господарства. У с. Татаринцях тяглових було 4, городників 2. У с. Ляшківцях тяглових налічувалося 30, але про них сказано, що вони спрягаються на 12 плугів [4]. Отже, ці господарства не були забезпечені робочою худобою, а значить, і не належали до заможної категорії взагалі.

Інше становище було у північній і північно-східній

---

[1] Дані взято з таблиці — додатку до праці М. Грушевського «Барское староство», К., 1894.

[2] Źródła dziejowe, т. XIX, стор. 245—307.

[3] AGAD, Архів Скарбу коронного, L VI, № 4, 1.

[4] *Там же.*

частині Поділля, Ось дані інвентаря с. Осківців 1613 р.: дворищних тяглових — 19, півдворищних — 13, городників — 6, комірників — 7; тобто, селяни, позбавлені землі, становили 29%[1]. Ще вища диференціація була в 1616 р. у Новосільському ключі — в селах Новому, Закринах, Тернівці, Зубовцях. Тут селянство складалося з таких груп[2]: дворищних — 113[3] (50%), півдворищних — 26 (11,4%), городників — 75 (33,2%), комірників — 4 (1,8%), вільних — 4 (1,8%), чиншових — 4 (1,8%). Отже, позбавлених землі тут було вже 38% селянських дворів.

Майже таку саму картину щодо диференціації селян північного Поділля маємо і за даними інвентаря Заславського ключа 1623 р., що охоплював 19 поселень. У цьому ключі селянство складалося з таких груп[4]: дворищних — 252 двори (41,6%)[5], півдворищних — 91 (15%), чвертників—13 (2,1%), городників—167 (27,5%), комірників — 83 (13,8%). Останні 3 групи селян становлять 43,4%.

За даними інвентаря Новозаславського ключа 1637 р., тобто коли феодальні відносини набули на Поділлі вищого розвитку, розшарування селянства мало вигляд[6]:

Групи селян	Кількість дворів	%
Дворищні . .	283	21,5
Півдворищні .	245	18,6
Третинники . .	35	2,7
Чвертники . .	269	20,4
Городники . .	294	22,3
Підсусідки . .	96	7,2
Комірники . .	16	1,2
Козаки, стрільці, слуги та ін.	81	6,1
Разом . . .	1319	100

[1] Бібліотека АН УРСР у Львові, Відділ рукописів, № 4145.
[2] Краковський державний воєводський архів, ф. 64, № 4.
[3] Серед них 1 отаман, 13 стрільців, 5 бояр.
[4] Краковський державний воєводський архів, ф. 64, № 8.
[5] З них 17 дворів належали 3 шляхтичам, забезпеченість цих дворів землею не позначена, і вони включені нами до дворищних.
[6] Краковський державний воєводський архів, ф. 64, № 19.

Як бачимо, тут було вже понад 60% дворів селянства, не забезпеченого землею. Це пояснюється, на нашу думку, тим, що в цьому районі було досить розвинуте у феодальних володіннях скотарське господарство, яке потребувало пішої селянської робочої сили, звільненої від землі. По-друге, тут було розвинуте і землеробське товарне господарство, і феодал відбирав у селян частину землі під фільварки. У названому ключі добре були забезпечені робочою худобою дворищні і півдворищні. У с. Тернівці 8 дворищних мали 37 волів і 31 коня, тобто на 1 дворищне господарство припадало 8,5 голови робочої худоби; у с. Зубовщині ці категорії селян мали 41 вола і 16 коней, тобто теж по 8,5 голови на дворище; у с. Жуківці один двір мав 8 волів і 3 коней, другий — 8 волів і 10 коней. На півдворищне господарство припадало в середньому по 3 голови[1]. Крім робочої худоби дворищні і півдворищні господарства мали чималу кількість іншої худоби. Таким чином, економічний рівень заможної частини селянських господрств давав змогу здійснювати в них розширене відтворення.

Інвентар Дяківського ключа від 1625 р. містить такі дані. У трьох селах — Дякові, Зубовщині і Семаках — селяни складалися з таких груп: дворищних — 28, півдворищних — 11, підсусідків — 16, городників — 4. Отже, не забезпечених землею було 34%. Забезпеченість селян худобою має такий вигляд (див. табл. на стор. 303—304) [2].

Як свідчать дані таблиці, в Дяківському ключі забезпечені робочою худобою були дворищні і півдворищні, а підсусідки і городники майже зовсім не мали робочої худоби і дуже мало було у них іншої худоби. Це був фактично сільський напівпролетаріат.

На підставі наведених даних можна з певністю сказати, що в Подільському воєводстві в першій половині XVII ст. селянських господарств, не забезпечених засобами існування, було понад 40%. Причому, в той час як відбувалась деяка стабілізація середнього прошарку, група спауперизованої людності постійно зростала.

Становище селян Брацлавщини багато в чому було

---

[1] Краковський державний воєводський архів, ф. 64, № 13, арк. 7—12 та ін.

[2] *Там же,* № 9, арк. 2—5, 6—7.

	Номери дворів	Коней	Лошат	Волів	Биків	Корів	Ялівок	Озимків	Овець	Свиней	Бджіл (вуликів)
с. Дяків											
Дворищні	1	3	1	4	3	4	4	3	18	5	3
	2	3	2	5	4	4	3	—	10	6	4
	3	3	1	3	—	1	—	1	10	4	6
		9	4	12	7	9	7	4	38	15	13
Півдворищні	1	—	—	2	1	—	—	—	6	2	—
	2	—	—	1	1	—	—	—	10	3	—
	3	—	—	1	—	—	1	—	12	2	—
		—	—	4	2	—	1	—	28	7	—
Підсусідки	1	—	—	1	—	1	1	—	5	2	—
	2	—	—	1	—	1	—	—	7	3	—
	3	2	—	2	2	1	—	2	10	5	1
	4	—	—	1	—	—	—	—	1	3	—
	5	2	1	2	3	3	—	3	22	6	—
	6	1	—	—	—	—	1	—	2	2	—
		5	1	7	5	6	2	5	46	21	1
с. Зубовщина											
Дворищні	1	4	3	6	1	2	—	4	14	14	—
	2	3	2	6	2	3	—	3	8	4	3
	3	3	5	4	2	4	—	2	7	11	13
	4	9	—	3	3	3	2	2	19	11	—
	5	8	2	7	5	5	5	4	20	10	2
	6	2	—	3	—	1	—	2	10	5	—
	7	5	—	5	3	3	—	1	12	8	—
	8	1	—	1	—	1	—	1	3	2	—
	9	4	2	4	3	2	—	—	10	6	—
	10	2	2	3	2	2	1	—	15	3	—
	11	4	4	6	2	1	—	3	40	12	—
	12	4	3	2	2	1	—	3	10	7	—
	13	4	2	4	1	5	—	3	18	10	7
	14	3	1	2	1	3	1	3	10	3	—
	15	3	2	5	—	2	—	3	17	6	—
	16	1	3	3	1	4	—	4	13	6	—
	17	5	—	4	—	8	—	2	16	10	—
	18	3	2	2	—	2	—	2	8	4	—
	19	3	1	2	—	2	—	1	10	2	—
	20	3	—	2	—	2	—	2	8	3	—
	21	3	2	4	—	1	—	1	—	4	—
		77	36	78	28	57	9	46	268	140	25

	Номери дворів	Коней	Лошат	Волів	Биків	Корів	Ялівок	Озимків	Овець	Свиней	Бджіл (вуликів)
Півдворищиі	1	3	2	2	3	2	—	2	7	7	—
	2	4	4	4	—	2	—	2	5	3	—
	3	3	—	1	—	2	2	—	10	6	18
	4	3	3	4	1	2	—	2	10	5	—
	5	2	1	2	—	1	—	2	8	5	—
	6	2	2	2	2	2	2	—	12	5	7
	7	2	1	—	1	—	—	—	—	—	—
	8	3	2	3	—	2	—	2	6	4	—
		22	15	18	7	13	4	10	58	35	25
Підсусідки	1	1	—	1	—	1	—	1	5	—	—
	2	—	—	1	—	1	—	1	4	1	—
	3	—	—	—	—	—	—	1	4	—	—
	4	2	—	—	—	—	—	2	7	4	9
		3	—	2	—	2	—	5	20	5	9
Городники	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	2	1	—	1	—	1	—	—	—	—	—
	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	4	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—
		1	—	1	—	1	—	—	3	—	—
с. Семаки											
4 дворищні мали:		10	9	14	11	10	4	8	25	17	6
5 підсусідків мали:		1	—	5	3	5	—	11	19	6	—

подібне до становища селян південно-східного Поділля. Брацлавщина була також відкритою для вторгнення татар. Невисока густота населення, повільне зростання міст і поміщицького фільваркового землеволодіння, низький рівень товарно-грошових відносин — все це накладало свій відбиток на стан селянського розшарування. Ті нечисленні документи, що трапляються, свідчать, що навіть в кінці XVI ст. диференціація селянства була тут все ж значною. У цій місцевості особливе значення мали впливи зовнішніх факторів.

Про диференціацію селян с. Скуринців Вінницького повіту в 1582 р. свідчать дані оцінки їх майна. Під час

наїзду на це село селяни втратили: від 30 до 100 кіп грошів литовських — 15 господарств, від 100 до 300— 7, від 300 до 700 — 2. Тут же згадується і 12 городників[1]. Як бачимо, городники становлять понад 30%. Ці дані про кількість втраченого майна свідчать, що основна частина селян до пограбування мала високий економічний рівень. Певно, вона була добре забезпечена землею і робочою худобою, бо в скарзі до гродського Луцького суду було записано, що всі тяглові селяни своїми власними волами орють.

У першій половині XVII ст., коли запорозьке козацтво зміцніло і стало чинити серйозний опір татарам, колонізація Брацлавщини відбувається інтенсивніше. У шести селах Літинського староства на початку 30-х років було вже 178 осілих підданих[2]. Немає можливості встановити розмір земельних наділів селян, відомо лише, що в селах Великому та Малому Літинах було 90 тяглових підданих[3].

Детальнішу картину соціально-економічного життя селянства в північно-східній Брацлавщині дають інвентарі містечок Жорнища і Пісочина та села Якубовців. У містечку Жорнища, яке становило по суті велике для того часу село, населення розпадалося на такі групи[4]:

Групи селян	Кількість дворів	%
Дворищні та ланові . .	20	9,3
Півдворищні .	43	20,0
Третинники . .	54	25,1
Піші	48	22,3
Вдови	13	6,0
Ремісники . .	29	13,5
Мірошники . .	4	1,9
Козаки . . .	4	1,9
Разом . . .	215	100

[1] Арх. ЮЗР, ч VI, т. I, стор. 117—126.
[2] AGAD, Архів Скарбу коронного, L VI, № 4.
[3] *Там же.*
[4] Бібліотека АН УРСР у Львові, Відділ рукописів, № 4145 арк. 330—334.

Якщо візьмемо лише третинників і піших, що явно були не забезпечені землею, то вони становлять понад 47%. А якщо додати до цієї групи частину вдів, які нерідко належали до сільської бідноти, і ремісників, що, як привило, відносились до категорії городників, то кількість не забезпечених землею селян досягне 50%.

Дворищні селяни в цілому були забезпечені робочою та іншою худобою. Їм належало 38 волів та 28 коней, тобто на 1 господарство припадало по 3,3 голови. Всім дворищам належало 75 голів іншої худоби — в середньому по 3,75 голови на господарство. Крім того, дворищні мали ще 270 овець, 177 пнів бджіл, 68 свиней, 6 змінних ставків, 7 рибних ловів.

Гірше були забезпечені худобою півдворищні. На 43 господарства припадало всього 44 воли і 48 коней, тобто по 2,14 голови робочої худоби на господарство. Іншої худоби ця категорія мала 103 голови, або по 2,4 голови на господарство [1].

54 двори третинників мали всього 56 голів робочої худоби. Лише 3 господарства з цієї групи мали по 2 голови, а 2 господарства зовсім не мали робочої худоби. Характерно, що господарства, не забезпечені землею і мало забезпечені худобою, воліли краще тримати коней для супряги, аніж волів. У даному селі 54 господарства з наділом в $^1/_3$ дворища (чи лана) мали 51 коня і тільки 5 волів. Ці господарства мали дуже обмежену кількість корів та телиць — всього 23 голови (0,41 голови на господарство), 96 овець, 13 свиней і, крім того, 6 пнів бджіл, 9 рибних ставів і ловів. Отже, незабезпечена частина селян цього містечка мусила шукати допоміжних засобів існування в рибальстві.

У містечку Пісочині розшарування селянства мало такий вигляд: дворищних — 8, півдворищних — 7, третинників — 10, піших — 17, козаків — 5. Отже, третинники й піші становили понад 50%. Дворищні селяни мали в середньому на 1 двір 3,5 голови робочої худоби, іншої — 4,25. Півдворищні мали в середньому по 2 голови робочої худоби на господарство, а третинники — 1,4 голови. Причому і тут коней було 9, а волів — 5, іншої худоби — лише 7 голів (0,7 на господарство).

---

[1] Бібліотека АН УРСР у Львові, Відділ рукописів, № 4145, арк. 330—334.

З 17 піших 14 дворів зовсім не мали робочої худоби [1].

Приблизно таке ж розшарування селян було і в с. Якубовці, де не забезпечені землею селяни становили понад 54% [2].

Глибоке розшарування селянства в північно-східній Брацлавщині пояснюється ще недостатнім розвитком поміщицького землеробського господарства, яке потребувало дворищного і півдворищного селянина. В умовах частих вторгнень татар феодал вважав за вигідніше мати скотарське господарство, а останнє вимагало певної робочої сили, звільнення від землі. Необхідні контингенти такої людності постійно поповнювалися в обстановці народної колонізації цього краю. Для селян теж сприятливіші були умови для розвитку скотарського господарства, ніж землеробського.

Отже, на Брацлавщині в першій половині XVII ст. диференціація селянства в цілому була високою. Причому верхівка його була добре забезпечена як землею, так і робочою худобою, мала також чимало пасік, рибних ловів. Такі господарства здійснювали розширене відтворення. Поряд із заможною верхівкою і в цьому районі існував великий прошарок селянської бідноти, не забезпеченої ні землею, ні робочою худобою, ні худобою взагалі. За цих умов заможні селяни мали можливість експлуатувати селянську бідноту і збагачуватися за її рахунок.

5. Розшарування селянства в Київському воєводстві

Київське воєводство за розміром території було найбільшою адміністративною одиницею на Україні і складалося з ряду районів, які щодо природних умов та економічного життя мали багато особливостей. Тому і диференціація селян була тут різна.

Особливо складним є питання про розшарування селян Київщини в другій половині XVI ст. В окремих районах були різні норми надільної землі. Волочна поміра не була ще проведена в південних та східних районах, і селянство чинило їй рішучий опір. Ось один

---

[1] Бібліотека АН УРСР у Львові, Відділ рукописів, № 4145, арк. 336.

[2] *Там же*, арк. 335—336.

з цікавих документів. Коли селянам м. Слободища було запропоновано перейти на надільну норму — волоку, вони зібралися громадою і відповіли: «Борони боже, щоб ми те допустили, щоб розподілювати землю на волоки і дозволити до реєстрів вписувати своє плем'я» [1]. Вся південно-східна територія переживала ще народну колонізацію.

Економічно найбільш розвинутими і найбільш заселеними були Житомирське староство і правобережна частина Київського. Соціально-економічне життя цих районів має багато спільного з становищем середньої Волині. З них ми й розпочнемо свій огляд розшарування селянства.

Подамо насамперед відомості про склад селянства на значній території Київського воєводства. За неповними даними реєстру поборового за 1581 р. [2], наведеними О. Яблоновським, у 19 маєтностях налічувалося 1079 осілих (75%) і 351 городник (25%). Згідно з опублікованим реєстром поборовим від цього ж року, який охоплює значно більшу кількість володінь, осілих налічувалося 2248, а городників, ремісників та підсусідків — 764 [3], або теж близько 25%. Звичайно, не забезпеченого землею населення в цій частині Київщини було значно більше, бо серед осілих були не тільки ланові та півланові, а й з меншим наділом.

Про те, що загальний процент безземельного населення на зазначеній території Київського повіту був вищий, свідчать інші матеріали, особливо документи церковних та приватних маєтностей. Так, за даними реєстру поборового 1571 р., в селах Петрівцях, Вітичевому, Свиноїдах, Лісковцях, Товстоліссі та Козаровичах, що належали київській єпископії та монастирям (одне село належало шляхтичеві), диференціація селянських господарств була така: димів і тих, що мають свої землі при Печерському монастирі, — 162 (45%); городників, комірників та убогих — 198 (55%) [4]. Ці да-

---

[1] Арх. ЮЗР, ч. VI, т. I, стор. 225.

[2] Днв. Źródła dziejowe, т. XXII, стор. 36—47. Реєстр поборовий 1581 р. охопив північну частину Київського повіту, в тому числі і райони Мозиря, що були фактично білоруськими землями, але входили адміністративно до Київського воєводства.

[3] *Там же*, додаток.

[4] *Там же*, стор. 22—23.

ні підтверджуються, зокрема, і списком побору, взятого в 1581 р. із сіл, підлеглих Києво-Печерській лаврі. У цих селах осілих було 62 двори (47%), городників— 69 (53%)[1].

Не виключена можливість, що лаврська адміністрація могла частину осілих записати як городників (щоб селянин менше платив податку державі). Проте, коли навіть процент городників був і нижчий, все ж в цілому він був високий. А втім, і термін «осілий» не означав обов'язково, що це був забезпечений землею селянин; осілим міг бути і мало забезпечений землею. Цей термін означав іноді недавнє походження господарства, а не його економічний рівень.

Високий процент не забезпечених землею селян визначався не тільки розвитком землеробства та промислів у лаврських маєтностях, а й припливом до них з північних районів Київщини і з західних областей України та Білорусії спауперизованої людності, яка осідала тут на перших порах головним чином як підсусідки та комірники.

Ширше відображена в документах диференціація селянства в Житомирському повіті. Порівняно до інших повітів тут було вище розвинуте як землеробство, так і скотарство. Отже, є можливість більше ілюструвати диференціацію селянства як щодо розмірів землі і врожаю, так і щодо забезпеченості худобою.

Ось група документів, яка свідчить про диференціацію селянства щодо кількості зернових культур. У 1587 р. під час нападу магната Ф. Тишкевича на маєтність Г. Горностая — Тулінську (містечко Тулін і села Піски, Ліщина, Луцьке) був знищений хліб 100 селянських дворів на 253 нивах. В акті подається перелік збитків окремих господарств. Якщо згрупувати дані за розміром втрат збіжжя за такими групами: від 20 до 50 кіп, від 51 до 100 кіп, від 101 до 200 кіп і, нарешті, понад 200 кіп хліба, тоді матимемо таку картину. На першому полі: від 20 до 50 кіп — у 6 господарів, від 51 до 100 — у 5, від 101 до 200 кіп — у 9, понад 200 кіп — у 1 господаря. На другому полі: від 20 до 50 кіп — в 11 господарів, від 51 до 100 — у 10, від 101

[1] ЦДІА УРСР, ч. 221, оп. І, Колекція документів «Нова серія», № 18.

до 200—у 5, понад 200 — у 2 господарів. На третьому полі: від 20 до 50 — в 11 господарів, від 51 до 100 — у 4, від 101 до 200 — у 8, понад 200 — у 3 господарів. На четвертому полі: від 20 до 50 — у 6, від 51 до 100 — у 7, від 101 до 200 — у 3, більш як 200 — у 1 господаря. На п'ятому полі: від 20 до 50 — у 2, від 51 до 100 — у 2, від 101 до 200 — в 1 і понад 200 — в 1 господаря [1].

Імовірно, що цифри в скарзі були перебільшені, але слід взяти до уваги й те, що одні і ті ж господарі мали посіви на різних полях, що значно підвищує розмір посівів на господарство. Ці цифри говорять про те, що у частини селян були значні хлібні лишки, які вони збували на ринку і на виручені гроші купували одяг, речі домашнього побуту і знаряддя виробництва, насамперед плуги, а також робочу худобу.

Так, у Тимошка Песецького було пограбовано грішми 10 кіп литовських, 8 зл. і 160 грошів, одягу на 8 кіп; у Романа Кисляка — 12 плахт по 1 зл. кожна, 80 ліктів тонкого полотна по 2 осьмака за лікоть, 20 чепців тканих по $2^1/_2$ гроша, 2 кожухи баранячі по 80 грошів; у Яцка Цокотуна — 10 кіп грошів, 2 кобеняка з російського сукна по 3 копи 20 грошів кожен, жупан з 20 срібними гудзиками (коштував 8 кіп грошів), 6 плахт по 1 зл., 100 ліктів полотна тонкого по $2^1/_2$ гроша за лікоть, 6 кошуль жіночих по 1 зл. кожна, 4 кошулі чоловічі по 12 грошів, ковпак лисячий, червоним сукном покритий, сагайдак з луком і 30 стрілами[2].

Інший документ за цей же рік показує розшарування селян за даними врожаю, втраченого під час наїзду князя Я. Острозького на с. Колодяжне (Житомирський повіт). Воно має такий вигляд: від 90 до 200 кіп хліба мали 9 господарів, від 200 до 400 — 9, від 400 до 700 — 4, понад 1000 — 1[3].

В історичній літературі з'ясовано, що одна з причин посиленого наступу феодалів на селян у XVI—XVII ст. полягала в зростанні потреб поміщицького класу в грошах та в розвитку товарно-грошових відносин. Але необхідно підкреслити, що в цей час значно зростали потреби в грошах і у селянства, на що історики мало

---

[1] Арх. ЮЗР, ч. VI, т. I, стор. 175—188.

[2] *Там же.*

[3] ЦДІА УРСР, ф. 11, кн. 1, арк. 228—229.

звертали уваги. Цей фактор мав велике прогресивне значення для суспільного розвитку. Селянське господарство в цілому мало натуральний характер. Проте в зазначений час зв'язки його з ринком розширювалися і зміцнювалися. Про це свідчить зростання як кількості дрібних районних, так і великих міжрайонних ринків. Товарна продукція селянського господарства на місцевому ринку відігравала далеко не останню роль у розвитку й зміцненні товарно-грошових відносин на Україні в цілому.

Акти гродських судів усіх воєводств свідчать, що частина селянства мала значні товарні лишки, які реалізувала на місцевих ринках. Селяни вивозили на продаж свиней, коней, рогату худобу, мед, шкури, збіжжя і купували вироби місцевого ремесла і закордонні товари, зокрема привезені з Росії, наприклад, сукна «люнські», ножі угорські (з Приуралля).

Про зв'язки селян з ринком свідчать численні документи. Так, під час наїзду шляхтичів Серховицьких на с. Великі Старосельці (Київський повіт) у 1643 р. було пограбовано у селян: у Мартина — коня, купленого за 40 зл., 6 волів вартістю 120 зл.: у Макара — коня, що коштував 60 зл., і 5 волів вартістю 130 зл.; у Карпа — троє коней вартістю 100 зл. і троє волів вартістю 90 зл.; у Прохора — двоє коней, що коштували 70 зл., четверо волів вартістю 98 зл.; у Іллі — троє коней, що коштували 115 зл., і 5 волів вартістю 130 зл. В інших селах забрано коней чи волів від однієї до трьох голів [1].

Про зв'язки селян з ринком свідчить скарга шляхтича Горностая на магната Тишкевича, який, напавши на маєтності Горностая, пограбував його селян: у Тимошка забрав армяків блакитних люнських 2, кожен коштував по 3 копи литовських; чинтокор шовкових— 2, кожен коштував по одній копі грошів; 2 ковпаки лисячі, зеленим сукном криті, кожен коштував 80 грошів; коня, за якого дано 7 кіп грошів. У Яцка сіряків люнських — 2, кожен коштував по 2 копи 20 грошів, жупан синій, на якому було 24 срібні гудзики, коштував 8 кіп лит.; ковпак лисячий, критий червоним люнським

---

[1] Україна перед Визвольною війною 1648—1654 рр., стор. 32.

сукном, сагайдак з луком; у Василя — сіряків люнських 2 та інші речі; у Дашка — сіряків люнських 2 і жупан люнський; у Савотка — сіряків люнських 2; у Петра сіряків люнських — 3, кожух заячий, люнським сукном критий, коштував $4^1/_2$ копи грошів. Крім того, у кожного з названих селян і у інших взято по кілька десятків, а в деяких селян сотні ліктів полотна, від чотирьох до дванадцяти плахт, а також коло 10 кіп грошів у кожного.

У багатьох селян пограбовано воли, коні, плуги: у Тимошка — 10 плугових волів куплених, залізо плугове куплене, двоє коней куплених, сокиру, рушницю, сідло; у Євтуха, Василя та Мирона було взято теж по 10 волів куплених, по кілька коней, а також залізо плугове, сагайдаки та ін. Про волів, коней і зброю та знаряддя сказано, що все було «куплене» [1].

Майже в усіх документах другої половини XVI ст., а особливо першої половини XVII ст., знаряддя праці, збруя, зброя, одяг, речі домашнього вжитку, загарбані чи знищені під час наїздів магнатів або шляхтичів на своїх сусідів, подаються в ринковій ціні. В акті Житомирського гродського суду від 1646 р. про наїзд магнатів Зборовського на с. Шахворостівку (входило до коростишівських маєтків Немиричів) вказується, що у 9 селян цього села було пограбовано куплених коней, саней, хомутів, одягу та іншого майна більш як на 302 зл. Той же Зборовський, напавши на дорозі на селян с. Кулешівки, пограбував у 13 чоловіків коней та одягу на суму 140 зл [2].

Зрозуміло, що в актах зареєстровано лише частину продукції, купленої селянами на ринку, але й вона красномовно свідчить про значні зв'язки селянства з ринком.

Про розшарування селянства дає уявлення кількість накошеного сіна (в тих районах, де важливе місце в селянському господарстві займало тваринництво). Під час наїзду Януша Острозького в 1611 р. на маєток Тишкевича Махнівку (Житомирський повіт) було пограбовано у селян сіна [3]:

---

[1] Арх. ЮЗР, ч. IV, т. I, стор. 176—179.

[2] ЦДІА УРСР, ф. 11, оп. I, кн. 11, арк. 60—64.

[3] Арх. ЮЗР, ч. VI, т. I, стор. 378—380.

№№ селянських дворів	Возів	Копиць	Скирд[1]	Стогів	№№ селянських дворів	Возів	Скирд	Стогів
1	50	—	—	—	22	20	—	—
2	200	30	—	—	23	50	—	—
3	200	—	—	—	24	60	—	—
4	—	30	2	—	25	40	—	—
5	—	20	1	—	26	40	—	—
6	—	—	—	2	27	20	—	—
7	—	—	2	2	28	80	—	—
8	600	—	—	—	29	10	—	—
9	300	—	—	—	30	20	—	—
10	40	—	—	—	31	70	—	—
11	50	—	—	—	32	40	—	—
12	30	—	—	—	33	20	—	—
13	40	—	—	—	34	150	—	—
14	40	—	—	—	35	60	—	—
15	50	—	—	—	36	220	—	—
16	30	—	—	—	37	—	2	—
17	140	—	—	—	38	—	1	—
18	—	—	—	4	39	—	2	—
19	40	—	—	—	40	—	—	3
20	20	—	2	—				
21	—	—	2	—				

Ця таблиця не відбиває повністю даних про забезпеченість селян сіном, бо невідомо, чи було воно у селян ще в іншому місці. Але вона показує, що селянська верхівка мала таку кількість сіна, яка давала змогу тримати десятки голів худоби, а частину його продавати.

Диференціація селян за розміром земельних ділянок є основною ознакою і для першої, і для другої чверті XVII ст. О. Яблоновський на основі інвентаря 1622 р. звягельського володіння Острозького наводить такі дані про розшарування селян у 16 маєтностях: тяглових 285, городників 142, бояр 40. Таким чином, тяглові і бояри становили близько 67%, а городники — 33%. Треба також ураховувати, що серед тяглових була якась частка збіднілої людності. За даними тарифу поборового 1628 р., у 22 великих маєтностях різних володільців північної Київщини, в яких налічувалося 198 сіл, диференціація селян була така: на 968 тяглових (67%) припадало 474 городники

[1] Кожна скирда по 100 возів.

(33%) [1]. Якщо припустити, що в число городників були включені і халупники (які теж були податковою одиницею), то навряд чи до них ввійшли різні убогі та фільваркова челядь, тобто убогої людності могло бути понад 33%.

У 1622 р. у чотирьох селах Житомирського старост-ва — Газинці, Станішевці, Пищевому та Вересах — тяглових було 83, а підсусідків та городників — 40. Але коли взяти до уваги, що 4 тяглові платили такий же податок, як і городники, то не буде помилкою, коли ми їх віднесемо за економічною ознакою до останньої групи (це, мабуть, господарства з четвертним наділом). Тоді не забезпечені землею селяни становитимуть близько 40% [2].

Ще значнішим було розшарування селян в цей час у Канівському старостві. За даними ревізії того ж року, у 20 селах (що були, як видно, новозасновані, а господарське життя в них не відзначалося сталістю через татарські напади і через інтенсивну міграцію селян) диференціація селянства була такою[3]:

Поселення	Хлопів	Підсусідків	Поселення	Хлопів	Підсусідків
Хмільне .	7	6	Пище . . .	8	6
Ржавець .	5	5	Грушів . .	20	12
Білокозове	1	7	Дударі . .	2	5
Слепанчині	2	—	Клепачі . .	2	4
Литвинці .	1	1	Глінча . .	7	7
Куриличе .	3	2	Чорнище .	3	3
Березие . .	2	1	Бобриця .	3	2
Чапле . .	13	6	Келеберда .	6	3
Макідонці	6	7	Прохорове	7	3
Тулиці . .	2	1			

Отже, на 100 з лишком селянських господарств у Канівському старостві було вже 85 підсусідків. І це в той час, коли в цьому районі були великі незміряні

[1] Źródła dziejowe, т. XXII, стор. 302, 303.

[2] Бібліотека АН УРСР у Львові, Відділ рукописів, Копія ревізії Житомирського староства 1622 р.

[3] AGAD, Архів Скарбу коронного, LVI, № 13.

простори. Наведені дані про економічне розшарування селян в цьому старостві спростовують неправильну думку Я. Рутковського, ніби на Подніпров'ї розподіл сільського населення на кметів, городників і т. п., який здавна існував у інших областях, був зовсім неможливий.

Не меншим було розшарування селян і в маєтностях монастирів. У 1648 р. у 15 монастирських селах північно-західної частини Київського повіту налічувалося 33 дими і 27 городників [1]. За тим же поборовим списком, у маєтностях Кирилівського та Іорданського монастирів взято податок з 12 городників та у жіночому Печерському монастирі з 6 димів. Отже, всього в цих монастирях налічувалось 39 димів і 39 городників. Водночас був узятий податок з 5 димів і 10 городників, що належали монастиреві Миколи Златоверхого (3 села) [2].

Майже така сама картина селянського розшарування спостерігається і в лаврських маєтностях у Білорусії. За даними інвентаря сіл Биковичів і Дворецької (Мозирський повіт), селянство тут складалося з таких груп[3]: волочних — 4, півволочних — 23, по $^3/_4$ волоки — 7, по $^1/_4$ волоки — 21. Таким чином, селянські господарства з четвертним наділом становили близько 40%. А навряд чи є підстави гадати, що в цих селах не було городників, халупників та підсусідків.

Найбільші сумарні дані про кількість населення Київського воєводства та про його склад дає так званий тарифа-подимний перепис 1631 р.[4] Перепис не охопив усіх сіл і містечок, в списках бракує даних по значній частині Переяславщини, особливо по Миргородщині. У переписі реєструвалися по кожному поселенню дими як господарські податкові одиниці селян та міщан, причому не вказані норми надільної землі, зокрема земельні наділи ремісників. В окремі графи виділені городники та убогі. В ряді маєтків замість подвірно-

---

[1] ЦДІА в Ленінграді, ф. 823; Описание документов Архива западнорусских униатских митрополитов, № 1435, стор. 217.

[2] *Там же*, стор. 217—218.

[3] Описание документов Архива западнорусских униатских митрополитов, № 750.

[4] Арх. ЮЗР, ч. VII, т. I.

го опису записано сумарні дані. І все ж, незважаючи на ці недоліки, перепис становить цінне джерело для вивчення соціально-економічного становища українського селянства; він дає насамперед можливість встановити бодай приблизно процент селян, які не були забезпечені землею[1].

За даними зазначеного перепису, населення Київського воєводства мало таке розшарування: димів[2] — 4907, городників — 1497, ремісників — 113, убогих — 993. Як бачимо, городники та убогі становили 38,5% населення. Коли ж до них додати 638 міських вуличних, які платили такий же подимний податок, як і городники, то питома вага бідноти підніметься до 42%. Серед тих селянських господарств, які позначені в переписі як дими, були, зрозуміло, селяни з наділами в $^1/_3$ і $^1/_4$ лана, яких теж слід віднести до господарств, що перебували на низькому економічному рівні. Усе це дає підставу припустити, що на Київщині було понад 45% людності низького економічного рівня, у тому числі близько 40% селян, не забезпечених землею.

Це припущення підтверджується і середнім процентом обезземелених селян у 20 селах Остерського староства. За даними тарифа-подимного перепису 1631 р., у 8 шляхетських селах Остерського повіту було 51 дим і 52 городники, а в 12 селах Києво-Печерської лаври — 60 димів і 32 городники[3]. А всього в 20 поселеннях було 110 димів і 84 городники. Перепис охопив не всі села, але нас в даному разі цікавить співвідношення димів і городників; перші становили близько 57%, другі — близько 43%.

В окремих районах Київщини процент не забезпечених землею селян був ще вищий. Ось один з документів від того ж 1631 р., що свідчить про вищий процент

---

[1] Правда, до цієї категорії потрапляють не тільки сільські господарства, а й містечкові і навіть невелика кількість міських (по суті теж землеробське населення), але зрештою, це не має великого принципіального значення для встановлення загальної картини економічного розшарування селянства.

[2] Йдеться про господарства, що мали якусь надільну норму польової землі.

[3] Арх. ЮЗР, ч. VII, т. I, стор. 356—410.

селянства, не забезпеченого землею, — інвентар великої Радомишльської маєтності:

Групи селян	Кількість господарств	%
Волочні .	17	11
Півволочні .	41	26
Чвертники .	29	20
Городники .	36	23
Комірники .	31	20
Разом	154	100

Отже, в цій маєтності був дуже високий процент селян, не забезпечених землею. Це пояснюється тим, що тут були промислові заклади, які потребували звільнених від землеробства рук, — броварня, винниця, а також чимале тваринницьке господарство (про що свідчить існування стайні, хлівів, обори і шопи для овець тощо). Комірники, як видно з інвентаря, були зовсім позбавлені зв'язків із землеробством, бо для них при дворі існувала навіть пекарня.

У північнополіському Овруцькому старостві розшарування населення було нижче, ніж в сусідньому Житомирському старостві. За даними реєстру скарбового за 1638 р., воно в цілому було таке: димів 715 (з них містечкових та замкових 260), серед них 54 дими позначено як убогі; городників та підсусідків 144 [1]. Отже, городники, підсусідки та убогі становили 198 дворів, або близько 21%. Але це процент убогих, підсусідків та городників по відношенню до всього населення староства. Коли ж брати ці групи по відношенню до селянських дворів, тоді питома вага людності, не забезпеченої землею, підвищиться приблизно до 30%. Слід взяти до уваги той факт, що і в цьому старостві не всі дими були достатньо забезпечені землею, серед них могли бути і третинники і чвертники. Треба враховувати й те, що якість грунту тут була невисока і тому навіть півланове господарство могло бути малорентабельним.

У Любецькому старостві в першій половині XVII ст. глибокого розшарування селянства не спостерігалося. Знаходячись за Дніпром, староство мало особливе стра-

[1] ЦДІА УРСР, ф. 17, оп. 1, кн. 9, арк. 604—608.

тегічне значення для Польської держави. Про Любецький замок говорили тоді, що він стоїть у самій «пащі» неприятельській. Тому в цьому районі польський уряд намагався оселити якомога більше польських осадників. Лише в Любечі було в 1616 р. 50 боярських дворів. Таким же було становище і в Остерському старостві.

Як відзначалося вище, м. Остер та Остерщина відігравали велике стратегічне значення в агресивних планах Польської держави проти Росії і частково в оборонних цілях проти Кримської орди. За даними тарифа-подимного перепису 1631 р., у 12 селах Остерщини, що належали Києво-Печерській лаврі, склад селянства був такий: димів 69 (54%), городників 46 (36%), убогих городників, що жили з обмолоту, 14 (10%). В інших феодалів Остерщини зареєстровано 51 дим і 52 городники, тобто городники становили 50% населення [1].

Взагалі слід відзначити, що в маєтностях Києво-Печерського монастиря економічна диференціація селян була вища, ніж у державних; особливо це спостерігається в поліських володіннях. Як видно, монастирі осадили багато мігруючої людності на умовах городників та підсусідків з метою експлуатації їх на лісових промислах та в скотарських господарствах.

Винятково велика диференціація людності була в нових містах, містечках та селах Переяславщини. За даними тарифів 1620 р., на Лубенщині розшарування селянства було таке [2]:

Міста й містечка	В замку	Міщан	Убогих
м. Лубни . . .	26	40[3]	80
Луком'я . . .	35	23	4[illegible]
Снятин . . .	—	5	10
Сліпорід . . .	—	2	[illegible]
Переволочна .	—	2	[illegible]
Варва	—	10	20
Многа . . .	—	8	[illegible]
Криика	—	5	10
Разом . .	61	95	183

[1] Арх. ЮЗР, ч. VII, т. I, стор. 370.
[2] *А. Лазаревский,* Лубенщина и князья Вишневецкие, стор. 2[illegible]
[3] У передмісті.
[4] Городників.

Отже, убогі та городники восьми поселень Лубеншини становлять 54% всього населення.

За даними тарифа-подимного побору 1631 р., у Борисполі на 30 вуличних та ринкових димів припадало 40 нужденних халуп і 3 ремісники; у Баришівці на 60 ринкових та вуличних димів — 50 убогих і 2 ремісники; в Миргороді на 40 вуличних — 60 убогих [1]. Ці поселення були недавнього походження, і, зрозуміло, вся людність їх була прийшлою з ближчих або дальших місцевостей. Отож і не дивно, що така велика частина цих поселенців була убогою.

Важко встановити картину селянської диференціації в кінці XVI ст. в південно-східних районах лівобережної Київщини. Це був, як його називали, «козацкий край», де панівними галузями господарства були тваринництво і промисли. Селянських господарств, що займалися землеробством, було тут порівняно мало. Поміщицьких фільварків не було зовсім. Про селянство та його диференціацію маємо документи вже від 20-х років XVII ст. Так, за даними інвентаря Канівського староства від 1622 р., економічне розшарування селянства було тут високе. У 18 поселеннях «хлопів» (тобто господарств, забезпечених землею) було 92, а підсусідків — 85, тобто населення, не забезпечене не тільки землею, а й житлом, становило 48% [2]. У трьох поселеннях за Дніпром, що належали Канівському старосту, було 16 хлопів і 9 підсусідків, тобто підсусідки становили 36%.

Такий великий процент селянства, що опинилося на становищі підсусідків, створився не лише в результаті природного процесу соціально-економічного розшарування (коли слабі елементи втрачають землю) і не через позбавлення селян землі феодалом з тих чи інших причин. Тут велика кількість підсусідків виникла після татарських вторгнень. Ця група постійно зростала також за рахунок мігруючого в ці райони селянства без знарядь праці і без грошей.

У світлі наведених фактів можна висловити ту думку, що кількісне співвідношення селянства різного економічного стану в середній частині правобережної Ки-

---

[1] Арх. ЮЗР, ч. VII, т. I, стор. 365 і далі.

[2] AGAD, Архів Скарбу коронного, LVI, K. № 13.

ївщини було в цілому майже таке саме, як і на Волині, тобто безземельні і малоземельні селянські господарські одиниці становили понад 40%. Селянська ж диференціація в південно-східних районах Київщини мала значні відмінності порівняно до Волині. Якщо в останній велика група малоземельного і зовсім безземельного селянства виникла головним чином в результаті наступу феодалів на землі, якими селяни володіли здавна, то в південно-східних районах малоземелля і повне безземелля частини селянства зумовлювалося у великій мірі народною колонізацією цих районів та характером продуктивних сил в них.

У південно-східних районах землеробство не набуло ще такого розвитку, як на Волині, в Галичині, північно-західному Поділлі та на Київщині. На південно-східних окраїнах велику питому вагу займало скотарство та промисли в господарствах феодалів і в значній мірі— в селянському господарстві. Тому такий фактор, як наступ феодалів на селянські землі, зганяння селянина з землі, мав обмежене значення для виникнення селянської майнової нерівності. Наступ феодала на ці райони проявлявся в боротьбі за захоплення великих земельних площ і в підкоренні та поневоленні дрібного виробника, вимаганні від нього ренти (продуктової та грошової) відповідно до розміру і характеру господарства.

Процес розширеного відтворення у частині селянських господарств відбувався й тут, хоч і гальмувався татарськими нападами та феодальними усобицями.

* * *

Українське селянство другої половини XVI — першої половини XVII ст. перебувало в стані глибокої диференціації. Не забезпечених землею (городники, халупники, підсусідки, частина службовців) та недостатньо забезпечених (ті, що мали наділи в $^1/_4$ або $^1/_8$ лана) налічувалося понад 40% усіх селянських господарських одиниць, а в деяких районах питома вага таких господарств досягла понад 60%. Основна частина селянства, яка виробляла хліб і в цілому становила в країні близько 60% (в окремих районах вона була значно менша), в свою чергу поділялась на дві групи:

більшу, яку становило селянство з півлановим наділом землі, достатнім для задоволення основних потреб сім'ї — двору, і меншу (в окремих районах від 10 до 30% всіх господарств), яку становили господарства з розширеним відтворенням. Протягом століття майнова нерівність серед селянства поглиблювалась, переростаючи в соціальне розшарування.

Формування майнової нерівності селянських виробничих одиниць у масовому масштабі відбувалось головним чином в результаті діяння зовнішніх факторів — застовування урядом чи окремими феодалами різних заходів (наприклад, проведення урядом аграрної реформи 1557 р., тобто Волочної поміри) та наділення тяглового селянина-виробника цілою волокою чи трьома моргами (городника); регулювання окремими феодалами надільних норм селянської землі, що зумовлювалося потребами господарства феодала, рівнем його розвитку, економічним профілем тощо; внесення великих змін у співвідношення економічних груп селянства в результаті татарських нападів та внутрішніх воєн; поширення епізоотії, внаслідок чого частина селян втрачала худобу, та ін. Майнова нерівність селянських економічних одиниць зумовлювалася також розподілом господарств між більшою чи меншою кількістю членів сім'ї.

Поряд з цими факторами і у взаємозв'язку з ними діяв один з найважливіших факторів — процес розширеного відтворення в господарствах селянської верхівки, а в значно меншому розмірі — і в середняцьких господарствах. Цей процес діяв не лише в напрямі формування майнової нерівності між селянськими виробничими одиницями, а і в напрямі соціального розшарування селянства, бо господарство селянина, що зростало на основі розширеного відтворення, на якомусь етапі переростало трудові можливості сім'ї, яка ним володіла, і потребувало найманої праці. Поява розширеного відтворення в окремих селянських господарствах з найманою працею виникла неодночасно на всій території країни і відбувалася з різною інтенсивністю в залежності від конкретної історичної обстановки того чи іншого району.

Для діяння процесу соціального розшарування се-

лянства створилися в другій половині XVI — першій половині XVII ст. певні передумови: необхідний рівень продуктивних сил в країні в цілому і зокрема в сільському господарстві, розвиток товарно-грошових відносин в країні і встановлення зв'язків між селянським господарством та місцевими ринками, об'єктивні можливості експлуатації бідноти селянською верхівкою і можливості останньої нагромаджувати гроші та матеріальні цінності.

З середовища селянської верхівки виділяються підприємницькі елементи, які займаються орендою селянської і поміщицької землі, поміщицьких промислів, організовують власні промисли, провадять торгівлю хлібом, худобою, сіллю та іншими товарами, маючи значні грошові суми. Здійснювати розширене виробництво в своїх господарствах селянська верхівка могла головним чином за допомогою найманої сили, а не на основі примусової праці, як то було в господарствах феодалів. А сільська біднота, відбуваючи на користь феодала численні повинності, щоб існувати, змушена була в той же час продавати свою робочу силу і феодалові, що було нерідким явищем в першій половині XVII ст., і заможному селянинові, особливо селянинові-промисловцеві, а в південно-східних районах — вільним козакам-хуторянам, значна частина яких за своїм соціальним станом належала до селянства, а також міщанам.

Отже, в той час як внаслідок обезземелення феодалами частини селянства підривалася економічна основа феодального суспільства — наділення феодалом безпосереднього виробника основними засобами виробництва, створювалися, щоправда, дуже повільно, передумови для виникнення нових, буржуазних виробничих відносин в сільському господарстві взагалі і в селянському сільському господарстві зокрема. Але було б помилковим твердити, що українське селянство уже в масовому масштабі переживало в ті часи соціальне розшарування. Не слід також думати, що нові виробничі відносини, основані на найманій робочій силі, з'являлися в чистому вигляді. Вони в більшості випадків переплітались ще з феодальними відносинами. Зародки нових відносин прокладали собі шлях в обстановці загального панування феодально-кріпосницьких відносин

в країні як на селі, так і в місті. І до перемоги капіталістичних відносин в місті вони не могли перемогти й на селі.

В ті часи існував ще ряд могутніх факторів, які стояли на перешкоді розвитку нових виробничих відносин на селі. Найголовнішими з них були: феодальна власність на землю, що виключало можливість для селянства купувати і продавати її; монополії феодалів на промисли взагалі, їх баналітетні права; відбирання феодалами у селянства додаткового, а нерідко й необхідного продукту; прикріплення селянина до землі і до особи феодала, безправність селянина, обмеженість вільного його пересування та вільної господарської ініціативи; внутрішні війни, які знищували продуктивні сили в селянському господарстві.

Перелічені, а також інші фактори були гальмом для первісного нагромадження капіталів селянською верхівкою і для поступального розвитку буржуазних відносин на селі. Довгий час вони мали спорадичний характер — посилювалися в сприятливій обстановці і послаблювалися або й зовсім гинули в окремих місцевостях в несприятливі часи. Але, зародившись, вони невпинно прокладали шлях вперед в соціально-економічному розвиткові країни, посилюючи процес соціального розшарування селянства.

* * *

Наступ феодалів на українське селянство, який неухильно посилювався протягом XVI — першої половини XVII ст. у зв'язку з розвитком товарно-грошових відносин на Україні, викликав поглиблення класових суперечностей на селі і загострення антифеодальної боротьби селянства. Класова боротьба селянства проявлялася в різних формах в залежності від часу, місця та обставин — у поданні скарг та петицій королю (це право мали тільки селяни, що жили на державних землях), у відмовленні виконувати повинності, у спаленні поміщицьких маєтків, вбивствах окремих феодалів, у втечах поодинці, групами і цілими селами і, нарешті, у вищій формі боротьби — збройних повстаннях. Форми класової боротьби українського селянства XVI — першої половини XVII ст. в основному висвітлені ра-

дянськими істориками[1]. У даній праці автор робить лише деякі зауваження щодо останніх форм класової боротьби — селянських втеч та селянських повстань. Втечі селян від феодалів як форма класової боротьби були властиві всім країнам Європи. Та, проте, в різних країнах вони мали неоднаковий характер. В країнах Західної Європи, де в середні віки були досить розвинуті міста, селяни в основному втікали до міст. Говорячи про втечі селян у міста, К. Маркс зауважував, що вони звільнялися при цьому «не як клас, а поодинці. Далі, вони не вийшли за рамки станового ладу, а тільки утворили новий стан і в новому становищі зберегли свій попередній спосіб праці і розвинули його далі, звільнивши його від старих оков, які вже не відповідали досягнутому ними ступеню розвитку»[2]. Так було в країнах, де були розвинуті міста. Частина селян Польщі та України також тікала в міста. Але недостатньо розвинуті польські міста[3] не могли увібрати в себе значну кількість втікачів. Таким же було в основному становище і на Україні. Проте наявність на Україні незаселених південно-східних степових просторів змінювала як мету, так і характер селянських втеч. Якщо в міста йшли переважно заможні селяни, які, нагромадивши певні засоби, прагнули зайнятись торгівлею та промислами, включитись до стану міського вільного бюргерства, то на окраїни, в степи тікали головним чином бідняки, метою яких було позбавитись феодального рабства і створити своє вільне землеробське господарство. Тому на окраїни і в степи селяни тікали не тільки поодинці, а й сім'ями, групами сімей.

Проте не всім утікачам вдавалося колонізувати вільні землі. Землеробством і скотарством можна було займатись лише в пристеповій смузі поблизу замків. Але на цих землях селянин одразу ж потрапляв у фео-

---

[1] Див. *К. Г. Гуслистий,* Крестьянско-казацкие восстания на Украине в 30-х годах XVII ст., Воссоединение Украины с Россией, М., 1954; *його ж,* Боротьба українського народу проти іноземних поневолювачів, за возз'єднання з Росією в XVI — першій половині XVII ст., «Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією», К., 1954; Історія УРСР, Вид-во АН УРСР, К. 1953, розділ V, та ін.

[2] *К. Маркс* і *Ф. Енгельс*, Твори, вид. друге, т. 3, стор. 72—78.

[3] Див. *Ф. Энгельс,* Крестьянская война в Германии. М., 1952, стор. 67.

дальну залежність від місцевих старост, а то й від приватних шляхтичів, які поступово зміцнювали своє становище і на цій території. Тому частина втікачів прямувала далі, в степи, які були ареною жорстокої боротьби з татарами. Умови життя у південних і східних степах були такими, що там не можна було займатись землеробством, і втікачі поповнювали собою козацтво. У зверненні до сейму в 1615 р. король говорив: «пішла до них (до козаків. — *І. Б.*) голота, пішли засуджені, повтікала челядь, покинувши панів...» [1].

На допомогу феодалам у боротьбі з масовими втечами селян приходив уряд. Протягом XVI — першої половини XVII ст. сейм видав десятки постанов, що узаконювали право шляхтичів відшукувати втікачів та застосовувати до них репресивні заходи. Зокрема, в постанові сейму 1589 р. пропонувалось шляхті України «ловити і на горло карати свавільних людей» нешляхетського роду [2].

Масові втечі селян на окраїни, в степи і в межі Російської держави мали велике значення для соціально-економічного розвитку країни. Вони підривали шляхетські фільварки на відробітковій ренті і змушували феодала, що втрачав робочі руки, віддавати землю іншим селянам на умовах сплати грошового чиншу, що було прогресивним явищем. Відплив частини населення на окраїни з Галичини, Волині, Поділля і частково з північної частини правобережної Київщини в цілому створював певну розрядку в напружених відносинах між селянством і феодалами.

Необхідно відзначити, що втікали від феодала найбільш вольові, енергійні елементи, здатні чинити опір феодалу. При втечі селянинові нерідко доводилося зі зброєю в руках боротися проти феодала, що переслідував його.

Кінець XVI і вся перша половина XVII ст. відзначаються неослабним наростанням кількості селянських втеч, причому під час селянських повстань вони набирали масового характеру. Селянин-утікач збройною рукою боронив свою волю і своє господарство від зазіхань з боку феодалів. Тому і не дивно, що майже

---

[1] Жерела до історії України-Русі, т. VIII, Львів, 1908, стор. 165.
[2] Volumina legum, t. II, p. 1284.

всі втікачі брали найактивнішу участь в селянсько-козацьких повстаннях кінця XVI — першої половини XVII ст. і становили найбільш революційний елемент селянсько-козацьких армій.

Очевидно, з певністю можна сказати, що в жодній країні Європи не відбувалося такої кількості селянських повстань у другій половині XVI — першій половині XVII ст., як на Україні. Як відзначено вище, хід і характер цих повстань висвітлені в працях радянських істориків на основі вчення класиків марксизму-ленінізму про класову боротьбу в суспільстві, про прогресивність і необхідність «воєн пригнобленого класу проти гноблячого, рабів проти рабовласників, селян-кріпаків проти поміщиків, найманих робітників проти буржуазії» [1].

Відзначимо лише деякі характерні моменти та особливості селянських повстань на Україні в кінці XVI — першій половині XVII ст.

У 1591—1596 рр. відбулися значні селянські повстання на Волині й Поділлі, частково на Київщині. У 1617—1618 рр. вони охопили Придніпров'я, зокрема Полісся, частково Волинь. Нова хвиля селянського повстання піднялася в цьому районі знову в 1623 р., а в 1625 р. розпочалося селянсько-козацьке повстання в південних районах Київщини. Придушене польським урядом, воно з новою силою спалахнуло знову в 1630 р. на південній Київщині і бурхливим потоком розлилося по Полтавщині. Вищого рівня воно досягло в цих же районах у 1637—1638 рр.

Однією з особливостей цих повстань було те, що, хоч вони охоплювали і значні території, жодне з них не поширилось на всю Україну. Причину цього слід шукати насамперед в нерівномірності розвитку феодалізму на Україні, що показано в даній праці, в характері господарства окремих районів, в ступені організованості і силі класу феодалів.

Як видно з даної праці, найбільш обезземеленим було селянство Галичини. У цьому районі найвищою була і норма експлуатації селянства. Проте тут ми не бачимо таких масових селянських повстань, як на Волині та Київщині. Це пояснюється тим, що в Галичині,

[1] *В. І. Ленін,* Твори, т. 21, стор. 261.

яка була загарбана польськими феодалами ще в XIV ст., державні органи влади і приватна феодальна адміністрація були досить міцні і перешкоджали розгортанню масової селянської боротьби. Цей район через віддаленість мав слабі зв'язки з запорізьким козацтвом, яке відігравало тоді велику роль в піднесенні бойового духу народних мас і в керівництві селянськими повстанськими загонами. На західноукраїнських землях, що були більш промислово розвинуті, ніж східні, частина обезземеленого селянства знаходила засоби існування, працюючи на державних, поміщицьких, міщанських, а частково і селянських промислах та на водному транспорті.

В іншому становищі перебувало в другій половині XVI ст. селянство Волині. На Волині саме в цей час інтенсивно розгорнулося, як ми бачили вище, фільварково господарство, яке тягло за собою часткове обезземелення селян, введення високої відробіткової ренти та збільшення ренти продуктової й грошової. Якщо державні законодавчі акти 60—80-х років XVI ст. (другий Литовський Статут, Артикули короля Генріха і третій Литовський Статут) не вносили значних змін в правове становище селян Галичини, то вони значно погіршували правове становище селян Волині. До того ж після загарбання України шляхетською Польщею в результаті польсько-литовської Люблінської унії (1569 р.) соціально-економічний гніт селянства Волині посилювався ще й національним та релігійним гнобленням з боку польських панів. Волинь безпосередньо межувала з Брацлавщиною, у степові простори якої тікало багато селян, що спільно з козацтвом бралися за зброю. Цим і пояснюється, що саме Волинь стала основною ареною селянського повстання 1591—1596 рр. Причому дуже характерно, що найсильніший удар селянство і козацтво спрямовували в першу чергу проти найбільшого магната Волині К. Острозького, що демонстрував свою прихильність до православної церкви. Отже, цей факт яскраво свідчить, що в основі боротьби селянства лежали соціальні причини, а не національні та релігійні, як намагалися зобразити буржуазно-націоналістичні історики.

Перед лицем небезпеки дальшого розгортання селянського повстання польські і українські феодали

об'єднались, хоч і вели між собою постійну боротьбу за землі і за селянські робочі руки, і жорстоко придушили повстання.

Повстання 1591—1596 рр. поширилося лише на правобережну частину Київщини, лівобережна ж частина перебувала тоді у відносному «спокої». Це пояснюється тим, що на Лівобережжя фільваркове господарство ще не просунулось, тут панувала продуктова і частково грошова рента, значно нижча, ніж в західних і центральних районах; була менша густота селянського населення, нижчий розвиток товарно-грошових відносин, слабша адміністративна і військова організація феодалів.

Але в кінці другого десятиріччя XVII ст., коли напади на Придніпров'я все більше стримувалися запорізьким козацтвом, а польський уряд, закінчивши війну з Туреччиною і з Росією, міг кинути значні збройні сили для придушення опору селянства і козацтва, почався інтенсивний наступ феодалів на селяиство і в цьому районі.

Поряд із збільшенням натуральної та грошової ренти все частіше вводиться і відробіткова рента. І тому цей час центр селянської антифеодальної боротьби переміщується з Волині на Придніпров'я, головним чином иа Лівобережжя, а спільником селянства в його боротьбі все більше виступає запорізьке козацтво.

Широкий розмах селянсько-козацьких повстань в цьому районі зумовлювався рядом причии та обставин. Частина селянства не була ще остаточно придушена панами, і вона мала більше можливостей чинити їм опір. Державні і приватні органи влади класу феодалів були тут дещо слабші. Селянство Придніпров'я мало більше можливостей, ніж селянство західних областей, тікати в разі поразки повстання в запорізькі степи і Російську державу.

У той час як Придніпров'я у 30-х роках XVII ст. було охоплене широким селянським повстанням, на Правобідній Волині і Поділлі виступи селянства не мали такого характеру. Знекровлене під час повстання 1591—1596 рр., а також в кінці другого і на початку третього десятиріччя XVII ст., воно неспроможне було піднятись. До того ж панівному класу вдавалося знач-

но зміцнити тут адміністративні, судові і військові органи влади.

Отже, жодне із селянських повстань кінця XVI — першої половини XVII ст. не поширилось на всю Україну і не переросло в загальнонародне повстання. Це пояснюється рядом конкретно-історичних обставин. Економічне і правове становище селянства, як видно з даної праці, було неоднаковим в різних районах і навіть в одному і тому ж районі. Протягом XVI і першої половини XVII ст. відбувалося майнове і в початковому стані соціальне розшарування селянства, яке перешкоджало його класовій консолідації і класовій боротьбі. Але в той же час діяли фактори, що об'єднували селянство як клас в його боротьбі з феодалами. Таким фактором було максимальне підвищення феодалами норми експлуатації селянства на всій Україні, що призводило до затримки продуктивних сил в селянському господарстві і створювало для селян нестерпні умови існування. У зв'язку з цим визрівали передумови для селянської війни в масштабі всієї України.

Одночасно з загостренням суперечностей між феодалами і селянством поглиблювались суперечності між феодалами, з одного боку, і міськими народними масами та козацтвом — з другого, які привели до нового збройного виступу і ці стани. Весною 1648 р. розпочалося повстання запорізького козацтва, яке уже влітку переросло в народно-визвольну війну українського народу.

ДОДАТОК № 1

ГРОШОВІ ОДИНИЦІ, МІРИ ВАГИ ТА ОБ'ЄМУ, ЩО ВЖИВАЛИСЯ НА УКРАЇНІ В XVI—XVII ст.

1. Грошові одиниці:

Гріш = $^1/_{60}$ копи литовської
Гривна = 48 грошам литовським
Денар = $^1/_6$ гроша литовського
Деньга = $^1/_{10}$ гроша литовського
Злотий польський = 30 грошам польським
Злотий литовський = 24 грошам польським
Копа = 60 грошам литовським
Пенязь = $^1/_{10}$ гроша польського
Півторак = $1^1/_2$ гроша литовського
Рубль = 100 грошам литовськнм
Таляр = 3 злотим польським
Трояк = $^1/_3$ копи грошів польських
Флорин = коливався близько 30—36 грошів польських
Шеляг = $^1/_3$ гроша польського

2. Міри ваги:

Берковець = 10 пудам
Камінь—коливався від 32 до 40 фунтів
Безмін—коливався від 7 до 9 фунтів

3. Міри насипні:

Бочка солянка жита = 6 пудам, були ще бочки на 12, 24 і на 32 пуди
Вертел = 1 центнеру жита
Колода = 24 і 32 пудам жита
Корець = 6 пудам
Лашт = 2 тоннам
Маца = 8 пудам
Міра = 12 і 24 пудам
Солод = 10 третинникам
Фаска (масла) = 30 квартам
Четверть = 8, 12 і 24 пудам
Шифунт = 60 пудам

4. Міри рідини:

Бочка меду—коливалась від 10 до 18 пудів
Гарнець меду = 3,28 літра = 10 фунтам
Корчага меду = близько $^1/_2$ відра
Око (горілки) = 3 фунтам

ДОДАТОК № 2

1. Міри поверхні:

Волока = 30 моргів, або 21, 36 га; існували волоки й по 33 морги (23,6 га)
Лан — дорівнював в осиовному волоці, але ісиували «селянські» лани, значно менші — блнзько 7—8 моргів
Морг = близько 0,7 га
Лікоть = близько $^2/_7$ сажня
Прут = 7 ліктям
Прут лановий = 1080 кв. прутам
Шнур = 22,84 сажня

2. Міри довжинн:

Лікоть = від 29,8 до 73,2 *см* (73,2 *см* у Львові)
Миля (українська) = 8,2 *км*, велика миля = понад 12 *км*
Постав сукна = в середньому 30—36 ліктям
Штука (полотна) = в середньому 48 ліктям
Штука інших тканин = від 30 до 79 ліктів

ЗМІСТ

Вступ 3

I. Сільське господарство, ремесло та промисли на Україні в другій половині XVI — першій половині XVII ст. 55
1. Сільське господарство . . . . . —
2. Державні та поміщицькі промисли 68
3. Міське й сільське ремесло та промисли 87

II. Феодальні повинності закріпаченого та залежного селянства 111
1. Повинності селян у Руському воєводстві 112
2. Повинності селян у Волинському Воєводстві . . . 142
3. Повинності селян на Поділлі та Брацлавщині (Побужжі) 164
4. Повинності селян у Київському та Чернігівському воєводствах 186

III. Розшарування селянства в другій половині XVI — першій половині XVII ст. 260
1. Загальні зауваження . . . . . —
2. Розшарування селянства в Руському воєводстві . . 272
3. Розшарування селянства у Волинському воєводстві . 282
4. Розшарування селянства на Поділлі та Брацлавщині. 293
5. Розшарування селянства в Київському воєводстві . 307